

Lekker(s) op school

EVALUATIE VAN EEN PILOOTPROJECT ROND
GEZONDE VOEDING IN ACHT GENTSE
KLEUTERSCHOLEN

ACHTERGRONDRAPPORT

Evelien Storme, Emilie Franck & Ides Nicaise (HIVA),
Celine Mertens & Katrien De Maegd (HOGENT)
Bart Declercq (CEGO)

**EQUALITY
RESEARCH
COLLECTIVE** **HO
GENT**

gent:

KU LEUVEN

HIVA

ONDERZOEKSINSTITUUT VOOR
ARBEID EN SAMENLEVING

LEKKER(S) OP SCHOOL

Evaluatie van een pilootproject rond gezonde voeding in acht Gentse kleuterscholen

Achtergrondrapport

Evelien Storme, Emilie Franck & Ides Nicaise (HIVA)
Celine Mertens & Katrien De Maegd (HOGENT)
Bart Declercq (CEGO)

Projectleiding: Ides Nicaise, Nele Havermans (HIVA) & Katrien De Maegd (HOGENT)

Onderzoek in opdracht van Stad Gent

November 2023

Gepubliceerd door
KU Leuven
HIVA - ONDERZOEKSINSTITUUT VOOR ARBEID EN SAMENLEVING
Parkstraat 47 bus 5300, 3000 LEUVEN, België
hiva@kuleuven.be
<http://hiva.kuleuven.be>

In samenwerking met het Equality Research Collective van HOGent

D/2023/4718/037 – ISBN 9789088361487

© 2023 HIVA-KU Leuven/HOGent

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by mimeograph, film or any other means, without permission in writing from the publisher.

Inhoud

Lijst afkortingen	7
Inleiding	9
1 Inzichten uit onderzoeksliteratuur naar maaltijden op kleuterscholen	13
1.1 Methode	13
1.2 Nationale en regionale programma's	15
1.2.1 Maaltijdprogramma's in kader van armoedebestrijding	15
1.2.2 Situatie in de Vlaamse kleuterscholen	16
1.3 Welke doelstellingen hebben overheidsprogramma's inzake schoolmaaltijden?	16
1.3.1 Promotie van een gezonde levensstijl en bestrijding van obesitas-epidemie	16
1.3.2 Educatieve en sociale doelstellingen	17
1.3.3 Situatie in de Vlaamse kleuterscholen	17
1.3.4 De voedingskwaliteit van schoolmaaltijden versus meegebrachte lunches	17
1.4 Komen deze programma's ook de meest kwetsbare kinderen ten goede?	18
1.4.1 Gratis maaltijden: hogere, maar geen universele opname	18
1.4.2 Situatie in Vlaanderen	19
1.4.3 Drempels en complexiteit van het beleid	19
1.4.4 Sensibilisering nodig, ook bij gratis maaltijden	19
1.5 Wat is de kostprijs van de maaltijd voor de leerling?	19
1.6 Kortingsystemen, mechanismen en drempels	20
1.7 Effecten: algemeen	20
1.8 Effecten op gezondheid en eetgewoonten	23
1.8.1 Gezondheid en SES	23
1.8.2 Impact op eetgewoonten	23
1.8.3 Impact op BMI	24
1.8.4 Impact op beweging (meer bewegen, zitgedrag verminderen)	24
1.9 Effecten op schoolprestaties	24
1.9.1 Impact op aandacht	25
1.9.2 Impact op academische vaardigheden	25
1.10 Andere effecten: sociaal leren	25
1.11 Cultuuroverdracht en diversiteit	26
1.12 Duurzaamheid	27
1.13 Implementatie	29
1.14 De schoolmaaltijd als onderdeel van een voedings- en gezondheidsbeleid	33
1.15 Monitoring van het schoolbeleid	33
1.16 Een omvattende aanpak, m.i.v. buurt en lokaal bestuur	34
1.17 Kosten-effectiviteit van het aanbieden van maaltijden	34
1.17.1 Welke kosten zijn er?	34
1.17.2 Welke baten zijn er?	35
1.18 Lessen uit onderzoeksliteratuur	36
1.19 Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek	38
2 Evaluatie van implementatie & proces	39
2.1 Warme maaltijd	41
2.1.1 Ervaringen met het implementeren van het aanbod	41
2.1.2 Tips voor een succesvolle implementatie van een warme maaltijd	44
2.2 Gezond 10-uurtje	45
2.2.1 Ervaringen met het implementeren van het aanbod	45
2.2.2 Tips voor een succesvolle implementatie van een 10-uurtje	47
2.3 Pimpen brooddozen/aanvullen brooddozen	48
2.3.1 Ervaringen met het implementeren van het aanbod	48
2.3.2 Tips voor een succesvolle implementatie van 'pimpen' brooddozen	49

2.4	Gratis maaltijd voor alle kinderen	50
2.4.1	Sterktes in de implementatie	50
2.4.2	Aandachtspunten in de implementatie	50
2.4.3	Redenen voor take-up	51
2.5	Korting op warme maaltijd	51
2.5.1	Sterktes in de implementatie	51
2.5.2	Aandachtspunten in de implementatie	52
2.5.3	Redenen voor non-take-up volgens de scholen	54
2.5.4	Redenen voor non-take up volgens de ouders	57
2.6	Samenvattend: randvoorwaarden voor een succesvolle implementatie	58

3 | Impact van LEOS **64**

Kwalitatieve impactanalyse **64**

3.1	Take-up en aanwezigheden kleuters	65
3.2	(Kennis over) gezonde voeding	67
3.2.1	(Betere) gezondheid	67
3.2.2	Talige interacties over voeding	69
3.3	Plezier van samen eten	72
3.3.1	Sfeer tijdens het eetmoment	72
3.3.2	Samen eten	72
3.4	Betrokkenheid en participatie	75
3.4.1	Betrokkenheid en participatie tijdens het eetmoment	75
3.4.2	Betrokkenheid en participatie in de klas	78
3.5	Impact op ouders	79
3.6	Impact op het schoolteam	81
3.7	Impact op bredere werking rond voeding	81
3.8	Impact door ouders waargenomen	82

Kwantitatieve impactmeting **84**

3.9	Data en methode	84
3.9.1	Data	84
3.9.2	Variabelen	85
3.9.3	Methode	85
3.10	Scenario 1: warme maaltijden	86
3.10.1	Dekkingsgraad: deelname aan LEOS	86
3.10.2	Deelname aan warme maaltijd doorheen de tijd	87
3.10.3	Deelname aan warme maaltijden naar sociaaleconomische en etnische achtergrond van kleuters	88
3.10.4	Aanwezigheden en het LEOS-project	90
3.10.5	Afwezigheden van leerlingen die deelnemen aan het LEOS-project doorheen de tijd	90
3.10.6	Evolutie van onbetaalde schoolfacturen en het LEOS-project	92
3.11	Scenario's 2 en 3: 10-uurtjes en pimpen van de brooddozen	93
3.11.1	Deelname aan LEOS	93
3.11.2	Deelname aan warme maaltijd doorheen de tijd	94
3.11.3	Deelname naar sociaaleconomische en etnische achtergrond	94
3.11.4	Aanwezigheden van leerlingen doorheen de tijd	96
3.11.5	Onbetaalde schoolfacturen	97

Synthetische 'kosten-baten analyse' van de verschillende scenario's **99**

3.12	Kosten	99
3.13	Kosten en baten	105

4 | Besluit en aanbevelingen: het belang van gezonde, betaalbare en duurzame voeding op scholen **111**

Referenties **123**

Lijst afkortingen

VUTG	Agentschap Uitbetaling Groeipakket
BO	Buitenschoolse Opvang Stedelijk Onderwijs Gent (vroegere: STIBO)
KOOGO	Koepel van Ouderverenigingen van het Officieel Gesubsidieerd Onderwijs
SES	Sociaaleconomische Status
MPI	Medisch Pedagogisch Instituut
DIKO	Dienst Kinderopvang - Departement Onderwijs, Opvoeding en Jeugd - Stad Gent
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
AMA	Arbeidsmatige Activiteiten
ZILL	Zin in Leren. Zin in Leven
UFSM	Universal Free School Meals

Inleiding

Schoolmaaltijdprogramma's zijn een van de meest uitgebreide sociale vangnetten ter wereld, met 83% van de landen die dagelijks schoolmaaltijden verstrekken aan naar schatting 418 miljoen kinderen in 2022 (Cohen et al. 2023). Meer dan een derde van deze maaltijden wordt via universele gratis schoolmaaltijden aangeboden. Achter dit hoge aantal maaltijden, schuilt echter een grote ongelijkheid met proportioneel veel minder kinderen in lage-inkomens dan hogere inkomenslanden die een maaltijd eten, al dan niet volledig gratis (ibid). Dit globale plaatje doet tevens een prangende vraag rijzen die ook in Vlaanderen relevant en urgent is: hoe worden schoolmaaltijden ingezet tegen armoede onder kinderen? En hoe kunnen deze maaltijden gratis of met kortingen aangeboden worden in scholen?

Alhoewel de kinderarmoede lager ligt in Vlaanderen dan in Wallonië en Brussel, en alhoewel ze daalt, leeft nog steeds één op 13 Vlaamse kinderen (7,3%) onder de financiële armoedegrens (Unicef België).¹ In grootsteden zoals Gent ligt het percentage ongetwijfeld een stuk hoger. Kinderarmoede werd (opnieuw) hoger op de beleidsagenda gezet door de Aanbeveling van 14 juni 2021 van Raad van de Europese Unie met betrekking tot de invoering van een 'Kindgarantie'. Eén van de vijf prioriteiten in de Kindgarantie betreft het recht op gezonde voeding. Het komt in het Belgische Nationaal Actieplan Kindgarantie aan bod in diverse lopende en geplande initiatieven, eveneens onder de prioriteit 'recht op onderwijs' (POD Maatschappelijke Integratie 2022). Het plan is echter eerder een opsomming van losse initiatieven dan een strategische en geïntegreerde aanpak: er is dus nog werk aan de winkel. Met name de projecten in verband met gezonde voeding op school (cf. sectie 8.3 van het actieplan) zijn tijdelijk en gefragmenteerd. Het Gentse initiatief 'Lekker(s) op School' wordt er overigens niet in vermeld.

Onder de vorige legislatuur werd in Vlaanderen geëxperimenteerd met de zogenaamde 1-euro maaltijden voor kinderen in armoede. Omwille van beperkte implementatie en kritiek op de aanpak (complexe uitvoering en vrees voor stigmatisering) werd het experiment stopgezet. De problematiek van 'lege brooddozen' werd ook in de Commissie Onderwijs van het Vlaams Parlement in 2019 opnieuw besproken, maar er werd (nog) geen meerderheid gevonden voor een structurele aanpak.² De lokale initiatieven terzake (o.a. in Antwerpen en Gent) verdienen daarom een grondige evaluatie, omdat er mogelijk lessen kunnen uit getrokken worden voor toekomstig Vlaams beleid in het kader van een meer coherent Kindgarantieplan.

Lekker(s) op School is een project in opdracht van de Stad Gent en heeft twee luiken. Het eerste luik is een interventie in de vorm van een proeftuin waarbij een aantal mogelijke scenario's voor betaalbare gezonde en duurzame maaltijden bij kleuters wordt uitgetest. Het tweede luik is een praktijkgericht onderzoek uitgevoerd door een samenwerking tussen Equality Research Collective, HOGENT en HIVA, KU Leuven. De twee centrale onderzoeksvragen die we beantwoorden in dit rapport zijn: hoe verloopt de implementatie van de verschillende scenario's in de kleuterscholen en welke zijn

---

¹ Kinderarmoede | UNICEF België. In Brussel ligt de kinderarmoedegrade driemaal hoger (23%).

² Commissie voor Onderwijs donderdag 7 november 2019, 14.00u | Vlaams Parlement.

Commissie voor Onderwijs donderdag 8 oktober 2020, 14.00u | Vlaams Parlement.

Commissie voor Onderwijs donderdag 8 december 2022, 14.00u | Vlaams Parlement.

kritische succesfactoren daarbij (= implementatievraagstuk), en op welke aspecten in de ontwikkeling en beleving van kinderen en andere betrokkenen heeft het project een positieve impact (= impactvraagstuk)? Het impactvraagstuk heeft zich meer bepaald op impact in vier centrale thema's toegespitst. Deze thema's werden reeds in het onderzoeksvoorstel van het project opgenomen en vormen het analysekader voor de impactmeting doorheen het onderzoek.

1. armoedebestrijding: impact heeft betrekking op een hogere take-up van het aanbod, niet-stigmatiserend aanbod, het financieel ontlasten van gezinnen;
2. multidimensionale ontwikkeling van kinderen: impact heeft betrekking op kennis van gezonde voeding vergroten, grotere aanwezigheid op school, participatie in de klas bevorderen, welbevinden van de kleuter vergroten, versterken van ouderbetrokkenheid en –participatie, plezier van samen te eten ontdekken, contact bevorderen tussen leerlingen;
3. gezondheid en duurzaamheid: impact heeft betrekking op betere gezondheid van kinderen;
4. ondersteunen draagkracht en betrokkenheid van scholen bij implementatie: impact heeft betrekking op het creëren van geschikte randvoorwaarden, praktische ondersteuning aan scholen aanbieden, inspraak vergroten, juiste infrastructuur voorzien en geschikte administratie procedures uitwerken.

Dit rapport³ is het eindrapport dat opgeleverd wordt. Het bevat een overzicht van de bevindingen van verschillende kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksactiviteiten die in de looptijd van het onderzoek, tussen februari 2021 en december 2023, plaatsvonden. **Kwalitatieve activiteiten** waren onder meer een uitgebreide literatuurstudie, observaties bij kinderen uit de tweede en derde kleuterklas tijdens eetmomenten, kindgesprekken over de beleving van de maaltijden en kennis van de voeding, interviews bij leerkrachten over participatie en welbevinden van de leerlingen en de implementatie van het onderzoeksproject, een ouderbevraging, gesprekken met de directie en andere betrokken werknemers over het implementatieproces en de verwachte en waargenomen effecten, en lerende netwerken met de directie en andere medewerkers zoals bijvoorbeeld de brugfiguur. Deze activiteiten werden jaarlijks herhaald, en de resultaten vergeleken, om de evoluties in de implementatie en impact te kunnen opvolgen. De **kwantitatieve analyse** betreft eveneens verschillende rondes van dataverzameling en data-analyse in het kader van een impactmeting op basis van indicatoren omtrent participatie, aanwezigheden, en onbetaalde schoolfacturen naar sociaaleconomische status en thuistaal in de deelnemende scholen. Hierbij werd data aangeleverd door de deelnemende scholen, die vervolgens gekuist ('data-cleaning') en geanalyseerd werd. We verwijzen naar de twee tussentijdse rapporten voor de bespreking van de tussentijdse resultaten voor het kwalitatieve en kwantitatieve luik. Dit rapport geeft een synthese van de bevindingen en bespreekt de resultaten van de laatste dataverzameling en data-analyse die plaatsvond tussen juni en oktober 2023.

Alvorens we in de LEOS-bevindingen duiken, situeren we de aandacht voor betaalbare gezonde, en duurzame voeding op scholen binnen een grotere onderzoekscontext op Europees, interstedelijk en Gents-stedelijk niveau. Het Europese SchoolFood4Change project vertrekt vanuit een "Whole School Food Approach" en vestigt de aandacht op duurzame voeding, het tegengaan van obesitas, het versterken van voedselgeletterdheid, het vergroten van het bewustzijn rond voeding en voedingskeuzes, het vergroenen van openbare aanbestedingen en het verduurzamen van het voedselsysteem. Een recente kosten-baten analyse van twee scenario's in het aanbieden van warme maaltijden op scholen in het Verenigd Koninkrijk, in opdracht van Impact on Urban Health, zal ongetwijfeld de interesse van Europese beleidsmakers verder aanwakkeren. De studie vond dat zowel de projecties voor het uitrollen van universele warme maaltijden op school als voor het voorwaardelijk toekennen van warme maaltijden op school aan financieel kwetsbare kinderen,

³ Naast dit rapport werd een beleidsamenvatting gemaakt, een slotevent georganiseerd en posters beschikbaar. Alle materialen zijn te vinden via stad.gent.nl/onderwijscentrum-gent/armoedebeleid-het-gentse-onderwijs/lekkers-op-school.

verschillende winsten opleverden – inclusief maar niet louter financieel. Investeren in warme maaltijden op school loont.

Op Vlaams niveau is er een netwerk van interstedelijk overleg dat getrokken wordt door Rikolto, waarbij verschillende steden inclusief Gent in dialoog gaan met elkaar en met Vlaamse kabinetten rond gezonde voeding op school. Aanvankelijke plannen om een handreiking samen te stellen met relevante informatie rond scholen en lokale besturen is er niet gekomen omwille van minister wissels en andere politieke prioriteiten. Initiatieven rond een Green Deal rond milieuverantwoorde voeding in scholen mondde uit in een website met educatief materiaal rond gezonde en duurzame voeding op school op KlasCement, en een charter voor gezonde, evenwichtige en duurzame schoolmaaltijden dat ondertekend werd door cateraars, onderwijsverstrekkers, koepels van ouderverenigingen, en de toenmalige ministers van Onderwijs en van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. Het Departement Onderwijs wil een kader opzetten om scholen te ontzorgen. Verder wordt er ook gewerkt aan een Vlaamse voedselstrategie. Het grote aantal parlementaire vragen rond schoolmaaltijden is eveneens een indicator van de interesse rond voeding op school. In Gent zijn Rikolto, Brooddoosnodig, Logo Gezond Plus in samenwerking met nog andere partners (zoals bijvoorbeeld de milieudienst) actief rond voeding op school. Ze focussen onder andere op het ontzorgen van de scholen via raamcontracten, aanbestedingen en het verhogen van de toegankelijkheid van leveranciers. Al deze initiatieven, van Europees tot lokaal vlak, tonen aan dat duurzame, gezonde en betaalbare voeding op school in de politieke kijker staat. Tegelijkertijd staat die aandacht ook onder druk door de politieke onenigheid over de vraag of (warme) maaltijden aanbieden op school een kerntaak van het onderwijs is, en krimpende overheidsbudgetten.

Dit rapport bestaat uit vier delen.

Het **eerste deel** bespreekt de inzichten van de voornaamste wetenschappelijke literatuur omtrent gezonde voeding op school en de verschillende scenario's die in andere landen reeds werden uitgetoetst. Deze literatuurstudie werd geschreven door Bart Declercq onder de projectleiding van Nele Havermans, en werd in latere versies herwerkt door de andere auteurs van dit rapport.

Het **tweede deel** beschrijft de verschillende scenario's waarin tijdens dit onderzoek gezonde voeding aan kleuters werd aangeboden alvorens de implementatie ervan te evalueren en reikt ter afsluiting op basis van de ervaringen voor elk scenario handvaten en tips aan.

Het **derde deel** belicht de impact en (leer)winsten van het project op verschillende aspecten van de ontwikkeling en beleving van kinderen en andere betrokkenen. Eerst bespreken we de impactanalyse vanuit het kwalitatief onderzoek. Daarna bespreken we de resultaten van de kwantitatieve impactanalyse en leveren we een kosten-baten analyse van drie overkoepelende scenario's via spindiagrammen.

De **conclusie**, tot slot, formuleert op basis van de voorafgaande delen een synthese van de belangrijkste bevindingen en hun implicaties en belang voor zowel scholen als beleidsmakers.

1 | Inzichten uit onderzoeksliteratuur naar maaltijden op kleuterscholen

Deze literatuurstudie vormt de eerste stap in het onderzoeksproject. Ze is gestructureerd rond de vier thema's die centraal staan in het onderzoeksproject en die in de inleiding werden aangehaald, namelijk armoedebestrijding, multidimensionale ontwikkeling van kinderen, gezondheid en duurzaamheid, en de ondersteuning van de draagkracht en betrokkenheid van scholen bij de implementatie.

In de onderzoeksliteratuur gingen we actief op zoek naar onderzoek naar de impact van maaltijden op kleuters, en randvoorwaarden en kritische succesfactoren. We verzamelden hierbij ook voorbeelden van goede praktijken uit binnen- en buitenland. Dit hoofdstuk start met een beschrijving van de methode voor de selectie en codering van studies. Hierna bespreken we de voornaamste inzichten met betrekking tot armoedebestrijding, ontwikkeling van kinderen, duurzaamheid en implementatie. We eindigen met een samenvatting van de voornaamste resultaten en enkele suggesties voor toekomstig onderzoek.

1.1 Methode

Voor de selectie van studies is de bibliografische databank van KU Leuven (Limo)⁴ geraadpleegd.

In de eerste fase is een combinatie van trefwoorden in de titel, gerelateerd aan het onderwerp 'schoolmaaltijd' gebruikt (zie tabel hieronder) in combinatie met de criteria 'peer-reviewed artikel' en 'verschenen tussen 2010 en 2021'. Dit leverde 890 resultaten op. In de volgende stap zijn trefwoorden gebruikt die verwijzen naar kleuteronderwijs (kindergarten, preschool, pre school, early childhood, ECEC). Na screening op duplicaten vonden we 72 artikelen die werden beoordeeld op geschiktheid, op basis van het lezen van de titels en abstracts. Van deze artikelen werden 22 artikels weerhouden op basis van de vier vooraf bepaalde criteria (1) armoedebestrijding, (2) ontwikkeling van kinderen, (3) gezondheid en duurzaamheid, (4) het implementatieproces. Artikels die niet weerhouden zijn, situeren zich in laag- en middeninkomenslanden, bestuderen uitsluitend de voedingskwaliteit van meegebrachte schoollunches, focussen op maaltijden in de gezinscontext, onderzoeken specifieke gezondheidsaspecten (bv. hoe tandbederf bestreden kan worden via maaltijden), ... Ook artikels die uitsluitend gaan over lager en secundair onderwijs zijn over het algemeen niet weerhouden. Uitzonderingen zijn Amerikaanse artikels (nagenoeg steeds leeftijd 5-18 jaar), artikels uit het Verenigd Koninkrijk (leeftijd 4-7 jaar), artikels uit Griekenland (4-18 jaar) en artikels uit Nederland (leeftijd 4-12 jaar) omdat hier één of twee jaar overlap is met het Vlaamse kleuteronderwijs. Omtrent de impact van schoolmaaltijden op cognitieve ontwikkeling en leerprestaties hebben we uitsluitend artikels teruggevonden uit lager onderwijs. Ook deze artikels hebben we behouden in de selectie.

---

⁴ LIMO is een geïntegreerde zoekinterface waar meer dan 1.5 miljard publicaties geraadpleegd kunnen worden en die de belangrijkste databases bevat. Meer info: <https://bib.kuleuven.be/collecties-toegang-ontlenen/wat-is-limo>

In een tweede fase is - via snowball methode - een viertal extra artikels (rond Gezonde basisschool van de toekomst⁵) doorgenomen.

In een derde fase is een gerichte extra search gedaan naar de relatie tussen schoolmaaltijden en armoedebestrijding. Dit leverde 19 extra bronnen op, waarvan één weerhouden is. Een vraag via mail (naar prijsbeleid van schoolmaaltijden) aan het Vlaams Instituut Gezond Leven (Jolien Plaete) leverde nog 8 artikels op, waarvan er 1 weerhouden is.

Tot slot is aanvullend relevante ‘grijze’ literatuur doorgenomen. Het gaat hierbij in hoofdzaak om aanvullende onderzoeksrapporten, praktijkpublicaties, websites en regelgeving, met als hoofddoel een om beter zicht te krijgen op de Vlaamse context wat betreft de aanpak van schoolmaaltijden.

Tabel 1 Gebruikte zoekcriteria en zoektermen bij selectie van studies

criterium	Zoekterm
FASE 1 [22 artikels]	
1a) Zoektermen gerelateerd aan onderwerp (via woord in titel)	Titel: ‘school meal’, ‘school lunch’, ‘school mealtime’, ‘school meal situation’, ‘school food’
1b) en gerelateerd aan kleuteronderwijs (via trefwoord)	Trefwoord: ‘Kindergarten’, ‘preschool’, ‘pre school’, ‘early childhood’, ‘ECEC’
Verdere selectie via screening van abstracts: Artikels die inhoudelijk gaan over een of meerdere van volgende thema’s	Verschenen tussen 2010-2021 Peer reviewed 1. Armoedebestrijding, 2. Ontwikkeling van kinderen 3. Gezondheid en duurzaamheid 4. Het implementatieproces 5. Studie in hoog inkomen land
FASE 2 [4 artikels]	
Aanvullende artikels op basis van doorgenomen selectie van artikels	Via Snow-ball methode, selectie is gebeurd op basis van de 4 inhoudelijke thema’s
FASE 3 [2 artikels]	
Extra search gerelateerd aan maaltijden en ‘armoedebestrijding’	Titel: school meal/school lunch/school food Trefwoord: preschool AND low income Verschenen tussen 2010-2021 Peer reviewed
FASE 4	
‘Grijze’ literatuur rond schoolmaaltijden in Vlaamse context.	Aangereikt via onderzoekers en aanvullend desktop-onderzoek

Heel wat van de opgenomen correlatiestudies en nagenoeg alle (5 van de 7) interventiestudies gaan de effecten na van gezonde maaltijden op de gezondheid, voedings- en bewegingsgewoonten. Enkele studies (met focus op lagere schoolleeftijd) gaan ook het effect na van maaltijden op aandacht en academische prestaties. Daarnaast zijn er enkele studies die wijzen op het belangrijke sociale aspect van schoolmaaltijden.

Opmerkelijk is dat als onderliggend argument voor heel wat studies aangehaald wordt dat de basis voor (gezonde) voedings- en bewegingsgewoonten op jonge leeftijd gelegd wordt, maar dat we tegelijk maar een beperkt aantal (5) geselecteerde studies terugvinden die zich uitsluitend op de

⁵ De Gezonde basisschool van de toekomst is een lopend leefstijlinterventie-onderzoek in vier basisscholen in Zuid-Limburg (Nederland). Het gaat om een multicomponent-benadering waarbij er aandacht is voor gezonde voeding, leefstijl, sport en beweging. Dit project bevat een sterk uitgebouwd flankerend onderzoek, waarbij heel uiteenlopende onderzoeks-disciplines betrokken zijn en zowel de gezondheids-, psychologische, sociale en economische impact nagegaan wordt. Meer info: <https://www.degezondebasisschoolvande toekomst.nl/> en bijlage 1 (synthese van doorgenomen bronnen), meer bepaald Bartelink *et al.* (2019a, 2019b); Oosterhof *et al.* (2020); Schayck *et al.* (2021); Van Run *et al.* (2020).

kleuterleeftijd (3-5 jaar) richten: het gaat om 3 correlatie-studies (Byker *et al.*, 2014; Gibson *et al.*, 2014; Korkalo *et al.*, 2019) en twee interventie-studies (Munday & Wilson, 2017; Sharma *et al.*, 2019). Het merendeel van de studies neemt de start van het formeel lager onderwijs (afhankelijk van de context startend op 4 of 5 jaar) en/of secundair onderwijs als focus.

Alle artikels zijn gecodeerd volgens vijf criteria:

- eerste auteur en publicatiejaar;
- land en regio waar het onderzoek zich situeert;
- de omvang van de steekproef (aantal scholen, klassen, kinderen, ouders, ...) en gehanteerde onderzoeksmethoden (vragenlijst, observatie, interview, metingen, ...);
- het type onderzoek. We maken onderscheid tussen (a) interventie-studies (ook (quasi)experimenteel of evaluatieonderzoek): een interventie (bv. het aanbieden van een schoolmaaltijd) wordt vergeleken met andere varianten van interventies en/of een (at random) controlegroep; (b) correlatie-studies: correlaties tussen schoolmaaltijden en een of meerdere van onderstaande perspectieven wordt nagegaan; (c) etnografisch onderzoek; (d) historische analyse.
- samenvatting en belangrijkste conclusies.

1.2 Nationale en regionale programma's

Het inzetten op gratis of goedkope, gezonde en duurzame maaltijden heeft naar verwachting positieve effecten op de participatie en welbevinden van kinderen en speelt zo een belangrijke rol in het creëren van gelijke kansen voor kinderen in kwetsbare situaties. Het is immers voor kinderen noodzakelijk dat randvoorwaarden vervuld zijn om tot leren te kunnen komen: een lege maag is nefast voor schoolbeleving en -prestaties (Groen, n.d.). In heel wat landen zijn er daarom maaltijdprogramma's opgezet die in hoofdzaak gemotiveerd worden om ongelijkheden inzake voeding en voedingsdiëten te bestrijden. Daarnaast zijn er een aantal andere landen, waar de focus niet noodzakelijk op armoedebestrijding ligt, maar het aanbieden van maaltijden eerder past binnen voedings-educatie en/of cultuur-overdracht.

1.2.1 Maaltijdprogramma's in het kader van armoedebestrijding

In het Verenigd Koninkrijk ervaart 10% van de kinderen ernstige voedselonzekerheid (Parnham *et al.*, 2020). Daarom voorziet men sinds september 2014 gratis schoolmaaltijden voor alle 4- tot 7-jarigen in overheidsgesubsidieerde scholen (*Universal Infant Free School Meals* (UIFSM)). Voor 2014 waren gratis maaltijden alleen voor kinderen uit kwetsbare gezinnen. Daarnaast kunnen ook kinderen jonger dan 4 jaar uit kwetsbare gezinnen onder bepaalde omstandigheden⁶ beroep doen op een gratis maaltijd (*Free School Meal*), maar dit moet aangevraagd worden. Met andere woorden, voor de leeftijd van vier jaar is er in UK sprake van een doelgroepenbeleid, vanaf 4 jaar is er universele toegang tot gratis maaltijden.

In de Verenigde Staten wordt via het federale *National School Lunch Program* (gestart in 1946 onder de *National School lunch Act*), gratis of goedkope maaltijden aangeboden in openbare en non-profit scholen (5-18 jaar) en opvanginitiatieven. Via de *Healthy Hunger-Free Kids Act* (HHFKA) uit 2010 (geïmplementeerd in 2012) kreeg dit een extra boost: de financiering ging omhoog, de automatische inschrijving werd vereenvoudigd en het gaf scholen de mogelijkheid om gratis maaltijden te verstrekken aan alle leerlingen als minstens 40% in aanmerking kwam voor gratis maaltijden, om zo een groter gebruik ervan te stimuleren en stigma's rond gratis of gesubsidieerde schoolmaaltijden weg te nemen (D'Alessandro, 2019).

---

⁶ De criteria om een gratis maaltijd aan te vragen: <https://www.gov.uk/apply-free-school-meals>.

Het Griekse *DIATROFI* programma is gestart in 2012 naar aanleiding van de financiële crisis in Griekenland. Het biedt alle leerlingen van scholen die gelegen zijn in buurten met een lage SES een gratis schoolmaaltijd aan, al dan niet samen met een educatief programma rond gezonde voeding (Zota *et al.*, 2016).

a) Maaltijden in het kader van cultuuroverdracht en educatie

In Frankrijk bestaat er geen nationaal programma, maar zijn lokale besturen verantwoordelijk voor warme schoolmaaltijden. Nagenoeg op alle Franse scholen wordt een warme schoolmaaltijd aangeboden. Die warme maaltijd 's middags wordt er als een belangrijk cultureel gegeven gezien en ze moeten voldoen aan een aantal nationale prioriteiten. Het Ministerie van onderwijs heeft een aantal richtlijnen uitgezet (zo moet een schoolmaaltijd veilig bereid zijn en gebalanceerd in voeding zijn, er moet sprake zijn van smaak-educatie, ...) (Godfrey, 2012).

In Finland en Zweden bestaat een lange traditie in het aanbieden van gratis schoolmaaltijden voor alle kinderen. De schoolmaaltijd is een regulier onderdeel van de schooldag en is er structureel verankerd via het schoolcurriculum. Maaltijden zijn er een belangrijke vorm van cultuuroverdracht en ze zijn een hulp bij het lesgeven via het concept '*pedagogical meal*' (Korkalo *et al.*, 2019; Lucas *et al.*, 2017).

1.2.2 Situatie in de Vlaamse kleuterscholen

In Vlaanderen bestaat geen overkoepelend programma. Toch voorzag anno 2015 twee derde (66%) van de basisscholen een warme maaltijd (VIGeZ, 2016). Volgens de laatste preventiepeiling (2022) is dat aanbod gedaald naar 54%.⁸

Specifiek voor gezinnen in kwetsbare situaties lanceerde de Vlaamse overheid, in het kader van bestrijding van kinderarmoede, eind juni 2015 de projectoproep 'Gezonde en betaalbare maaltijden gekoppeld aan integrale gezinsondersteuning', beter gekend als de projectoproep '1-euromaaltijden'. Dit heeft geresulteerd in 22 goedgekeurde projecten die goedkope (1-euro)maaltijden aanboden. Deze oproep gaat breder dan onderwijs maar omwille van de doelgroep (kinderen tussen 0-12 jaar en hun gezin) werd er wel in veel gevallen samengewerkt met onderwijs. De mate waarin de aangeboden maaltijden binnen de goedgekeurde projecten ook gezond zijn varieert. De projecten botsen hier op een spanningsveld tussen de aantrekkingskracht van het menu en inzetten op gezondheid (Kinderrechtencommissariaat, 2017).

1.3 Welke doelstellingen hebben overheidsprogramma's inzake schoolmaaltijden?

1.3.1 Promotie van een gezonde levensstijl en bestrijding van obesitas-epidemie

De doelen omtrent het aanbieden van gratis of goedkope schoolmaaltijden verschillen van land tot land. Wat ze allemaal gemeen hebben is het streven naar gezonde en evenwichtige maaltijden. Dit vanuit de overtuiging dat gezonde schoolmaaltijden uiteindelijk zullen leiden tot een gezondere levensstijl, het indijken van de obesitas-epidemie en een middel zijn voor academisch succes (vanuit de veronderstelling dat een gezonde maaltijd zorgt voor betere concentratie en dus onrechtstreeks voor betere academische prestaties). In het Verenigd Koninkrijk (onder druk van de *Feed me better* campagne, geïmplementeerd in 2008, Belot *et al.*, 2011) en in de Verenigde Staten (via *The Healthy, Hunger-Free Kids Act* van 2010, geïmplementeerd in 2012, Byker, 2014) heeft dit geleid tot nieuwe nationale voedingsvoorschriften voor schoolmaaltijden: meer gezonde en evenwichtige maaltijden

7 <http://diatrofi.prolepsis.gr/el/>

8 https://www.gezondleven.be/files/preventiepeiling/Preventiepeiling_basionderwijs-2022_factsheet.pdf

met meer fruit, groenten, volle granen, etc. en voorschriften inzake de grootte van de voedselporties. In een interventiestudie uit Nieuw-Zeeland wordt, naast de meestal ongezonde meegebrachte lunches van thuis, het feit dat ouders geneigd zijn hun kind thuis te houden bij gebrek aan eten om mee te geven als lunch als extra motief aangehaald om gratis maaltijden aan te bieden (Munday & Wilson, 2017).

1.3.2 Educatieve en sociale doelstellingen

In landen zoals Frankrijk, Zweden en Finland bestaan er daarnaast ook educatieve richtlijnen. Zo is er in Frankrijk sprake van 'smaakeducatie'⁹ met als doel kinderen te leren genieten van een breed en divers palet aan smaken en texturen (Godfrey, 2012) en net zoals in Zweden en Finland wordt ook het belangrijke sociale aspect van maaltijden benadrukt. De Zweedse -niet bindende – richtlijnen gaan hierin het verst en vatten de hele maaltijdervaring: de kwaliteit van de maaltijd, de samenstelling, de tijdsduur, de omgeving en de begeleiding (Lucas *et al.*, 2017).

1.3.3 Situatie in de Vlaamse kleuterscholen

In België is er tot nu toe geen regelgeving rond de gezondheidsaspecten van schoolmaaltijden of de maaltijdbeleving als geheel. Er is alleen bindende regelgeving van het Federaal Agentschap voor de veiligheid van de voedselketen (FAVV) inzake veilige voedselbereiding. Daarnaast is in 2017 een engagementsverklaring rond het aanbod van dranken en tussendoortjes¹⁰ opgesteld met enkele doelstellingen tegen 2021. Verder bestaat er een inspiratiegids met richtlijnen voor Vlaamse scholen over gezonde schoolmaaltijden (Vlaams Instituut Gezond Leven, 2017). Die richtlijnen gaan over (1) de effectieve samenstelling van de maaltijd (met aandacht voor een aanbod van voedingsmiddelen die de gezondheid bevorderen, de variatie en hoeveelheden), (2) de aandacht voor duurzaamheidscriteria en (3) de veilige voedselbereiding. Scholen kunnen deze richtlijnen gebruiken bij de aankoop van voedingsmiddelen, de afstemming met een cateraar of de bereiding van schoolmaaltijden. Met uitzondering van de richtlijnen rond veilige voedingsbereiding zijn het echter aanbevelingen, geen regelgevend kader. Nochtans blijken richtlijnen vaak enkel effectief als ze ook wettelijk afgedwongen worden. Uit een indicatorenbevraging van VIGeZ¹¹ uit 2015 blijkt dat warme maaltijden in Vlaamse scholen slechts gematigd evenwichtig zijn. De aandachtspunten zijn: grotere porties groenten, minder frequent gefrituurd voedsel, minder vet vlees en meer frequent vers fruit (De Decker *et al.*, 2016).

1.3.4 De voedingskwaliteit van schoolmaaltijden versus meegebrachte lunches

Een schoolmaaltijd heeft vaak een betere voedingskwaliteit dan een meegebrachte lunch. Zelfs voor de implementatie van hierboven vermelde strengere voedingsvoorschriften (door bv. de HHFKA of UIFSM) waren de schoolmaaltijden al van betere kwaliteit dan meegebrachte lunches, zeker voor kinderen met een lage SES, die over het algemeen ongezonder eten (Stevens *et al.*, 2011; Vernanelli *et*

⁹ Zo zijn er richtlijnen dat een maaltijd minimaal uit 4 gangen moet bestaan, er minimaal 30 minuten lunchpauze moet zijn, eenzelfde schotel maximaal één keer per maand aangeboden mag worden, ... (Godfrey, 2012).

¹⁰ Dit is een engagement om een evenwichtig drank- en tussendoortjesbeleid te voeren op school, met bijvoorbeeld gratis ter beschikking stellen van kraantjeswater, een uitdoofbeleid voor drank- en snoepautomaten op school, het bevorderen van participatie door leerlingen en ouders, etc. De hele engagementsverklaring lees je hier: <https://www.onderwijs.vlaanderen.be/sites/default/files/atoms/files/Engagementsverklaring%20dranken-%20en%20tussendoortjesbeleid.pdf>.

¹¹ VIGeZ Vlaams Instituut voor Gezond Leven. Periodiek (in principe driejaarlijks) organiseert VIGeZ (Vlaams Instituut Gezond Leven) in samenwerking met de Vereniging voor Alcohol- en andere Drugproblemen (VAD) de 'indicatorenbevraging'. Dat is een peiling naar het gezondheidsbeleid van onder andere basis- en secundaire scholen (naast het beleid van gemeenten en OCMW's). Zo krijgt men zicht op hoe scholen hun gezondheidsbeleid invullen en rond welke gezondheidsthema's ze werken. De resultaten van dit onderzoek vormen de basis voor beleidsaanbevelingen naar de overheid. De bevraging houdt ook een monitoring van de gezondheidsdoelstellingen van de Vlaamse overheid in (zie <https://www.zorg-en-gezondheid.be/gezondheidsdoelstellingen>).

al., 2017). Lebacqz (2015, p. 226) geeft verschillende hypothetische verklaringen voor sociaaleconomische verschillen in voeding- en bewegingsgewoonten: (1) personen met een hoog opleidingsniveau hebben een betere kennis van gezonde eetgewoonten en de risico's van obesitas; ze krijgen dus minder te maken met deze voedings-gerelateerde problemen, (2) het opleidingsniveau van de ouders beïnvloedt de familiale gewoonten (eet- en voedingsgewoonten, het niveau van fysieke activiteit, de aanwezigheid van televisie tijdens de maaltijden en tussendoortjes) en deze hebben een invloed op de voedingstoestand van de kinderen en het gezin, (3) het soort voedingsmiddelen dat wordt geconsumeerd, varieert naargelang van het opleidings-niveau: de consumptie van groenten en fruit is met name hoger bij personen die een hoog opleidings-niveau hebben, terwijl de consumptie van zoetigheid, dranken met suiker en fastfood hoger is bij personen die een laag opleidingsniveau hebben, (4) vanuit economisch oogpunt hebben personen met een hoog opleidingsniveau meer financiële middelen om gezonde voedingsmiddelen, zoals groenten en fruit, te kopen en (5) personen met een laag opleidingsniveau zijn minder fysiek actief in hun vrije tijd. Kortom, zowel op niveau van kennis, voedings-consumptie en -gewoonten als op het niveau van fysieke activiteit is er een verband tussen opleidingsniveau en het voorkomen van overgewicht en obesitas (Lebacqz, 2015, p. 226).

1.4 Komen deze programma's ook de meest kwetsbare kinderen ten goede?

De grote focus op gezonde en evenwichtige maaltijden is, vanuit armoedebestrijding, een logische keuze. Er zijn grote sociaaleconomische verschillen op het vlak van overgewicht en obesitas. Recente cijfers uit België bevestigen dit. Het obesitaspercentage (op basis van de BMI) stijgt naarmate het opleidingsniveau daalt (Lebacqz, 2015). Het aanbieden van gezonde maaltijden is natuurlijk alleen effectief als ook de meest kwetsbare gezinnen er gebruik van maken.

1.4.1 Gratis maaltijden: hogere, maar geen universele opname

Ohri-Vachaspati (2014) stelt vast dat het nuttigen van schoolmaaltijden (USA) weliswaar groter wordt als ze gratis zijn (73 tot 7% participatie bij gratis maaltijd, 48% participatie bij betalende maaltijd), maar dat ook een groot aantal kinderen die recht hebben op een gratis maaltijd (bijna 30%), hier geen gebruik van maken. Of kinderen schoolmaaltijden eten hangt sterk samen met de perceptie van ouders of de geserveerde maaltijden ook gezond zijn, zelfs na correctie van SES (via wel/geen recht op een gratis maaltijd). Ook Goodchild *et al.* (2017) stelden vast dat, ondanks dat men recht had op een gratis maaltijd (UIFSM), een heel aantal gezinnen (24%) daar geen gebruik van maakt. Hierbij waren geen verschillen naar SES en etniciteit. In een bevraging aan deze gezinnen worden vier redenen aangegeven waarom men niet op de gratis maaltijd ingaat: (1) men denkt dat de schoolmaaltijd van slechte kwaliteit is, (2) de huidige schoolmenu bevalt hen niet, (3) men wil weten wat de kleuter eet en (4) men wil weten hoeveel het kind eet. Vooral de laatste twee redenen (wat en hoeveel het kind eet) zijn doorslaggevend. In het algemeen wordt in de groep van niet-gebruikers de kleuter zelf ook meer betrokken en is het vaak een gezamenlijke beslissing om al dan niet gebruik te maken van de schoolmaaltijd. Bij de groep die wel gebruik maakt van de gratis schoolmaaltijden is die inspraak minder vaak het geval (beslissen ouders alleen). Uit een evaluatie van het Free School Meal project (UK) bleek dat het gebrek aan opties in maaltijden (hun kind houdt niet van het aangeboden eten) het grootste struikelblok voor meer dan de helft van de ouders die niet ingingen op de gratis maaltijden. Andere – minder genoemde redenen voor niet-deelname gingen over de lange wachttijden. Daarnaast wordt, net zoals in de studie van Goodchild, de zorg om de kwaliteit van de maaltijd en de grootte van de porties aangehaald (Kitchen *et al.*, 2013).

1.4.2 Situatie in Vlaanderen

In het Vlaamse experiment met 1-euromaaltijden zijn er indicaties dat vooral de bovenlaag van mensen in armoede bereikt wordt: vooral kinderen met minstens één ouder die een inkomen uit arbeid heeft, maken er gebruik van. Gezinnen in armoede tekenen er niet massaal op in. Veel ouders hebben schroom en vrezen stigmatisering van henzelf en hun kinderen. Maar ook gezinnen die gebruik maken van de sociale tegemoetkomingen, gebruiken de 1-euromaaltijden niet altijd, omdat dit niet altijd een besparing is op het gezinsbudget (Kinderrechtencommissariaat, 2017).

1.4.3 Drempels en complexiteit van het beleid

Lucas *et al.* (2017) zijn voorzichtig positief: waar gratis maaltijden worden verstrekt aan kwetsbare kinderen kunnen ongelijkheden inzake (on)gezonde voeding verkleind worden, maar tegelijk is dit door het complexe beleid niet eenvoudig. Zo is er in het Verenigd Koninkrijk vanaf 4 jaar sprake van gratis maaltijden. Voor jongere kinderen uit kwetsbare gezinnen is er 15 tot 30 uur gratis kleuteronderwijs, maar daarin zitten geen maaltijden vervat. Dus enerzijds stimuleert men de meest kwetsbare kinderen om meer naar de kleuterschool te gaan, maar de warme maaltijden zijn er niet gratis en vallen ook niet onder de voedselnormen op school. Ook in het Vlaamse experiment rond één euro maaltijden zien we drempels. In sommige scholen kan je geen maaltijden bestellen als er onbetaalde facturen zijn, het gebruik van een kansenpas en eraan gekoppelde sociale voordelen is beperkt tot de gemeentegrenzen, ... (Kinderrechtencommissariaat, 2017). Bijna 60% van de ouders betaalt reftergeld (Havermans *et al.*, 2019), wat de prijs van schoolmaaltijden doet toenemen. Het gezinsbudget staat vanuit allerlei hoeken onder druk (bv. in dezelfde periode dat de één euro maaltijden ingevoerd worden, werd het minimumtarief voor kinderopvang opgetrokken van 1.56 euro naar 5 euro per dag).

1.4.4 Sensibilisering nodig, ook bij gratis maaltijden

Verder is het aanbieden van gratis maaltijden op zich onvoldoende. Goodchild *et al.* (2017) onderstrepen dat ook gratis maaltijden gepromoot moeten worden bij ouders en de kleuters, waarbij ingespeeld moet worden op bezorgdheden van ouders omtrent wat en hoeveel kinderen eten en de maaltijden visueel aantrekkelijk gepresenteerd moeten worden. Munday & Wilson (2017) geven aan dat ouders soms weerstand hebben tegen ‘gezonde voeding’, zelfs als de maaltijd gratis is, uit angst dat hun kind die maaltijden niet zal opeten en dus hongerig zal zijn of dat ze hun kind iets zouden ontzeggen door geen zoetigheden mee te geven. Het lijkt ook van belang een aantal keuzemogelijkheden te voorzien in het voedingsaanbod (Kitchen *et al.*, 2013) om te zorgen dat er meer gebruik gemaakt wordt van de gratis maaltijden.

1.5 Wat is de kostprijs van de maaltijd voor de leerling?

In het merendeel van de doorgenomen literatuur gaat het om een aanbod van gratis (warme) maaltijden voor de leerling. In sommige gevallen is dit niet het geval. Zo beschrijft Godfrey (2012) de Franse situatie, waar de gemeenten verantwoordelijk zijn voor schoolmaaltijden. Toch zijn ook daar de prijzen redelijk (tussen 2,5 en 3,0 euro in 2012) omwille van een inkomens-gerelateerd betalingssysteem (waarbij de hoogste inkomens ca. 6 euro/maaltijd betalen en de laagste inkomens 20 cent).

In de meeste Vlaamse scholen kosten de maaltijden ongeveer evenveel. In de bevroegde scholen uit de VIGEZ-indicatorenbevraging (situatie van 2015) betalen kleuters meestal 2,5 euro voor een maaltijd (De Decker *et al.*, 2016). In een recente bevraging (schooljaar 2019-2020) van Karel de Grote Hogeschool (Van Reusel & Dom, 2021) komen we op hetzelfde bedrag uit. Ouders betalen

gemiddeld 3,24 euro voor een maaltijd, maar dit is met inbegrip van reftergeld (dat gemiddeld 0,71 euro/dag bedraagt).

In de Vlaamse projecten met 1-euromaaltijden, waarbij de school betrokken is, gebeurde het aanbieden van die maaltijden grosso modo op twee verschillende manieren. In sommige scholen werd aan alle leerlingen die dat wensen een maaltijd aangeboden voor 1 euro. Dat gebeurt vanuit de redenering dat de school overwegend kinderen met een kansarme achtergrond bereikt én vanuit een bekommernis om geen kinderen te stigmatiseren. Op andere plekken krijgen scholen terugbetaling van een aantal maaltijden. De school geeft dan aan de initiatiefnemers van het project door voor hoeveel kinderen en hoeveel maaltijden een tussenkomst nodig is. In gemeenten waar de lokale overheid samenwerkt met scholen in een kansenpas-systeem, kan men voor kinderen in armoede een lagere bijdrage voor de schoolmaaltijd vragen. Dat kan discreet: leerlingen weten niet van elkaar wie hoeveel betaalt voor de maaltijd (Kinderrechtencommissariaat, 2017).

1.6 Kortingsystemen, mechanismen en drempels

In het aanbieden van maaltijden worden 3 kortingssystemen toegepast: maaltijden kunnen inkomensgerelateerd, tegen een gereduceerd tarief of gratis aangeboden worden. Naar doelgroep kan men gaan voor een universele aanpak (bv. gebaseerd op het schoolprofiel iedereen een gratis of goedkope maaltijd aanbieden) of een doelgroep-specifiek benadering.

Zelfs in de meest toegankelijke vorm, met name de universele gratis maaltijd, worden drempels ervaren als men niet inspeelt op ouderlijke bezorgdheden rond de aard, hoeveelheid en kwaliteit van de maaltijden. Bij maaltijden aan gereduceerde prijs is de maaltijd niet altijd een besparing op het gezinsbudget, waardoor deze niet altijd benut wordt. Ook kunnen er drempels ervaren worden in het schoolbeleid (bv. het beleid inzake wanbetalingen, de inning van reftergeld om middagtoezicht te bekostigen, ...) of de geldende administratieve regels (zoals de beperking van de kansenpas tot gemeentegrenzen). Tot slot staat het gezinsbudget ook vanuit allerlei hoeken onder druk.

1.7 Effecten: algemeen

Het merendeel van de studies beschrijft effecten van gezonde maaltijden (ev. in combinatie met andere interventies) op de gezondheid, voedings- en eetgewoonten van kinderen. Drie geselecteerde studies (met focus op lager onderwijs) beschrijven de effecten van maaltijden op de aandacht (Golley *et al.*, 2010) en de academische prestaties van kinderen (Belot *et al.*, 2011; Sørensen *et al.*, 2016). Een aantal artikels wijst ook op het belangrijke sociale en educatieve aspecten van schoolmaaltijden (Earl & Lalli, 2020; Godfrey, 2012 & 2013; Korkalo *et al.*, 2019; Persson Osowski *et al.*, 2013).

In de doorgenomen literatuur zijn, naast correlatie- en etnografisch onderzoek, zeven interventiestudies opgenomen, waarvan twee studies (Munday & Wilson, 2017; Sharma *et al.*, 2019) zich exclusief op de kleuterleeftijd (3-5 jaar) richten. In alle gevallen gaat het om een multicomponent-interventie, waarbij het aanbieden van maaltijden gecombineerd wordt met lessenspakketten, interventies die kinderen willen aanzetten tot meer bewegen, interventies die de eetomgeving aangenamer maken en acties rond sensibilisering van gezinnen en/of de buurt. In tabel 2 geven we een overzicht van deze interventiestudies en de belangrijkste resultaten. In drie van deze studies wordt - naast een controlegroep - ook gewerkt met een groep die een deelinterventie krijgt (Gezonde Basisschool van de Toekomst, DIATROFI Programma, Sheffield-interventie). Telkens blijkt de multicomponent-interventie effectiever te zijn.

Tabel 1   **Overzicht van interventie-studies en resultaten**

	Land	Leeftijdswaarde	Duur van interventie	Gezonde maaltijd	Meer beweging	Voedings- en gezondheids-educatie	Verbeteren van de eetomgeving	Sensibilisering van gezinnen en de buurt	Duurzame maaltijden	Resultaten
Healthy Living Cambridge Kids (Chomitz <i>et al.</i> , 2010)	USA	5-13j	3j	X	X	X		X	X	Significante daling van gemiddeld BMI Hogere fitheid
Palmerston North interventie (Munday & Wilson, 2017)	Nieuw-Zeeland	3-5j	10w	X		X		X		Positief effect op de algemene eetgewoonten van kinderen en familieleden. (nieuwe dingen eten + meer fruitconsumptie)
Gezonde Basisschool van de Toekomst (Bartelink <i>et al.</i> , 2019(a); Oosterhoff <i>et al.</i> , 2020; Schayck <i>et al.</i> , 2021)	NLD	4-12j	2j*	X	X					De combinatie van bewegen en gezonde voeding zorgt voor daling BMI, betere voedingsgewoonten en meer fysieke activiteit. Betere sociale contacten (minder conflicten) in klas en speelplaats. Bewegen alleen geeft nauwelijks verandering (ook niet in fysieke activiteit). Controlegroep (geen beweging, geen gezonde voeding): toename van BMI
Coordinated Approach to Child Health Early Childhood (CATCH EC) (Sharma <i>et al.</i> , 2019)	USA	3-5j	2j	X	X	X		X		Bescheiden verbetering in het BMI Geen verbetering in eet- of activiteitenpatroon (mogelijks te wijten aan het feit dat vaststellingen gebaseerd zijn op ouderbevragingen)
DIATROFI Program (Zota <i>et al.</i> , 2016)	Griekenland	4-18j	1j	X		X		X		Positieve impact bij zowel scholen die uitsluitend een gezonde maaltijd aanbieden als scholen met multicomponent-interventie, maar meer effect bij de multicomponent-interventie in verbetering van eetgewoonten en daling van BMI.
Sheffield-interventie (Golley <i>et al.</i> , 2010)	UK	9-11j	12w	X			X			Er is enige steun voor de hypothese dat gezond voedsel + ingrepen in de eetomgeving een positief effect heeft op de mate van alertheid van leerlingen, het uur na de lunch. Het instrument was niet sensitief genoeg om de impact van de wijzigingen in eetomgeving alleen te detecteren.
Feed me better-campaign (Belot <i>et al.</i> , 2011)	UK	6-12j	1j	X				X		Positief effect op academische prestaties Daling in schoolafwezigheden Groter effect bij meisjes en bij hogere SES

*de duurtijd van de hele interventie is 4 jaar. Deze studies zijn tussentijdse rapportages na 2 jaar.

Gezonde maaltijd: met daarnaast gezonde tussendoortjes, voorzien dat er water gedronken kan worden, verschillende keren voorzien van nieuw en gevarieerd voedsel, aanbod aan nieuwe maaltijden, ...

Meer beweging: inbouwen van tussendoortjes, optimaliseren van de lessen lichamelijke opvoeding, inschakelen van sport- en vrije-tijdsorganisaties om een activiteitenaanbod te doen tijdens een verlengde middagpauze, onconventionele bewegingsactiviteiten aanbieden (zoals yoga, ballroom dansen, avonturenparcours, ...)

Voedings- en gezondheids-educatie: via formele lespakketten, postercampagnes rond gezonde voeding, smaak- en proefsessies, het betrekken van kinderen bij voedingsbereiding, betrekken van kinderen bij onderhoud van schooltuin, het gebruik van stickerschema's voor leerlingen die iets nieuws proeven, schoolbijeenkomsten over gezond eten, leerling comité, ...

Verbeteren van de eetomgeving: Ingrepen in de ruimte op zich (bv. andere tafelzetting, geluidsreductie, decoratie, gebruik van muziek), de routines (regels, tijdsduur van lunch, aanpassingen om wachtrijen te verminderen, een 'grab en go' schoollunch, kinderen betrekken bij maaltijdverdeling, ...) of de manier van toezicht houden (bv. warme maaltijden en meegebrachte lunch kunnen samen eten), training voor eetbegeleiders, introductie van regels voor de lunch, aanpassingen om de wachtrijen tijdens lunchtijd te beperken.

Sensibilisering van gezinnen en buurt: info- en bewustwordingscampagnes, nieuwsbrieven aan ouders over schoolmaaltijden, promotie van menu's bij ouders via de ouderavond, gezinsondersteuning via bv. organisatie van kooklessen voor gezinnen, tips voor ouders, infoavonden, kook-events, gezins-counseling rond voeding, aanbieden van gezondheids- en fitheidsrapporten, ...

Duurzame maaltijd: aanbod van maaltijden die duurzaam en ecologisch zijn (bv. via korte keten economie, arm aan verpakking, seizoens-groenten, ...)

1.8 Effecten op gezondheid en eetgewoonten

De basis voor (gezonde) voedings- en bewegingsgewoonten wordt op jonge leeftijd gelegd. Dit is maatschappelijk uitermate relevant, want heel wat onderzoek stelt de laatste decennia een systematische toename aan overgewicht en obesitas vast¹². Vandaar het grote belang om na te gaan of en welke mate het aanbieden van gezonde maaltijden effect heeft op gezondheid en eetgewoonten. Lucas *et al.* (2017) geven aan dat rigoureuus onderzoek (met inbegrip van longitudinaal onderzoek) over de impact van schoolmaaltijden op de eetgewoonten en gezondheid schaars is. Dit geldt eens te meer voor de kleuterschool: daar zijn er minder vaak nationale richtlijnen omtrent gezonde schoolmaaltijden en/of gaat het om niet bindende regelgeving. In heel wat geselecteerde studies gaat het om kleuter- en lager onderwijs of om studies die starten bij kinderen vanaf 4 jaar (UK, Nederland, Griekenland) of 5 jaar (USA).

1.8.1 Gezondheid en SES

Stevens *et al.* (2011) stelden vast dat zeker bij de jongste kinderen (4-7 jaar) de voedingskwaliteit van meegebrachte lunches in het bijzonder bij kinderen uit een gezin met lage SES van slechtere kwaliteit is dan de schoolmaaltijd. Tegelijk stellen de auteurs vast dat er in de tijdspanne van 24 uur (één dag) geen opvallende verschillen zijn wat betreft de totale opname van energie of voedingsnutriënten tussen de groep kinderen die een schoolmaaltijd nuttigt en de groep kinderen die een van thuis meegebrachte lunch nuttigt. Dit suggereert dat de ‘ongezondere’ meegebrachte lunch gecompenseerd lijken te worden op andere momenten van de dag. Dubuisson *et al.* (2012) stelt vast dat geregeld gebruik van de schoollunch (dit is drie keer of meer per week) in Franse scholen samenhangt met een gezondere levensstijl (meer gevarieerd en regelmatig eetpatroon, minder zitgedrag), onafhankelijk van sociaaleconomische achtergrond. Maar samenhang is geen causaliteit. We kunnen op basis van deze studies niet besluiten dat schoollunches tot gezondere leefgewoontes leidt: verbeteringen van schoolmaaltijden zullen vooral de kinderen met een reeds gezondere levensstijl bereiken, tenzij men manieren vindt om ook kinderen met minder optimale voedingsgewoontes te bereiken. In de Gezonde school voor de Toekomst een interventie die alle kinderen op school betreft, stelt men bij de start aanzienlijke gezondheidsverschillen vast tussen kinderen met een verschillende sociale status. Na twee jaar zijn de effecten van de interventies vrijwel gelijk voor kinderen met een verschillende SES bij aanvang van de studie. Met andere woorden, de leefstijl-interventies (gezonde voeding + beweging) lijken de gezondheidsverschillen in deze scholen niet te vergroten (Bartelink, *et al.*, 2019(2); Schayck *et al.*, 2021). Dit is opmerkelijk want ander onderzoek suggereert vaak dat bepaalde (vooral kinderen met een hogere SES) meer profiteren van interventies.

1.8.2 Impact op eetgewoonten

Verschillende auteurs (Bartelink *et al.*, 2019(a); Godfrey, 2012; Gibson *et al.*, 2012, Goodchild *et al.*, 2017; Munday & Wilson, 2017, Oosterhoff *et al.*, 2020; Schayck *et al.*, 2021 Zota *et al.*, 2016) geven aan dat één van de effecten van schoolmaaltijden is dat kinderen minder kieskeurig eetgedrag vertonen (sneller geneigd zijn nieuw en onbekend voedsel te proeven) en gezondere eetgewoontes vertonen (meer fruit en groenten consumeren, meer water drinken, een meer divers eetpatroon, ...). In het merendeel van deze studies is de schoolmaaltijd gekoppeld aan interventies die een gezonde levensstijl promoten zoals bv. educatieve pakketten voor kinderen (bv. smaaksessies, het gebruik van stickerschema's, etc.) en het informeren van gezinnen. Zota *et al.* (2016) stellen vast dat het aanbieden van gezonde maaltijden op zich (aan Griekse scholen, gelegen in buurten met lage SES en meer dan 40% van de kinderen voedselonzeekerheid ervaart) al een positieve impact heeft op

¹² Een voorbeeld: de resultaten van de Voedselconsumptiepeiling 2014-2015 tonen aan dat 11 tot 15% van de Belgische kinderen en adolescenten (van 3 tot 17 jaar) overgewicht hebben (op basis van hun BMI). Bovendien lijden 3 tot 5% van de kinderen en adolescenten (van 3 tot 17 jaar) aan obesitas (Lebacqz, 2015).

voedingsgewoonten, maar dat die impact effectiever is als er ook een uitgebreid educatief programma aan gekoppeld wordt, waarbij gezinnen betrokken worden via info en events. In een kleinschalig interventie-onderzoek van Munday en Wilson (2017), waar ook een uitgebreid luik aan interventies rond gezinsondersteuning opgenomen is, was er geen significante stijging in de groente- en fruitconsumptie op korte termijn, maar de follow-upgegevens, verzameld zes maanden na het einde van de interventie suggereren toch een positief effect op de algemene eetgewoonten van de kinderen: ze willen gemakkelijker nieuwe voedingsmiddelen proberen, ouders zijn meer bereid fruit en groenten voor hun kinderen te kopen (want het wordt ook opgegeten) en ook de voedingsgewoonten van de familieleden veranderen positief. In het gezondheids- en bewegingsprogramma *CATCH EC* stelden men na twee jaar implementatie geen effecten vast in het eet- en beweegpatroon (Sharma *et al.*, 2019) ondanks heel wat interventies op dit vlak. De auteurs geven aan dat dit gebrek aan verandering mogelijk samenhangt met de wijze van dataverzameling (die is gebeurd via een bevraging van ouders).

1.8.3 Impact op BMI

Verschillende auteurs (Bartelink *et al.*, 2019(a); Chomitz *et al.*, 2010; Oosterhoff *et al.*, 2020; Schayck *et al.*, 2021; Sharma *et al.*, 2019; Zota *et al.*, 2016) rapporteren ook een bescheiden maar significante verbetering in het BMI. Opmerkelijk zijn de vaststellingen van De Gezonde Basisschool van de toekomst. Daar stelt men een daling in BMI vast bij de multicomponent-interventie, maar niet bij de variant met uitsluitend bewegings-interventies (daar blijft het BMI status quo). Bij de controlegroepen neemt het BMI toe. Ze concluderen hieruit dat niets doen, geen optie is.

1.8.4 Impact op beweging (meer bewegen, zitgedrag verminderen)

In twee interventies (*Healthy Living Cambridge Kids* en Gezonde Basisschool van de Toekomst) wordt een hogere algemene fitheid (Chomitz *et al.*, 2010) of een positief effect op beweeggedrag gerapporteerd (Bartelink *et al.*, 2019(a); Oosterhoff *et al.*, 2020; Schayck *et al.*, 2021). Ook hier zijn de vaststellingen van De Gezonde Basisschool van de toekomst opmerkelijk. Daar stelt men alleen een positief effect vast rond beweeggedrag bij de multicomponent-interventie, maar niet bij de variant met uitsluitend bewegingsinterventies. Als mogelijke verklaringen waarom de totaalinterventie wel werkzaam is, terwijl dit voor de deelinterventie die net focust op beweeggedrag niet het geval is wijzen de auteurs op drie elementen: (1) focussen op zowel gezonde voeding als meer beweging kan een synergetisch effect sorteren en is daardoor effectiever (m.a.w. beide clusters van interventies versterken elkaar), (2) de interventies waren steeds een combinatie van top-down en bottom-up aanpassingen om schoolveranderingen naar een meer gezonde levensstijl te promoten. De gezonde lunch blijkt hier de *'game-changer'* te zijn om te zorgen voor meer bottom-up processen, incl. meer betrokkenheid en steun van leerkrachten en ouders, wat op zijn beurt gezorgd heeft voor aanvullende gezondheids-bevorderende veranderingen (zoals een gezondheids-bevorderend schoolbeleid) en (3) alleen bij de multicomponent-interventie is er sprake van een langere lunchtijd, waardoor ook de tijd voor fysieke activiteit in de scholen groter wordt.

1.9 Effecten op schoolprestaties

Een aantal opgenomen studies rapporteert over de effecten van schoolmaaltijden op de concentratie (Golley *et al.* 2010) en de academische prestaties (Belot *et al.*, 2011; Sørensen *et al.*, 2016) van leerlingen. Dit zijn studies in de lagere school. We hebben geen studies gevonden waar de relatie tussen schoolmaaltijden en prestaties gelegd wordt op kleuterleeftijd.

1.9.1 Impact op aandacht

Golley *et al.* (2010) vinden enige steun voor de hypothese dat een gezonde schoolmaaltijd in combinatie met een aantrekkelijke eetomgeving een positief effect heeft op de mate van alertheid (het gaat hier om concentratie en taakbetrokkenheid) van leerlingen (9-11 jaar), tijdens het uur na de lunch. Dit geldt vooral bij interacties tussen leerkrachten en leerlingen (die de meerderheid van de observaties uitmaken). Bij interacties tussen leerlingen is er meer off-taakgedrag bij de interventiegroep. Bij de situaties zonder interactie is er geen verschil tussen de interventie- en controlegroep.

1.9.2 Impact op academische vaardigheden

De sterk gemediatiseerde Jamie Olivers 'Feed me Better' campagne (schooljaar 2004-2005) geïmplementeerd in de district Greenwich (een stedelijke regio nabij Londen), was in de eerste plaats een campagne om de low budget schoolmaaltijden te vervangen door gezondere en smakelijkere opties. Tegelijk was het een opportuniteit om het effect van deze campagne te vergelijken met districten met een soortgelijk populatieprofiel. Zelfs na controle voor het Hawthorne effect stelde Belot *et al.* (2011) betere gemiddelde academische prestaties vast (op wiskunde, taal en wetenschap) via een standaardtest op het eind van de lagere school. Er was ook een enorme daling (-14%) van gewettigde afwezigheden op schoolniveau. Allicht verklaart dit al gedeeltelijk de verbeterde schoolprestaties (men is meer aanwezig op school met positieve invloed op academische vaardigheden als gevolg). De effecten bleken groter voor meisjes dan voor jongens en groter bij gemiddelde of hoge SES. De bevindingen rond academische prestaties uit het Deense OPUS onderzoek (Sørensen *et al.*, 2016) liggen in lijn met die van de Feed me Better campagne. Een verschilpunt tussen beide studies is het gendereffect. Sørensen *et al.* (2016) constateerden net een grotere impact bij jongens. De OPUS schoolmaaltijdinterventie lijkt ook een positief effect te hebben op de aandacht (onderdrukken van impulsiviteit) wat aansluit bij de observatie-bevindingen van Golley *et al.* (2010). Een mogelijke hypothese (niet onderzocht) waarom kinderen met een lage SES minder profiteren van de maaltijd-interventie kan te maken hebben met de grotere kloof t.o.v. het thuismilieu (bv. minder vertrouwd met het nieuwe voedsel, smaken en texturen, andere eetgewoonten, ...). In de studie van Belot *et al.* (2011) krijgen we hier enige indicatie voor. Daar was weerstand tegen de interventie het grootst bij leerlingen met een blanke, sociaal-gedepriveerde achtergrond en kinderen van Somalische herkomst.

1.10 Andere effecten: sociaal leren

Het merendeel van de bovenstaande studies ziet schoolmaaltijden en aanverwante interventies als een manier om aan gezondheidspromotie te doen en als onderdeel van een strategie om de obesitas-epidemie in te dijken en een gezondere levensstijl als resultaat. Een gezonde schoolmaaltijd wordt er herleid tot een optimale dosis gezonde voedingsbestanddelen (wat en hoeveel je dient te eten) voor de dagelijkse energie-inname en ontdaan van alle sociale en culturele connotaties.

Earl & Lalli (2020) wijzen erop dat voedselpraktijken echter complex zijn (bv. gerelateerd aan cultuur, identiteit, etc.) en dat men moet oppassen met 'morele labels' en vereenvoudiging (bv. in eenvoudige categorieën van gezond/ongezond voedsel). De focus op 'gezonde voeding en beweging' kan belerend overkomen, zeker ten aanzien van groepen die – qua voeding – niet veel keuzes te maken hebben, en legt de focus heel erg op wat individuele kinderen en hun gezinnen zouden moeten doen. Illustratief is dat van de zeven interventie-studies er maar één studie (Golley *et al.*, 2010) ook oog heeft voor interventies in het verbeteren van de eetomgeving. Voor Earl & Lalli (2020) moeten scholen er niet enkel voor zorgen dat hun leerlingen een gezonde levensstijl adopteren. Ze moeten leerlingen wel alle mogelijkheden bieden een gezonde levensstijl te leiden, indien ze dit willen. Ze

gebruiken hiervoor Nussbaums' capability-benadering¹³ als uitgangspunt. Martins (geciteerd in Persson Osowski *et al.*, 2013) drukt het als volgt uit: *'Good eating' is not about learning to eat foods that are healthy for you, but about establishing a positive relationship with food*¹⁴. Godfrey (2012) geeft aan dat in de Franse aanpak de overtuiging dat matigheid en niet onthouding (van bv. ongezonde desserts) de sleutel is om kinderen tot gezonde voedingsgewoonten te brengen.

Kortom, niet alleen wat je eet (de samenstelling van de maaltijd), hoeveel je eet (de porties), maar ook hoe en waar kinderen eten is belangrijk. Verschillende auteurs pleiten ervoor om van schoollunches aangename sociale ervaringen te maken, waar kinderen kunnen ontspannen, communiceren en nieuw voedsel ontdekken (Golley *et al.*, 2010). Maaltijden gaan ook heel erg over het sociaal (informeel) leren, identiteitsontwikkeling en cultuuroverdracht en vragen een eet-omgeving die dit toelaat en ondersteunt: tafelmanieren en etiquette, beleefdheid, z'n beurt afwachten, het gebruik van mes en vork, niet te luide conversaties, het uitproberen van diverse soorten voedsel, ... Maaltijden hebben het potentieel een plek te zijn waar heel wat sociaal leren plaatsvindt. De sterkst uitgebouwde vorm van maaltijden als vorm van sociaal leren is terug te vinden in het concept 'pedagogical meal' (Korkalo *et al.*, 2019; Lucas *et al.*, 2017) dat in Finland en Zweden in voege is. Maaltijden zijn er een pedagogisch middel en maken deel uit van het schoolcurriculum, waarbij zowel de relatie met gezondheid (de doelen van voedingseducatie) als de sociale rol van maaltijden (etiquette, voedingscultuur, relationele aspecten van samen eten) meegenomen worden bij organisatie van maaltijden. De kracht van modelleren wordt optimaal benut omdat leerkrachten er actief deelnemen aan de maaltijden en maaltijden bij voorkeur in kleine groepjes verlopen. Ook in de Italiaanse voorschoolse Reggio voorzieningen focussen leerkrachten op zowel het sociale aspect én het overdragen van kennis rond gezonde voeding. Leerkrachten zijn zich er over het algemeen ook erg bewust van het creëren van een gezellige en verwelkomende eetruimte die kinderen geruststelt en stimuleert om nieuwe dingen te proeven (Terlizzi, 2013).

De studies die het sociale aspect van maaltijden centraal stellen, stellen zich de vraag naar mogelijke effecten ervan meestal niet. Alleen de interventiestudie 'Gezonde Basisschool van de toekomst' geeft aan dat in de scholen met de multicomponent-interventie kinderen zich minder lijken te vervelen tijdens pauzes en er minder conflicten en pestgedrag is op het schoolplein en in de klas (Oosterhoff *et al.*, 2020; van Run *et al.*, 2020). Dit effect heeft vooral te maken met het feit dat kinderen heel wat opsteken van de aangeboden interventies rond beweggedrag (het gaat hierbij om activiteiten tijdens de middagpauze, aangeboden door sport- en vrijetijdsclubs) en het feit dat er extra toezicht door pedagogisch medewerkers is, waardoor sneller en vanuit een grotere professionaliteit op conflicten gereageerd kan worden. Dit zorgt voor een veiligere omgeving met minder ruimte voor conflicten. Tegelijk zijn er indicaties dat de gedeelde maaltijd zorgt voor een sterkere onderlinge verbondenheid (de maaltijd is gezellig en draagt bij tot een positievere sfeer, de verschillen in lunch-inhoud vallen weg) en zo zorgt voor een vermindering van pestgedrag bij 12-jarigen.

1.11 Cultuuroverdracht en diversiteit

Maaltijden zijn direct (zoals in Frankrijk, Zweden of Finland) maar sowieso altijd indirect een vorm van cultuuroverdracht (bv. twee broodmaaltijden en één warme maaltijd per dag is zeker niet overall even gebruikelijk, er is vaak onbegrip als brooddozen gevuld zijn met voedsel dat bedoeld is om warm te consumeren). Godfrey (2012) geeft aan dat de Franse schoollunch voor veel gezinnen een

13 De Capability Approach neemt de kwaliteit van het leven als uitgangspunt en niet economische parameters als bijvoorbeeld prestaties of gezonde levensstijl. De kwaliteit van leven laat zich daarbij vertalen als 'de vrijheid van mensen om te kiezen het leven te leiden dat ze -binnen de grenzen van het redelijke- graag willen leiden' en wil leerlingen alle kansen en mogelijkheden bieden om volgens eigen maatstaven kwalitatief te leven.

14 'Goed eten' gaat niet over het leren eten van voedsel dat gezond voor je is, maar het gaat om het opbouwen van een positieve relatie met voedsel (eigen vertaling).

belangrijk cultureel goed is. Typerend is misschien wel de vraag ‘hoe was je lunch vandaag’ die veel ouders hun kind stellen wanneer ze hun kind oppikken. Dit vertaalt zich ook in Nationale richtlijnen rond ‘smaak-opvoeding’ en de richtlijn minimaal een viergangenmenu te voorzien. De keerzijde is dat er soms weinig of geen aandacht is voor diverse diëten. Kritieken op het Franse systeem zijn (1) dat er officieel gecertificeerde halal of kosher opties ontbreken waardoor Moslims en Joden uitgesloten worden en (2) dat de richtlijnen vanuit het Ministerie het moeilijk maken vegetarische opties te voorzien (Godfrey, 2012). Ook de Finse en Zweedse aanpak, die maaltijden als pedagogisch moment benutten, vermelden niets over de kansen die maaltijden bevatten om de diversiteit aan eetgewoonten bespreekbaar te maken.

In de historische analyse van Amerikaanse schoolmaaltijden beschrijft D’Alessandro (2019) hoe in het begin van de 20^e eeuw eerst liefdadigheidsorganisaties en later vrijwilligers in New York gezonde maaltijden aanboden die rekening hielden met de etnische diversiteit van de vele instromende migranten. Onder druk van lobbygroepen werd dit lunchprogramma, gerund door vrijwilligers halfweg de jaren ‘20 van de vorige eeuw omgevormd tot een winst-gedreven concessiehoudersysteem. Dit was meteen ook het einde van schoolmaaltijden die rekening hielden met etnisch diverse groepen en een hefboom voor meer ongezonde voeding overeenkomstig het Amerikaanse eetpatroon.

Ook in Vlaanderen worden de meeste maaltijden in grootkeukens bereid. Daar domineert dikwijls een eerder traditionele Vlaamse keuken. Dit vormt mogelijk een drempel voor een doelgroep met grote culturele en religieuze diversiteit. Vooral discussies over halal zijn gevoelig (Kinderrechten commissariaat, 2017). Bij de VIGEZ indicatorenbevraging uit 2015 geeft 55% van de scholen aan slechts één menu aan te bieden. Eén op drie scholen (32%) die warme maaltijden aanbiedt, houdt rekening met medische redenen (bv. diabetes). Respectievelijk 28% en 27% houdt rekening met religieuze of ethische redenen (VIGeZ, 2016).

1.12 Duurzaamheid

Omtrent de implementatie van een duurzaam voedingsbeleid vinden we in de geselecteerde artikels beperkte info. Vaak gaat het om aspecten van duurzaamheid die tegelijk aan een gezond voedingsbeleid gekoppeld kunnen worden, zoals een pleidooi voor verse, seizoensgebonden ingrediënten, de matiging van vleesconsumptie via vegetarische opties of strategieën om voedseloverschotten te beperken. Aspecten van duurzaamheid zoals het beperken van verpakkingen, het werken met fairtrade producten, een faire prijs voor de landbouwers, ... vinden we minder terug.

In Vlaanderen heeft *GoodFood@School* (dit is een samenwerking tussen Rikolto (Vredeseilanden), *GoodPlanet* en *Fairtrade Belgium*) de ambitie om een gezond en duurzaam voedingsbeleid in alle Vlaamse scholen te implementeren via interventies op schoolniveau, lokaal en Vlaams niveau. In Gent lopen er momenteel drie samenwerkingen: jongeren in verschillende scholen worden opgeleid tot *GoodFoodie* (= voedselambassadeur), vijf lagere en secundaire scholen doorlopen een éénjarig *GoodFood@school*traject (gelanceerd door de Dienst Milieu en Klimaat Stad Gent) en negen scholen van de GO! Scholengroep Gent, schoolcateraar Agape en *GoodFood@School* werken er samen aan een duurzaam voedingsbeleid¹⁵.

Het gebruik van duurzame ingrediënten gaat uiteraard verder dan een pleidooi voor vegetarische opties. In de geraadpleegde literatuur vinden we echter vooral dat laatste terug, bijvoorbeeld als een manier om het aandeel verzadigde vetzuren en proteïnen in Finse schoolmaaltijden te verminderen (Korkalo *et al.*, 2019). Naast een gezondheids- is dit ook een duurzaamheidsargument. Hierboven

---

¹⁵ <https://www.goodfoodatschool.be/nl/wat-doen-we/goodfoodschool-trajecten>.

gaven we aan dat Nationale richtlijnen het voorzien van vegetarische opties soms bemoeilijken (Godfrey, 2012).

Eén geselecteerd artikel (Gibson *et al.*, 2014) gaat over de impact van het Amerikaanse *Farm-to-school* programma (FTS).¹⁶ FTS is ontstaan in 1996 in California en wil vers, gezond en lokaal geproduceerd voedsel aanbieden en zo ook kleinschalige lokale landbouw ondersteunen. Aanvullend bieden de FTS programma's 'voedings- en landbouw-educatie' aan via smaaktests, schooltuinen, composteer- en recycleerprogramma's en boerderijbezoeken. Het is met andere woorden een multicomponent-programma. Het laat zich nog het best vergelijken met het Vlaamse 'lunch met LEF' (LEF staat voor Lokaal, ecologisch en fair).¹⁷ De geselecteerde studie vergeleek gedurende 22 weken de voedselopname bij 3-tot 5-jarigen van de klassieke *HeadStart lunch* met de *Farm to school lunch*. Die FTS lunches zijn voedzamer. Er is geen verschil in consumptie van fruit en groenten tussen klassieke lunch en FTS maaltijden, maar de geserveerde groenten zijn wel gezonder. Een kanttekening hierbij is dat het onderzoek liep in 2009, voor de implementatie van de HHFKA-act, die bijkomende eisen oplegde inzake gezonde en evenwichtige voeding. D'Allessandro (2019) geeft in zijn historische analyse aan dat de keuze voor lokaal geproduceerde voeding, ondersteund via de *National School Lunch act* van 1946, ook een manier kan zijn om landbouwoverschotten weg te werken en zo ook beschouwd kan worden als een vorm van prijsbescherming en verdoken landbouwsubsidie.

Een gezonder voedingsaanbod betekent nog niet dat kinderen dit ook graag eten. Lucas *et al.* (2017) geven aan dat monitoring van voedselrichtlijnen - als die al bestaan - een moeilijk punt is. Immers, naast het voldoen aan richtlijnen, is het ook van belang is na te gaan wat de kleuters daadwerkelijk opnemen gedurende een dag om zo een zicht te krijgen op de beoogde doelstellingen (bv. dat gezonde schoolmaaltijden ook effectief tot een gezonder eetpatroon leiden).

In een reactie op de invoering van HHFKA-act die scholen verplichtte om gezondere voeding aan te bieden stelt een tegenstander dat zo'n voorschrijvende richtlijn in de praktijk vooral voedselverspilling in de hand werkt (bv. de verplichtte salad bar wordt vooral weggegooid) (Godfrey, 2013). Om na te gaan of critici een punt hebben zijn Byker *et al.* (2014) nagegaan hoeveel voeding er verspild werd, door 300 lunches te analyseren. Bijna de helft van het voedsel (45.3%) wordt weggegooid. Groenten (51.4%) worden het meest weggegooid, gevolgd door het hoofdgerecht (51%) en melk (45.5%). Fruit wordt het minst weggegooid (33%). In een reviewstudie van Ganann *et al.* (2014) wordt melding gemaakt van twee studies met een focus op voedselverspilling: in de studie van Haroun *et al.* (2011) wordt vastgesteld dat één derde tot één vijfde van het fruit en de groenten weggegooid wordt na een gezondheids-interventie in de schoolcatering. De tweede studie (Frens *et al.*, 1997) stelde vast dat een prijsdaling van 50% van fruit, wortelen en sla in de schoolkantine wel leidt tot een toename van fruit en wortel-consumptie, maar niet van sla. In het interventieonderzoek van Munday en Wilson (2017) stelden ze vast dat het aanbieden van nieuwe groenten en fruit op kleine individuele bordjes tot hogere inname leidde dan hetzelfde aanbod op één grote fruitschaal.

Een mogelijke verklaring voor de grote voedselverspilling schrijft Byker *et al.* (2014) gedeeltelijk toe aan veranderingen in maatschappelijke normen: er is een verschuiving van kinderen verplichten hun bord leeg te eten naar zorgen dat ze zelfgestuurd keuzes maken. Een trend die ook in België vastgesteld is. In 2014 mochten in België 67,5% van de kinderen tussen 3 en 9 jaar zelf beslissen hoeveel ze eten, een minderheid (41,9%) van die kinderen wordt verplicht hun bord leeg te eten (Lebacqz *et al.*, 2015). Byker *et al.* bepleiten het gebruik van *Smarter Lunchroom Initiatives*¹⁸ die via

---

¹⁶ <http://www.farmtoschool.org/>.

¹⁷ <https://lunchmetlef.be/>

¹⁸ <https://www.actionforhealthykids.org/activity/smarter-lunchrooms/>

*nudging*¹⁹ (positieve gedragsbeïnvloeding) kinderen aanzetten tot het maken van gezonde voedingskeuzes. Via eenvoudige ingrepen zoals bv. het aangenamer maken van de lunchruimte of het herschikken en aantrekkelijker presenteren van de gezonde voedingsopties wil men kinderen subtiel stimuleren om gezonde voedingskeuzes te maken.

Samengevat: De literatuur wijst op drie zaken om voedselverspilling zo veel mogelijk te beperken: (1) het belang van goede monitoring rond welk voedsel weggegooid wordt en waarom dit gebeurt, (2) het aanbieden van voedselhoeveelheden aangepast aan de leeftijd (de juiste ‘maaltijdportie’) en (3) het positief aanmoedigen en stimuleren van gezonde voedingskeuzes.

1.13 Implementatie

Over het implementatieproces van maaltijden op een school krijgen we in de geselecteerde artikels gefragmenteerde informatie. Heel wat artikels beschrijven deelaspecten die indicatief zijn voor een meer succesvolle en effectieve implementatie. Specifiek voor de Vlaamse context zijn een aantal onderzoeksrapporten doorgenomen, aanvullend aan de geselecteerde wetenschappelijke artikels.

Hoe ziet de huidige maaltijdsituatie in Vlaanderen eruit?

Ruim 6 op 10 scholen biedt warme maaltijden aan, anno 2021. De grote meerderheid (82%) van de scholen die een warme maaltijd voorziet, werkt hiervoor samen met een externe leverancier (cateringbedrijf of lokale traiteur). Eén zesde van de scholen (14%) die een maaltijd-aanbod heeft, heeft een eigen schoolkeuken (VIGeZ, 2016). De middagpauze wordt in de overgrote meerderheid van de gevallen (85%) door de scholen zelf georganiseerd. Kleuters eten er in hoofdzaak (72%) in een schoolrefter. Begeleiders eten zelden (16%) mee met de kleuters (Dom & Van Reusel, 2021). Bijna zes ouders op tien (59.6%) betaalt reftergeld (Havermans *et al.*, 2019).²⁰ Observaties van Peleman *et al.* (2019) in vier Vlaamse scholen geven een impressie van een stressvol verloop van de middagpauze: Kleuters vertoeven er in grote groepen (80 tot 120 kinderen) met weinig begeleiding (2 à 3 volwassenen). Er is veel lawaai en drukte. Voor veel kinderen is de middagmaaltijd geen rustmoment maar een stressmoment: ze komen moeilijk tot eten, moeten te lang blijven zitten en vallen soms ter plekke in slaap, er zijn conflictsituaties, ... Die pauzes duren lang (ca. één uur), terwijl kinderen tussen 3-5 jaar gemiddeld 22 minuten aan de consumptie van het middagmaal besteden (Lebacqz, 2015). Globaal komt een beeld naar voor van een onaantrekkelijke, stressvolle eetomgeving, die kinderen hindert om tot eten te komen en ervan te genieten.

Het grote aantal kinderen en de geringe personeelsomkadering is een pijnpunt. Dit heeft te maken met het feit dat decretaal het middagtoezicht geen reguliere opdracht is voor het onderwijzend personeel in de basisschool. Op vrijwillige basis kunnen leerkrachten dit wel op zich nemen. Het schoolbestuur kan hiervoor ook mensen aanwerven en betalen. Op heel wat plaatsen komt de gemeente financieel tussenbeide in de kost van het middagtoezicht voor alle scholen op haar grondgebied.²¹ Het middagtoezicht tijdens kleutermaaltijden wordt vooral opgenomen door leerkrachten (41%) en betaalde medewerkers of vrijwilligers (38.5%). In één vijfde van de gevallen worden kinderbegeleiders (21%) ingeschakeld. Ze worden hiervoor vooral vergoed via een vrijwilligersvergoeding (40%) of een loonkost per uur (35%). Een minderheid wordt niet betaald (15%) of via dienstencheques (10%) uitbetaald. Dit alles wordt in hoofdzaak betaald door de

19 Bekende voorbeelden van nudging in Vlaanderen zijn het presenteren van gezonde opties op ooghoogte, het gebruik van de nutri-score, het gebruik van bewegingsuitlokkers, ...

20 De mediaanuitgave voor een schooljaar bedraagt 51,80 euro. De minimumuitgave is 1,70 euro, de maximumuitgave is 400 euro. De helft van de ouders geeft tussen 29,60 euro en 72,50 euro uit aan reftergeld (Havermans *et al.*, 2019). Gemiddeld is dit 0.71 euro/dag (Dom & Van Reusel, 2021).

21 <https://www.vlaamsparlement.be/plenaire-vergaderingen/1332151/verslag/1334903>

werkingsmiddelen van de school (41%) en ouderbijdragen (36%). Daarnaast zijn er ook subsidies (22,7%) (Dom & Van Reusel, 2021).

In een recent verschenen onderzoeksrapport en inspiratiegids van de Onderwijsinspectie rond kwaliteitsvolle kleuterparticipatie duikt het concept ‘educare’ op als een belangrijke hefboom om kleuterparticipatie in de praktijk om te zetten. Educare gaat om ‘*de inspanningen van het schoolteam om in functie van de ontwikkelingsleeftijd een evenwichtige verhouding te vinden tussen onderwijs en (ver)zorg(ende) activiteiten en om (ver)zorg(ende) activiteiten te benutten voor het nastreven van onderwijsdoelen en vice versa*’ (Vlaams Ministerie voor Onderwijs en Vorming, Onderwijsinspectie, 2019, p. 90). Educare is ruim en gaat bv. over afgestemde infrastructuur, de balans tussen zorg- en onderwijsnoden, de rol en positie van kinderbegeleiders binnen het kleuteronderwijs. Ook de organisatie en verloop van middagmaaltijden zouden vanuit die bril bekeken kunnen worden, zeker vanuit de vaststellingen van Peleman *et al.* (2019) hierboven die erop wijzen dat op eetmomenten het welbevinden van kleuters vaak erg onder druk staat. In het rapport van de Onderwijsinspectie wordt bij drie inspirerende schoolpraktijken een kleutervriendelijke invulling van maaltijden als goede praktijk naar voor geschoven (Vlaams Ministerie voor Onderwijs en Vorming, Onderwijsinspectie, 2019, p. 42, p. 78 en p. 103). Het gaat in de drie gevallen om eetmomenten die in kleine groep (de klas) plaatsvinden en sterk ondersteund worden door kleuteronderwijzers, omdat dit benut wordt als pedagogische activiteit en de kleuters meer veiligheid en rust biedt. In Vlaanderen heeft VBJK via diverse Europese projecten en het doctoraat van Van Laere (2016) heel wat expertise rond educare in voorschoolse voorzieningen opgebouwd.²²

Kortom, decretaal wordt de schoolmaaltijd niet als pedagogisch moment gezien. Tegelijk ziet Onderwijsinspectie ‘educare’ als een belangrijke hefboom en is een schoolmaaltijd een prima plek om dit in de praktijk om te zetten. Bovendien hebben schoolmaaltijden het potentieel in zich om heel wat ontwikkelingsdoelen in de praktijk te realiseren.²³ Beleidsmatig is dit mogelijk. Scholen hebben een grote autonomie en pedagogische vrijheid waardoor ze maaltijden kunnen invullen als pedagogisch moment, analoog aan het Scandinavische concept van ‘pedagogical meal’. Een conclusie van een afstemmingsoverleg (juni 2016) hierover tussen Onderwijsinspectie en een netoverschrijdend initiatief van stad Antwerpen omtrent de optimale benutting van onderwijstijd was ‘*De jongste kleuters laten eten tijdens de onderwijstijd en dit beschouwen als een pedagogische activiteit is mogelijk als dit doelgericht en gedifferentieerd gebeurt. (...) De onderwijsinspectie juicht elke vorm van gedifferentieerde aanpak toe als deze geënt is op de noden en capaciteiten van het kind.*’ (Onderwijsinspectie, 2016).

Wat is effectief inzake begeleiding van maaltijden? Het onderzoek van Peleman *et al.* (2019) besluit dat de grote hoeveelheid kinderen en de geringe personeelsomkadering tijdens de middagpauzes zorgen voor een focus op toezicht en controle in de taal, de rol en de houding van de volwassene. Kinderen worden wel aangemaand tot eten, maar dit gebeurt op een sturende, instrumentele manier met korte, directieve taal. Dit werkt contraproductief en hindert kinderen om tot eten te komen.

Byker *et al.* (2014) wijst op de Smarter Lunchroom initiatives die positieve gedragsbeïnvloeding gebruikt om kinderen tot gezonde eetgewoonten te brengen. Munday & Wilson (2017) stelden in hun multicomponent interventie vast dat leerkrachten het formele onderwijsprogramma (2 lessen/per week van 30 minuten gedurende 10 weken rond de voordelen van gezonde voeding) arbeidsintensief vonden, maar dat het promoten van gezonde voedingsgewoonten vlot ging (dit deed men via displays,

²² Het gaat om Erasmus+ projecten zoals Value en Educas. Value bekijkt hoe alle betrokken onderwijsprofessionals (kleuterleerkrachten en kinderbegeleiders) samen kwaliteitsvol kleuteronderwijs kunnen realiseren. Educas bekijkt hoe de aanwezige infrastructuur gelinkt kan worden met een Educare aanpak. Hier hoort ook de organisatie van maaltijden bij (zie bv. <https://www.issa.nl/content/how-can-we-rethink-and-transform-ecce-spaces%20reflecting-photos-and-observations>)

²³ Ook in het recente grootschalig MeMoQ-onderzoek in de voorschoolse kinderopvang was een van de besluiten dat maaltijden (en andere zorgmomenten) nog veel beter benut konden worden voor educatieve ondersteuning, bijvoorbeeld via het hanteren van een actief stimulerende begeleiding en rijk taal aanbod (Vandenbroeck *et al.*, 2016).

verhalen, liedjes, activiteiten, ...). Le Billon (geciteerd in Godfrey, 2012) vat het motiverend perspectief als volgt samen: het gaat om interacties zoals 'Eet dit, het is lekker' in plaats van 'Eet dit, het is goed voor jou.' Het gaat er niet om je bord leeg te eten, maar wel om het kind te stimuleren van alles te proeven. Wat werkt om bijvoorbeeld het consumeren van groenten te bevorderen is kinderen herhaaldelijk bloot te stellen aan groenten: Het combineren van de blootstelling met 'modeling' (de opvoeder toont het goede voorbeeld) of een beloning (bijvoorbeeld iets tastbaars) werkt (REWARD, 2016). Gibson *et al.* (2014); Munday en Wilson (2017) wijzen erop dat wanneer schoolmaaltijden binnen een heel voedingsprogramma passen (zoals bv. het Farm to school programma, waarbij gezonde maaltijden gekoppeld worden aan leerinhouden met focus op lokaal, duurzaam productieproces) de hands-on activiteiten het meest motiverend zijn, zoals kooklessen, samen voedsel bereiden, de schooltuin onderhouden, ... Met als effect dat kinderen meer geneigd zijn verschillende en nieuwe zaken te proeven.

In de Zweedse, Finse en Italiaanse aanpak gaat men nog een stap verder en zit de leerkracht samen met de leerlingen aan tafel en eet mee. Het eten wordt opgediend zoals thuis in gedeelde schotels en er wordt max. met 10 aan een tafel gegeten (Lucas *et al.*, 2017). De leerkracht praat er idealiter over voeding, voedingskeuzes en gezondheid. De leerkracht staat hier model voor een gezonde omgang met voeding. Zowel sociale motieven (eten als een gezellig moment) als opvoedkundige motieven (het stimuleren tot het maken van gezonde voedingskeuzes) staan er centraal. Persson-Osowski *et al.* (2013) ontwikkelden een kijkwijzer (ACTS Framework) om de interactie tijdens pedagogische maaltijden te observeren, zodat (toekomstige) leerkrachten een beter zicht zouden krijgen op de impact van hun handelingen. Ze maken een onderscheid tussen de sociale leerkracht, de opvoedende leerkracht en de ontwijkende leerkracht. Deze rol kan telkens kindgericht of leerkracht-gestuurd ingevuld worden. In het kader van de pedagogische maaltijd zijn de kindgerichte sociale leerkracht en vooral de kindgerichte opvoedende leerkracht cruciaal. Die laatste typeren ze als een leerkracht die uitgaat van dialoog, veel uitleg geeft, kinderen aanmoedigt om te eten, fungeert als een positief rolmodel en kinderen laat bijdragen tot de maaltijd (door bv. de tafel te dekken, af te ruimen, eten op te scheppen, ...).

Om het concept van pedagogische maaltijd in de praktijk waar te maken vraagt het vaak ook aanpassingen in de eetomgeving. In de geselecteerde studies is hier weinig aandacht voor. Dat is opmerkelijk, omdat in de praktijk maaltijdomstandigheden kinderen soms hinderen om echt tot eten te komen (en dus alle aanverwante interventies hierdoor aan kracht inboeten). Verbeteringen in de eetomgeving kunnen gaan om organisatorische zaken zoals het inkorten of verlengen van de tijd voor een maaltijd, het verkorten van de wachttijden, het meer actief kunnen participeren aan de voorbereiding en afruimen van maaltijden. Het gaat ook om een meer gezellige en flexibele inrichting, eten in kleine groepjes, kiezen bij wie men zit, zorgen voor een aangename akoestiek en lichtinval, ... Ook ingrepen in de presentatie en textuur van de maaltijd horen erbij ... Het zijn allemaal ingrepen die van de maaltijd een gezellig en sociaal gebeuren maken. Een inspirerend praktijkvoorbeeld is het proces van Basisschool Kameleon in Turnhout: ze hebben in 2016 hun middagpauze helemaal herbekeken en ingevuld vanuit sociaal leren, gestart vanuit het kinderparlement en een tevredenheidsenquête bij kinderen en ouders. Het resultaat? Geen stress meer in de refter, door het vervangen van de collectieve eet-aanpak (met in rijen naar de refter gaan, vaste zitplaatsen in de refter en zwijgen tot iedereen gegeten heeft) door een meer persoonlijke in geïndividualiseerde aanpak waarbij leerlingen zelf kiezen wanneer ze hun lunch eten en waar, met wie en hoelang ze in de refter blijven zitten (Klasse, 2017).

In 15% van de kleuterscholen geldt de regel dat er gezwegen moet worden tijdens de maaltijd, bij 7% is de regel in voege dat men eet wat men opschept (Dom & Van Reusel, 2021). Met andere woorden, dat maaltijden een gezellig sociaal gebeuren zouden moeten zijn (en dat er niet in stilte gegeten moet

worden), dat kinderen gestimuleerd moeten worden om te proeven (maar niet verplicht hun bord moeten leegeten), ... Het zijn aspecten waar niet alle maaltijdbegeleiders en scholen het met elkaar eens zullen zijn. In de Zweedse en Finse context, waar maaltijden deel uitmaken van het schoolcurriculum is hierover duidelijkheid en zijn er richtlijnen die het sociale en educatieve aspect van schoolmaaltijden beklemtonen en richtinggevend zijn in de begeleiding. Ook in de Vlaamse context is het expliciet maken van wat men verwacht omtrent het verloop van maaltijdbegeleiding zinvol. Dit zal allicht als consequentie hebben dat verdere ondersteuning en deskundigheidsbevordering nodig is voor maaltijdbegeleiders (die in de meerderheid van de scholen bestaat uit vrijwilligers en kinderbegeleiders).

Wie betreft men bij de maaltijden?

Lucas *et al.* (2017) pleiten ervoor om *maaltijdbegeleiders* van bij de start te betrekken bij (veranderingen in) de schoolmaaltijden. Dit zal de gedragenheid en onderlinge afstemming bevorderen. Het start bij het informeren van betrokkenen, maar kan ook verder gaan. Van der Mespel *et al.* (2020) wijzen op de kracht van een gelijkwaardige samenwerking tussen kinderbegeleiders en kleuteronderwijzers in het realiseren van een educare-benadering. Dat begint met inspraak krijgen in het maaltijd-gebeuren. In Vlaamse scholen is dit eerder beperkt. De helft van de maaltijdbegeleiders heeft veel inspraak bij de aanpak van de middagpauze. Het gaat dan om het aanbrengen van nieuwe ideeën, over gedrag/begeleiding van leerlingen, opmerkingen over de organisatie/werking. De andere helft heeft weinig of geen inspraak (Dom & Van Reusel, 2021).

Wat de *leveranciers* betreft, wordt in Vlaanderen in de meerderheid van de gevallen gewerkt met een externe cateraar en één menu. Godfrey (2012) beschrijft dat in het Franse systeem een lokaal schoolcomité (met directie, verkozen leden, ouders, een diëtist en/of schooldokter) waakt over de menu-opties en zo zorgt voor gevarieerde menu's. Wanneer de maaltijd onderdeel is van een breder gezondheids- of educatief pakket, zoals de Farm-to-school aanpak, wijzen Gibson *et al.* (2014) erop dat de belangrijkste drempel voor implementatie van zo'n programma het gebrek aan communicatie is tussen het schoolpersoneel en het personeel dat de Farm To School producten aanlevert (zo kan men er moeilijker leerinhouden aan koppelen bijvoorbeeld). In de whole school benadering van de Gezonde school voor de toekomst (Bartelink *et al.*, 2019a) was er periodieke afstemming met alle betrokken partners zoals regionale Gezondheidszorg en de provincie (project-promotoren), de universiteit (verantwoordelijk voor het flankerend onderzoek), de kinderopvanglocaties, sport- en vrijetijdsorganisaties (verantwoordelijk voor de bewegingsinterventies) en de cateraar (verantwoordelijk voor de maaltijden).

Om de gedragenheid bij *leerlingen* zelf te ondersteunen is er in diverse artikels sprake van leerlingenspraak. In de Gezonde school voor de toekomst (Bartelink *et al.*, 2019a) is er sprake van een Children's-Voice' groep, er is overleg via een leerling-parlement (Chomitz *et al.*, 2010) er wordt gewerkt met een *School nutrient action group* (Goodchild *et al.*, 2017), een soort van 'voedselambassadeurs'. Er zijn schoolbijeenkomsten over gezonde voeding en leerlingen worden betrokken bij de maaltijdverdeling (Golley *et al.*, 2010).

Verschillende auteurs (Gibson *et al.*, 2014; Godfrey, 2013; Goodchild *et al.*, 2017; Lucas *et al.*, 2017; Munday & Wilson, 2017; Ohri-Vaschaspati, 2014) onderstrepen verder het cruciale belang van *ouderbetrokkenheid*. De invoering van iets nieuws (zoals gezondere schoolmaaltijden) is een proces dat met vallen en opstaan gebeurt bij alle betrokkenen: leerlingen moeten wennen aan nieuw voedsel, de school moet uitzoeken welk alternatief werkt en welk niet, personeel moet geïnformeerd en getraind worden en ook ouders moeten wennen.

Zowel Goodchild *et al.* (2017) als Ohri-Vaschaspati (2014) wijzen erop dat zelfs het aanbieden van gratis maaltijden niet garandeert dat iedereen er ook gebruik van maakt. Of men er gebruik van maakt,

hangt sterk samen met de perceptie van ouders. Er moet dus blijvend geïnformeerd en ingespeeld worden op ouderlijke bezorgdheden, in hoofdzaak over de voedingsinname van kinderen (hoeveel eet mijn kind? En heeft het dan voldoende gegeten? Lust het de maaltijd wel?) en de zorg naar evenwichtige en gebalanceerde menu's (wat eet mijn kind precies? En is dit wel gezond?).

Bovendien kunnen ouders ook belangrijke stakeholders zijn in het verbeteren van de voedingskwaliteit van maaltijden op school. In sommige interventiestudies worden ouders ook actief betrokken of zijn ze onderdeel van de interventie via bv. het mee onderhouden van de schooltuin (Munday & Wilson, 2017; Gibson *et al.*, 2014)

1.14 De schoolmaaltijd als onderdeel van een voedings- en gezondheidsbeleid

Gemiddeld gezien is een schoollunch verantwoordelijk voor zo'n 30% van de totale energie-opname van een dag (Lucas *et al.*, 2017). In Finland loopt de impact van schoolvoedsel op tot 54% van de dagelijkse energie-opname omdat Finse kleuterscholen niet alleen een lunch, maar ook een ontbijt en namiddagsnack aanbieden (Korkalo *et al.*, 2019). Het geeft aan dat niet alleen de lunch, maar alle maaltijden en snacks tegen het licht van de beoogde doelstellingen (zoals een gezondere levensstijl) gehouden moet worden. Godfrey (2012) somt een aantal 'Quick wins' op vanuit de Franse aanpak zoals het bannen van snoep- en drankautomaten op school, het vervangen van (fris)dranken, door uitsluitend water, het voorzien van min. 30 tot 40 minuten lunchtijd zodat kinderen voldoende tijd hebben om te eten en het verbieden van het eten van snacks minder dan een uur voor de lunch (zodat men met meer appetijt aan de lunch begint), ... Al deze tips laten zich samenvatten als een advies om de schoolmaaltijd te bekijken binnen het geheel van een school-gedragen voedings- en gezondheidsbeleid.

Het aanbieden van gezonde maaltijden alleen is vaak onvoldoende om effect te sorteren. In de interventie-studies gaat het altijd om een multicomponent-interventie (zie tabel 2, hierboven). De meeste interventieprogramma's combineren steeds verschillende aspecten en zijn hierdoor effectiever. Bartelink *et al.*, 2019(a) verklaren dit door het synergetisch effect dat de diverse interventies op elkaar hebben. Er is een grote gemeenschappelijkheid in de scope van de interventies: vaak gaat het om een combinatie van gezonde maaltijden, het promoten van gezonde voedingskeuzes, gevarieerde voedings- en gezondheidseducatie, diverse interventies die een actieve levensstijl promoten, interventies die zorgen voor een grote betrokkenheid van het schoolteam, ouders en de lokale gemeenschap. De verschillen situeren zich in de intensiteit van de interventies en de belanghebbenden die men wil betrekken.

1.15 Monitoring van het schoolmaaltijdenbeleid

Landen verschillen sterk wat regelgeving en richtlijnen rond maaltijden betreft en de handhaving die errond opgezet wordt. De Zweedse aanpak is hier erg inspirerend. Ze hebben een uitgebreide set aan niet-verplichte Nationale richtlijnen. Ter ondersteuning is een monitoringinstrument [Skolmatsverige²⁴] voor de lagere school opgezet waar scholen vrijwillig gebruik van kunnen maken. Dit monitoringinstrument omvat zes domeinen die de algehele maaltijd kwaliteit beïnvloeden: (1) de menukeuzes die de school biedt, (2) de voedingskwaliteit van het maaltijdaanbod, (3) de veilige en hygiënische voedingsbereiding, (4) de maaltijd-service, waarbij het gaat om de wijze waarop de schoolmaaltijd als pedagogisch hulpmiddel ingezet wordt (5) de mate waarin rekening gehouden

²⁴ De Zweedse richtlijnen zijn ingedeeld volgens een maaltijdmodel met zes categorieën: veilig, smakelijk, voedingsrijk, eco-smart, aangenaam en geïntegreerd. Via de categorie 'geïntegreerd' wordt de link met het schoolbeleid gemaakt. Dit onderdeel bevat richtlijnen zoals 'De maaltijden dragen bij aan de pedagogische missie van de school en worden gebruikt als een hulpmiddel bij het les geven. Op school is er een consensus over wat een educatieve maaltijd is en over de rol van volwassenen bij de maaltijd. De maaltijden zorgen voor een veilige ontmoetingsplaats, sociale bijeenkomsten en gelegenheid tot conversatie, ... (Livsmedelsverket, 2021). Zie <http://www.skolmatsverige.se/in-english>

wordt met de milieu-impact van voedselkeuzes (duurzame voeding) en (6) kwesties met betrekking tot de organisatie en het beheer van de schoolmaaltijd.

1.16 Een omvattende aanpak, m.i.v. buurt en lokaal bestuur

Uit het bovenstaande mag duidelijk zijn dat je met gezonde maaltijden alleen niet zorgt voor duurzame gedragsveranderingen. Het Vlaams Instituut Gezond Leven bepleit een omvattende aanpak en identificeert vijf werkzame elementen om gezondheidsongelijkheid aan te pakken: (1) participatie door de doelgroep, (2) een doelgroep-specifieke aanpak, (3) communicatie op maat, (4) determinanten (waaronder sociale, culturele en psychologische drempels) beïnvloeden en (5) deskundige intermediairs en intersectorale samenwerking.²⁵ Nagenoeg alle interventie-studies (zie tabel 2) zetten in zekere mate in op deze omvattende aanpak. Het 'Healthy Living Cambridge Kids' gaat hierin het verst en richt zich op kinderen, gezinnen, de school en de lokale gemeenschap. Er wordt bv. ook aan belangenbehartiging gedaan, er zijn gemeentelijke campagnes (zoals een postercampagne rond evenwichtige voeding op de stadsbussen), het stedelijk beleid wordt gezamenlijk vormgegeven, ... (Chomitz *et al.*, 2010). De Gezonde Basisschool van de Toekomst (Bartelink *et al.*, 2019(a); Oosterhoff *et al.*, 2020; Schayck *et al.*, 2021) vertrekt vanuit de 'whole school' approach en betreft naast kinderen, gezinnen en de school ook aanverwante sectoren zoals sport- en vrijetijdsorganisaties om de interventies mee vorm te geven. Er zijn regelmatig stuurgroepvergaderingen met alle belanghebbenden.

1.17 Kosten-effectiviteit van het aanbieden van maaltijden

1.17.1 Welke kosten zijn er?

Belot *et al.* (2011) geven aan dat de implementatie van de 'Feed me Better' campagne gepaard ging met heel wat extra investeringen van het lokaal bestuur. Zo was er 2 jaar na de start van de campagne reeds 1,2 miljoen GBP extra geïnvesteerd in het experiment. Naast de meer-kost voor de vervanging van low budget maaltijden door meer gezonde alternatieven waren er ook eenmalige kosten nodig zoals investeringen in schoolinfrastructuur en opleidingen voor schoolkoks. In een evaluatie van een Free School Meal pilot worden de eenmalige kosten voor het opwaarderen van keuken en eetfaciliteiten geraamd op 2500 GBP per school. Daarnaast schat men de kost om de gratis maaltijden te promoten en de pilot te ondersteunen vanuit het lokale bestuur op zo'n 150 000 GBP per district (Kitchen *et al.*, 2013). Schayck *et al.* (2021) ramen de meer-kost van de 'Gezonde school voor de Toekomst' op 1 euro per kind per dag. Die kost omvat vooral de extra personeelskosten (gelinkt aan het verlengen van de middagpauze met 30 minuten). Godfrey (2012) geeft aan dat een inkomensgerelateerd betalingssysteem voor Franse schoolmaaltijden mee gerealiseerd kan worden doordat er ook gemeentelijke subsidies uit belastinginkomsten benut worden, er bespaard wordt doordat slechts één menu geserveerd wordt, er geen wegwerpbestek gebruikt wordt en de lokaal beschikbare seizoens-producten ingekocht worden. Zowel Godfrey (2012) als Gibson *et al.* (2014) geven aan dat het zelf bereiden van schoolmaaltijden op school uiteindelijk goedkoper is dan het beroep doen op een cateraar (omdat de sterk bewerkte voedingsmiddelen een veel hogere kost per eenheid bevatten), maar dit wordt niet verder financieel uitgewerkt. Een Gents proefproject uit 2018 waarbij men een maand lang lokale, ecologische en faire maaltijden wilde aanbieden, kon - volgens schepen De Bruycker - niet uitgerold worden omwille van de prijszetting in het bestek (3.85 euro/maaltijd), waardoor geen enkele cateraar intekende²⁶.

25 <https://astriddebruycker.wordpress.com/2018/05/10/wat-kinderen-zelf-vinden-van-gezondere-schoolmaaltijden/#more-1804>

26 <https://www.gezondleven.be/gezondheidsongelijkheid/hoe-verklein-je-de-gezondheidsongelijkheid>

1.17.2 Welke baten zijn er?

De opbrengsten van interventies becijferen is niet eenvoudig, maar verschillende studies doen een kosten-baten analyse, met resultaten die van 'break even' tot een positieve baten-som gaan.

Oosterhoff *et al.* (2020) gebruiken voor het becijferen van het interventiepakket van de 'Gezonde school voor de Toekomst' het 'Social return on investment framework'. Dit is een kader dat kwalitatieve en kwantitatieve methoden gebruikt om zowel gezondheids- als niet-gezondheidsgerelateerde effecten te bestuderen. De resultaten van de analyse laten zien dat de voordelen op korte termijn gelijk zijn aan de investeringen (het is dus een 'break-even operatie'), maar dat er tegelijk resultaten zijn op meerdere vlakken. Ze kunnen dus als 'voorzichtig positief' beschouwd worden. Tegelijk wijzen ze op een onevenwicht in de kosten-baten balans tussen beleidssectoren: de meeste investeringen worden gedaan door onderwijs (zoals het voorzien van een gezonde lunch, geen middagtoezichtbijdrage, verlengde middagtoezicht, ...). De vastgestelde effecten daarentegen situeren zich vooral in de gezondheidszorg (bv. een lagere BMI, betere voedingsgewoonten), het huishouden (bv. minder kosten en minder tijdsbesteding aan eten) en de vrijetijdsector (meer beweging, meer sociaal gedrag).

Cohen *et al.* (2023) vinden duidelijke positieve baten in hun review van studies over universele gratis schoolmaaltijden (universal free school meals of UFSM), en dat UFSM kostenefficiënt zijn. Verschillende studies die ze bespreken tonen aan dat UFSM-beleid resulteert in lagere kosten per maaltijd, gedeeltelijk als gevolg van schaalvoordelen (Cohen *et al.* 2021) en worden schulden van gezinnen voor onbetaalde schoolmaaltijden geëlimineerd (Fleischhacker and Campbell 2020). Bovendien kunnen korte termijn investeringen in schoolmaaltijden op lange termijn economische voordelen opleveren. Zo kostten Amerikaanse schoolmaaltijdprogramma's jaarlijks ongeveer 19 miljard dollar, maar leveren ze jaarlijks 40 miljard dollar op aan voordelen voor de menselijke gezondheid en economie, doordat ze bijdragen aan het verminderen van door voeding veroorzaakte ziekten, armoede en voedselonzekeerheid (Rockefeller Foundation, 2021). Bovendien zou UFSM-beleid kunnen leiden tot een extra rendement van 7,5 miljard dollar per jaar (Cohen *et al.* 2023).

Daarnaast toonde een studie in Zweden aan dat UFSM langetermijnvoordelen had op het gebied van gezondheid, onderwijs en inkomen (Lundborg, Rooth, and Alex-Petersen 2022). Leerlingen die toegang hadden tot UFSM hadden gemiddeld gedurende hun leven een 3% hoger inkomen dan leerlingen die scholen bezochten zonder dit beleid. Deze voordelen waren merkbaar bij zowel leerlingen uit gezinnen met lagere inkomens als uit gezinnen met hogere inkomens, waarbij de grootste voordelen werden geobserveerd bij kinderen uit gezinnen met lagere inkomens.

1.18 Lessen uit onderzoeksliteratuur

Welke conclusies kunnen we trekken op basis van de bovenstaande literatuurstudie, die het opzetten van verschillende scenario's omtrent het aanbieden van maaltijden kunnen ondersteunen?

1. Een meegebrachte lunch is over het algemeen minder van voedingskwaliteit dan een warme schoolmaaltijd. Hier kan je aanvullend werken door de brooddozen te 'pimpen' met aantrekkelijke en gezonde alternatieven (bv. aanvullen vanuit een aanbod van de school met kerstomaten, olijven, kleine komkommers, stukjes bloemkool, radijzen, ...).
2. Bij keuze voor gratis of goedkope maaltijden is de gratis maaltijd een betere optie voor hogere opname of gebruik van deze maaltijden. Wanneer gekozen wordt voor goedkope in plaats van gratis maaltijden, zal dit alleen zinvol zijn als er een breder beleid is rond omgaan met armoede, kostenbeheersing en schoolfacturen.
3. Zelfs een gratis aanbod van maaltijden zal geen universeel gebruik ervan garanderen. Ook een gratis maaltijd-aanbod vraagt promotie en sensibilisering van ouders. Het vraagt vooral communicatie die inspeelt op ouderlijke bezorgdheden omtrent wat en hoeveel kinderen eten.
4. De communicatie en sensibilisering moet zich niet alleen uitsluitend richten op de ouders. Ook de kleuters zelf moeten mee overtuigd worden, vaak hebben ze een stem in het beslissen om wel of niet in te gaan op het maaltijd-aanbod.
5. Inspelend op ouderlijke bezorgdheden is het cruciaal na te gaan in welke mate maaltijden de aanwezige maatschappelijke diversiteit weerspiegelen (bv. zijn er volwaardige halal, kosher, vegetarische, ... opties?)
6. Bij het invoeren van 'nieuwe' maaltijden is het van belang goed te monitoren wat werkt en wat niet (wanneer en wat weggegooid wordt en waarom), waar er bijgestuurd moet worden, ... Het vraagt een 'experimenteerperiode'.
7. Afstemming met leveranciers is niet eenvoudig, maar wel noodzakelijk (bv. als uit de monitoring blijkt dat bepaalde maaltijden niet werken). Dit is des te meer van belang wanneer schoolmaaltijden binnen een ruimer pakket aan interventies passen (bv. als maaltijden aan gezondheidseducatie gekoppeld wordt).
8. Besteed niet alleen zorg aan wat en hoeveel kinderen eten, maar ook de manier waarop ze eten. Dit is de maaltijdbeleving als geheel. Vaak zullen ingrepen in de eetomgeving nodig zijn om die meer gezellig en op maat van kleuters te maken (bv. ingrepen in de tijdsduur of organisatie van het eetmoment, de wijze waarop eetmomenten begeleid worden, de wijze waarop voeding gepresenteerd en aangeboden wordt, ...).
9. Dit vraagt dat maaltijdbegeleiders een goed zicht hebben op de doelstellingen die nagestreefd worden met de middaglunch en de maaltijden ook op een gelijkaardige manier begeleiden. Hiervoor is mogelijks extra ondersteuning en vorming nodig.
10. Zorg voor een geïntegreerd voedings- en gezondheidsbeleid op school. Een schoolmaaltijd is slechts een deelaspect van wat kinderen op school eten en drinken gedurende een dag. Minimaal zet men de engagementsverklaring rond een evenwichtig drank- en tussendoortjesbeleid om in de praktijk.
11. Kleuterscholen hebben de autonomie en pedagogische vrijheid om schoolmaaltijden als onderwijstijd en pedagogisch moment in te vullen en als dusdanig te laten begeleiden door de kleuterleerkracht. Hierdoor kan het potentieel dat schoolmaaltijden hebben om de ontwikkelingsdoelen te realiseren (bv. rond sociaal leren, zelfredzaamheid, voedings- en gezondheidseducatie, ...) ten volle benut worden.
12. Gezonde maaltijden alleen zullen niet zorgen voor duurzame gedragsveranderingen naar een meer gezonde voedings- en leefgewoonten. Sociaaleconomische voedingsongelijkheden bestrijden vraagt multicomponent-interventies, waarbij interventies rond het aanbieden van gezonde en evenwichtige voeding samengaan met interventies die een actieve levensstijl promoten, gezondheids- en voedingseducatie, sensibilisering, ...

13. Zo'n omvattende aanpak om gezondheidsongelijkheid aan te pakken impliceert ook intersectorale samenwerking met het lokale bestuur.

Samenvatting van voornaamste resultaten

Invalshoek	Bevindingen literatuurstudie
Armoedebestrijding	<ul style="list-style-type: none"> - Voedings- en bewegingsgewoonten verschillen volgens socio-economische achtergrond - Voedingskwaliteit van een schoolmaaltijd over het algemeen beter dan van thuisbereide lunch - Gratis maaltijd vergroot opname, maar bereikt nog steeds niet iedereen. Sensibilisering van kinderen en ouders over kwaliteit, variatie en grootte van de maaltijdporties is hierin cruciaal. Schooldrempels kunnen belemmerend werken: bijvoorbeeld reftergeld, school-beleid bij wanbetaling - Een goedkope maaltijd aanbieden verlicht, maar voorkomt druk op gezinsbudget niet: integrale benadering nodig
Ontwikkeling van kinderen	<ul style="list-style-type: none"> - Weinig aandacht in de studies voor de combinatie van gezonde voeding en beweging (i.e. leefstijl-interventies), voor de eetomgeving, en voor sociale aspecten van de maaltijd - Synergie van totaalbenadering leidt tot betere resultaten dan deelinterventie. Multicomponent interventie heeft een positieve impact op eetgewoonten (gezondere keuzes, leidt tot minder kieskeurig eetgedrag), vaak positieve impact op BMI en leidt vaak tot een meer actieve leefstijl (meer bewegen). Bijvoorbeeld: 'Gezonde Basisschool voor de Toekomst'. Focus op beweging alleen doeltreffend in totaalinterventie en niet in deelinterventie - Kinderen met een lage SES kwetsbaarder dreigen impact leefstijlinterventies mis te lopen - Effecten op schoolprestaties: in lager onderwijs een positieve impact op aandacht en academische prestaties (mogelijks gedeeltelijk verklaard door minder onwettige afwezigheden). Geen studies gericht op kleuteronderwijs - Andere effecten: maaltijden zijn een vorm van sociaal (informeel) leren en cultuuroverdracht; maaltijd als pedagogisch hulpmiddel voor sociaal leren = verankerd in curriculum in Zweden en Finland via concept '<i>pedagogic meal</i>' - Blinde vlek in onderzoek: <ul style="list-style-type: none"> - maaltijden als weerspiegeling van de aanwezige culturele diversiteit - soms spanning tussen diversiteit en cultuuroverdracht (bv door nationale richtlijnen) - soms spanning tussen diversiteit en catering door grootkeuken
Gezondheid en duurzaamheid	<ul style="list-style-type: none"> - Weinig info in wetenschappelijke literatuur, wel aandacht in secundaire literatuur (richtlijnen voor gezonde voeding) - Duurzaamheid koppelen aan gezond voedingsbeleid: gezonde voeding dat effectief geconsumeerd wordt - Voedingsverspilling vermijden d.m.v.: <ul style="list-style-type: none"> - monitoring van weggegooid voedsel - aanbieden van aangepaste portie-groottes - inlassen van experimenteerperiode voor nieuwe maaltijden (en varianten) - positief aanmoedigen van gezonde voedingskeuzes (bv. aantrekkelijke presentatiewijze van gezonde voeding)
Implementatie	<ul style="list-style-type: none"> - Huidige schoolsituatie in Vlaanderen <ul style="list-style-type: none"> - kleuters eten in hoofdzaak in een schoolrefter in grote groep - begeleiders eten zelden mee met de kleuters en weinig begeleiders voor grote groepen - maaltijd is daardoor vaak een stress- i.p.v. rustmoment. Begeleiding focust op toezicht (directieve taal i.p.v. aanmoediging) - Vlaamse Schoolbeleid <ul style="list-style-type: none"> - schoolmaaltijd = geen decretale verplichting van de school - tegelijk: recente aandacht voor 'Educare' als hefboom in kleuterparticipatie - grote autonomie en pedagogische vrijheid van scholen - Wat werkt in de praktijk? Leemte in de literatuur: welke randvoorwaarden moeten vervuld zijn, wat werkt en waarom, welke succesfactoren zijn er op schoolniveau? <ul style="list-style-type: none"> - betrokkenheid van relevante belanghebbenden in school (leerlingen, leerkrachten, maaltijdbegeleiders) en erbuiten (caterars, ouders, regionale partners) met bijzondere aandacht voor ouderbetrokkenheid - de schoolmaaltijd inbedden in een breder voedings- en gezondheidsbeleid - Kosten en baten van schoolmaaltijd <ul style="list-style-type: none"> - kostprijs berekenen = complex - interessant = social return on investment kader: wie investeert? Wie heeft er baat bij? - kosten = vaak gemaakt door onderwijs - baten = vaak gezondheidszorg (gezondere leefstijl), huishouden en vrije tijd (meer vrije tijd) - in Vlaanderen rekenen de meeste scholen extra kosten via reftergeld

1.19 Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek

De literatuurstudie reikt heel wat informatie aan over de impact van schoolmaaltijden op armoedebestrijding, ontwikkeling van kinderen, duurzaamheid en implementatie. Tegelijk roept het heel wat nieuwe vragen op. We lijsten hier een aantal onderwerpen op die interessant zouden zijn om in toekomstig onderzoek op te nemen:

- we krijgen heel wat info rond het effect van kortingssystemen en mogelijke drempels hierin. Opmerkelijk is dat een universele gratis maaltijd niet vanzelf leidt tot universele opname. Literatuur rapporteert hier vooral informele drempels, met name ouderlijke bezorgdheden inzake de aard, kwaliteit en hoeveelheid van de maaltijden. In een vervolgstudie kan nog gericht gezocht worden naar onderzoek dat die drempels bevraagt bij ouders en kinderen;
- de gerapporteerde studies gaan in de meeste gevallen uit van een aanbod aan warme schoolmaaltijden (naast andere interventies). In een vervolgstudie kan gericht gezocht worden naar onderzoek dat de impact nagaat van meer laagdrempelige voedinggerelateerde interventies op school (bv. aanbod van soep in de loop van een schooldag, omschakeling naar meer gezonde schoolsnacks, de impact van een schoolontbijt, de timing van de maaltijden; ...);
- de gerapporteerde studies bevatten beperkte info over het duurzaamheidsaspect, en vaak gaat het om de aspecten die gekoppeld zijn aan een gezond voedingsbeleid. In vervolgstudies kan gericht gezocht worden naar duurzaamheidsaspecten die los staan van een gezond voedingsbeleid (zoals de effecten van kortketeneconomie, afvalarme voedingsaanpak, gebruik van fairtrade producten, ...);
- verder hebben we zeer weinig studies gevonden die rapporteren over de effecten van het aanpassen van de eetomgeving. In een vervolgstudie kan gericht gezocht worden naar interventieonderzoek dat de impact nagaat van de omstandigheden en wijze waarop maaltijden aangeboden worden;
- uit de literatuurstudie blijkt een multicomponentinterventiestrategie het meest impact te genereren. Bovendien hebben scholen ook een grote autonomie in het realiseren van de ontwikkelingsdoelen. Dit betekent dat scholen zelf de keuzevrijheid hebben grote of kleine vernieuwingen te implementeren. Tegelijk vraagt elke vernieuwing heel wat van een schoolteam. In een vervolgstudie kan gericht gezocht worden naar onderzoek dat noodzakelijke randvoorwaarden en succesfactoren bij een implementatieproces beschrijft (factoren in het team, in de ondersteuning, etc.). Ook comparatief onderzoek tussen scholen die eenzelfde vernieuwing implementeren is in dit licht zeer zinvol;
- opvallend is ook dat in de zoektocht naar literatuur in hoofdzaak onderzoek is gevonden vanuit een gezondheidsperspectief. Onderzoek vanuit pedagogisch-opvoedkundig perspectief komt minder naar voor. In vervolgonderzoek kan hier gericht naar gezocht worden, eventueel aangevuld met bronnen vanuit praktijkonderzoek en vaktijdschriften voor de kleuterpraktijk;
- bovendien is het merendeel van de gerapporteerde studies uitgevoerd in Angelsaksische landen (met in hoofdzaak voorbeelden uit UK en USA). Die bevindingen kunnen niet altijd zonder meer getransfereerd worden naar de Vlaamse situatie. In vervolgonderzoek kan gericht gezocht worden naar onderzoek uit landen en regio's die vergelijkbaar zijn met Vlaanderen (bv. meer onderzoek uit buurlanden of Wallonië, raadpleging van Franstalige en Duitse bronnen naast Engelstalige bronnen, ...).

2 | Evaluatie van implementatie & proces

Voor het implementatievraagstuk van het LEOS-onderzoek wilden we zicht krijgen op de wijze waarop scholen het project vormgeven (~ praktijken) en hoe scholen de implementatie van een maaltijd en/of kortingsstelsel beleven en evalueren (~ procesevaluatie). Hiervoor deden we drie interviews met de directie bij elke deelnemende school. Naast de directie waren er twee betrokken medewerkers aanwezig. Heel vaak was dit de zorgcoördinator of de brugfiguur. Bij de deelnemende school van het Stedelijk Onderwijs Gent was ook de BO-verantwoordelijke aanwezig tijdens de interviews. Het eerste gesprek ging door in oktober 2021, het tweede gesprek in februari/maart 2022 en het derde gesprek in maart 2023.

Bij elke school spraken we ook met de leerkrachten van de tweede en de derde kleuterklas om een goed beeld te krijgen van de ervaringen en praktijken op de klasvloer. Juffen van eenzelfde school werden vaak samengenomen in één gesprek zodat we eventuele verschillen en gelijkenissen konden achterhalen tussen de iets jongere en iets oudere kleuters. Deze interviews werden elk jaar herhaald en vonden plaats in mei-juni.

Daarnaast werd er in januari 2022 en in september 2022 een lerend netwerk georganiseerd voor de deelnemende scholen om ervaringen onderling uit te wisselen. Op het eerste lerend netwerk werd er ingezoomd op hoe de scholen de gekozen scenario's vormgeven en hoe de implementatie loopt. Hierbij werd extra aandacht besteed aan welke randvoorwaarden zorgen voor succes. Op het tweede lerend netwerk wisselden de scholen ervaringen uit over ouderbetrokkenheid en werden ze hierin ondersteund door een expert van KOOGO. Per school konden er 1 tot 3 vertegenwoordigers deelnemen aan het lerend netwerk. De directie was hier één van. Wie daarnaast deelnam, werd overgelaten aan de inschatting van de school (bv. zorgcoördinator, brugfiguur, BO-verantwoordelijke, ...). Ten slotte deden we ook een ouderbevraging in april 2022 en april t.e.m. juni 2023 die polst naar of en waarom ouders al dan niet deelnemen aan de maaltijden op school. Deze bevraging levert ons ook informatie op voor het implementatieproces. De resultaten die hieronder beschreven worden zijn een synthese van de interviews met directie en leerkrachten, de bevindingen uit het eerste en tweede lerend netwerk en de ouderbevraging.

Aanbod van maaltijden binnen LEOS

Verschillende scenario's worden uitgetest om te onderzoeken hoe er zoveel mogelijk keuters van een betaalbare en gezonde maaltijd op school kunnen genieten. Volgende maaltijden worden ingevoerd: warme maaltijd, pimpen/aanvullen van de brooddozen en een gezond 10-uurtje. Ook verschillende mogelijke kortingssystemen worden onderzocht: gratis maaltijd voor alle kinderen wanneer de SES-cijfers van de school zeer hoog zijn, 100% korting voor kinderen van ouders met een leefloon/equivalent leefloon²⁷ (enkel in het schooljaar 2021-2022) en gratis of 80% korting voor kleuters met een schooltoeslag of sociale toeslag of zorgtoeslag bij groeipakket of kleuters zonder wettig verblijfstatuut. Als een kleuter een warme maaltijd eet via een korting (volledig gratis of een korting via percentage) wordt er ook gratis middagopvang voorzien voor de kleuter. Een overzicht per school volgt hieronder.

Scenariobeschrijving

School 1: gratis, gezond 10-uurtje (voedzame en gezonde snack) voor alle kleuters. Twee dagen in de week worden de ingrediënten geleverd door een leverancier van Stad Gent²⁸. Dit verloopt via de raamcontracten van Stad Gent. Sinds het schooljaar 2022-2023, wordt de maaltijd op de andere twee dagen in de week door Compaan geleverd in porties per klas. Dit verliep via een nieuwe aanbesteding.

School 2: gratis, gezond 10-uurtje (voedzame en gezonde snack) voor alle kleuters. De school werkt met een eigen cateraar, namelijk Sodexo. Er wordt een (niet verplichte) solidariteitsbijdrage gevraagd aan de ouders via 'Brooddoosnodig' (Enchanté vzw).

School 3: gratis 'pimpen' van de brooddozen voor alle kleuters (= extra gezond aanbod). Middagopvang blijft betalend. Twee dagen in de week worden de ingrediënten geleverd door een leverancier van Stad Gent²⁹. Dit verloopt via de raamcontracten van Stad Gent. Sinds het schooljaar 2022-2023, wordt de maaltijd op de andere twee dagen in de week door Compaan geleverd in porties per klas. Dit verliep via een aanbesteding.

School 4: gratis, warme maaltijd voor alle kleuters + 100% gratis middagopvang voor alle kleuters (ongeacht of het kind recht heeft op een schooltoelage of sociale toeslag bij het groeipakket of zorgtoeslag bij het groeipakket en ongeacht het verblijfstatuut). Dit verliep via een nieuwe aanbesteding binnen de sociale economie. De school werkt met vzw Ateljee samen als cateraar.

School 5 (school buitengewoon onderwijs): 80% korting op de warme maaltijd voor alle kleuters (ongeacht wel of geen schooltoelage of sociale toeslag bij het groeipakket of zorgtoeslag bij het groeipakket of kleuters zonder wettig verblijfstatuut). Er wordt gebruik gemaakt van een centraal vastgelegde cateraar, namelijk Agape.

School 6: 80% korting op de warme maaltijd voor kleuters met een schooltoelage of sociale toeslag bij het groeipakket of zorgtoeslag bij het groeipakket of kleuters zonder wettig verblijfstatuut, 100% korting voor middagopvang voor kleuters met een schooltoelage of sociale toeslag bij het groeipakket of zorgtoeslag bij het groeipakket of kleuters zonder wettig verblijfstatuut. De school heeft een samenwerking met VUTG om ouders op de hoogte te brengen over de korting. De school werkt met een centraal vastgelegde cateraar, namelijk Agape.

²⁷ Dit scenario wijzigt in het schooljaar 2022-2023.

²⁸ In het schooljaar 2021-2022 gebeurde dat vier dagen per week

²⁹ Idem als vorige voetnoot

School 7: (1) gratis, warme maaltijd voor kleuters met een schooltoelage of sociale toeslag bij het groeppakket of zorgtoeslag bij het groeppakket of kleuters zonder wettig verblijfstatuut + 100% korting voor middagopvang voor kleuters met een schooltoelage of sociale toeslag bij het groeppakket of zorgtoeslag bij het groeppakket of kleuters zonder wettig verblijfstatuut. (2) gratis 'pimpen' van de brooddozen voor alle kleuters die een eigen broodlunch meebrengen (= extra gezond aanbod). Middagopvang blijft betalend. De school werkt met een eigen cateraar, namelijk Sodexo. De school heeft een samenwerking met VUTG om ouders op de hoogte te brengen over de gratis warme maaltijd.

School 8: tijdens het schooljaar 2021-2022: 100% korting op de warme maaltijd voor kinderen van ouders waarvan het gezamenlijk belastbaar inkomen hoogstens het leefloon of equivalent leefloon bedraagt i.p.v. 80% korting via het kortingssysteem van Stad Gent³⁰ + 100% korting voor middagopvang. De school werkt samen met een centraal vastgelegde cateraar, namelijk Culinor. In het schooljaar 2022-2023 werd het scenario na een eerste evaluatie aangepast om te kunnen onderzoeken wat een proactieve rechtenbenadering met een ruimer criterium kan betekenen voor de take-up van kinderen uit financieel kwetsbare situaties. Er wordt nu een korting van 80% voorzien op warme maaltijden die besteld worden door ouders die een sociale toelage bij het groeppakket ontvangen + 100% korting voor middagopvang voor kleuters met een sociale toeslag bij het groeppakket. De school heeft een samenwerking met VUTG opgestart om ouders op de hoogte te brengen over de korting.

De **samenwerking met het Agentschap Uitbetaling Groeipakket VUTG** houdt in dat het VUTG een kruising doet van de gegevens van het groeppakket en inschrijving op school. Nadien stuurt het VUTG een brief op naar de rechthebbenden. De ouders die in aanmerking komen voor een korting (volledig gratis of korting via percentage) tonen de brief op school waarna zij de korting toegekend krijgen. De scholen ontvangen wegens privacyredenen geen lijst met een overzicht van welke gezinnen recht hebben op de korting. De school kent enkel via het VUTG het *aantal* kleuters op school die recht heeft op een korting. De inzet op communicatie door de scholen met ouders over de brief en de korting is hierin zeer belangrijk. Sinds 1/10/2023 werd door een decreetswijziging automatische gegevensuitwisseling met de scholen mogelijk gemaakt waardoor de communicatie met ouders en het toekennen van korting efficiënter kunnen verlopen. De scholen ontvangen nu via een beveiligd systeem een lijst van de gezinnen met recht op de korting. Op die manier kan de school de korting rechtstreeks toekennen op de schoolfacturen en hoeft het gezin geen bewijs meer te leveren.

2.1 Warme maaltijd

2.1.1 Ervaringen met het implementeren van het aanbod

Eén school binnen LEOS startte in dit pilootproject met een warme vegetarische maaltijd voor alle kleuters. Eén dag in de week staat er vis op het menu. Het aanbod omvat geen soep of dessert. De kleuters eten de warme maaltijd samen met de klasleerkracht in de eigen klas. De school ziet het

³⁰ Artikel 10. Inkomen gerelateerde kortingen [gewijzigd gemeenteraad juni 2022; treedt in werking 01/09/2022]. De Stad Gent voorziet in een inkomen gerelateerde korting op de retributie van opvang, zoals bepaald in Artikel 2, Artikel 3, 0 en Artikel 8, op basis van het gezamenlijk belastbaar inkomen. De Stad Gent zal persoonsgegevens verwerken om deze kortingen proactief toe te kennen. Deze korting wordt toegestaan voor de duur van één schooljaar (van 1 september tot en met 31 augustus) en treedt in werking de maand van de aanvraag in het geval deze niet automatisch in september werd aangevraagd en toegekend. De Stad Gent voorziet een inkomen gerelateerde korting op de retributie van catering (Artikel 4 en Artikel 7.§ 1) van 25% ingeval het gezamenlijk belastbaar inkomen lager is dan 23.000 euro, en van 80% ingeval het gezamenlijk belastbaar inkomen hoogstens het bedrag van het leefloon bedraagt.

eetmoment als een ‘pedagogische maaltijd’ en dus als een leermoment. Om deze reden zetten ze klasleerkrachten in voor de begeleiding van het eetmoment. De school voorzag voordien nog geen warme maaltijd in het schoolaanbod. De school is zeer tevreden over het verloop van de invoering van de warme maaltijd en de kwaliteit van de maaltijd. Er is een goede samenwerking en afstemming met de cateraar binnen de sociale economie, voldoende diversiteit in de menu (cf. wereldkeuken), de klasleerkrachten hebben een routine gevonden in de aanpak van de maaltijden, de kleuters (en het personeel) vinden het eten lekker, ...

Een groot voordeel voor de school was de autonomie om te kunnen kiezen voor een cateraar die optimaal aansluit bij de visie en het opvoedingsproject van de school. De school was niet gebonden aan een centraal vastgelegde cateraar voor alle scholen binnen het onderwijsnet. Dat maakte het mogelijk de keuze te maken om samen te werken met een sociale partner. De school geeft aan dat het als ‘kleine’ school aangeraden is om te kunnen samenwerken met experts/diensten, zoals de FM-diensten van Stad Gent en Tabor, die beschikken over de nodige kennis met betrekking tot aanbestedingsprocedures.

De school kreeg ondersteuning en inzicht aangereikt, maar bleef eigenaar van het proces. Vooral de kruisbestuiving door beide diensten die elk vanuit een andere insteek en met andere accenten hun inbreng deden was boeiend en zorgde voor een volledig bestek. De school geeft aan dat de FM-dienst van Stad Gent bijvoorbeeld een proefsessie heeft georganiseerd om de meest geschikte cateraar te kunnen kiezen. Daarnaast heeft de FM-dienst samen met de school in de opstartfase berekend hoeveel het zou kosten om iemand aan te werven om de afwas te laten doen. De ondersteuning bij deze afwegingsoefening werd door de school als helpend ervaren.

De invoering van de warme maaltijd vraagt wel heel veel tijd in de opstartfase, vertelt de school. Dit had de school onderschat (bv. afwas, verdeling van de bakken naar de klassen, klas poetsen nadien, ...). Er werden veel overlegmomenten met het team ingepland om de organisatie van de maaltijden op punt te zetten (bv. op personeelsvergaderingen, op pedagogische studiedagen, in een werkgroep). De klasleerkrachten vertellen dat het eetmoment ondertussen vlot verloopt. Al wordt er soms nog wat drukte en stress ervaren – vooral wanneer collega’s of vrijwilligers afwezig zijn.

“Dat geeft altijd wel stress. Veel pauze is er niet. Ik had maandag toezicht en dan moet ik al zorgen dat de klas klaarstaat voor als we terug binnenkomen. Het moet allemaal klaarstaan anders is het te veel chaos. Deze dingen zijn extra in vergelijking met vroeger. Achteraf moet je ook weer je klas op orde zetten. Dat is hetgeen dat er extra bijkomt in vergelijking met de boterhammen. Ik had het wel ingeschat dat het veel werk ging vragen.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“Ondanks dat de routine erin zit, vraagt het wel nog denkwerk. Het moment zelf verloopt goed. In oktober en november kon je ook niet mee-eten maar nu kan je wel mee-eten. Voor ons is dat dan ook een aangenaam moment. Als de kinderen dan buiten zijn, kunnen wij ook ons werk doen in de pauze die wij nog hebben, want wij hebben dan al gegeten. In het begin was dat niet zo en dan had je eigenlijk niet veel tijd meer over. (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Naast de klasleerkrachten voorziet de school ook extra personeel (n= 5 à 6) om de klasleerkrachten te ondersteunen bij de begeleiding van het eetmoment en het opruimen en de afwas nadien. Ze doen hiervoor beroep op twee à vier mensen in loondienst (= onderhoudspersoneel en/of begeleiders buitenschoolse opvang) en één à vier vrijwilligers. De vrijwilligers worden tewerkgesteld vanuit het OCMW. Enkele vrijwilligers werken onder andere via AMA sociale economie. De inzet van de vrijwilligers is vaak van tijdelijke aard waardoor het nog wat zoeken is naar meer continuïteit. De school vertelt dat dit ook een investering van de school vraagt: opvolgen van de vrijwilligers en

coachen op de werkvloer. De klasleerkrachten geven ook aan dat het afhankelijk is van vrijwilliger tot vrijwilliger of de samenwerking vlot verloopt of niet.

“Bij één vrijwilliger is het soms wat moeilijker omdat die een totaal andere manier heeft van omgaan met kinderen en dat kan soms botsen. De pedagogische omgang verschilt van persoon tot persoon.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

De klasleerkrachten aten voor de opstart van LEOS al samen met hun leerlingen boterhammen in de klas. Ze worden voor dit toezicht extra betaald (boven de 26 klokuren). Het eetmoment start rond 11u. à 11u.20 en duurt ongeveer 35 à 50 minuten. Door de manier waarop de school zich voordien reeds organiseerde, werd er door de invoering van LEOS geen extra financiële en organisatorische aanpassingen gedaan naar leerkrachteninzet.

“Ik denk dat iedereen wel blij is met de warme maaltijden en dat dat wel iets tof is. Dat is ook goed voor de kinderen. Het is natuurlijk wel een hele organisatie en het vergt wel wat energie van de leerkrachten. Voor ons was die overstap nu niet gigantisch groot omdat wij altijd al met de kleuters gegeten hebben.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Andere scholen die dit zouden willen integreren dienen rekening te houden met een inzet van extra leerkrachten – en dus een extra kost. Op jaarbasis (voorbeeld van schooljaar 2021-2022) gaat dit voor de pilootschool over +/- 485,91 uren betaalde opvang³¹ voor 102 kleuters. Dit kost de school jaarlijks +/- 4859,10 euro (bruto) en 3535,01 euro (netto). Met de opstart van LEOS werd er door de school ook heel wat nieuw materiaal aangekocht (bv. bordjes, bestek, slabbetjes, extra GFT-vuilbakken in de klas, ...). De cateraar deed een financiële tegemoetkoming in de opstartkosten en KRAS-diensten leverden ook een bijdrage (+/- 750 euro). De school heeft de rest van de kosten zelf gefinancierd. Er werd door de school een totaalkost gemaakt van 133,39 euro.

De andere scholen (n=4) binnen LEOS die experimenteerden met een kortingssysteem (gratis of goedkoop) voor de warme maaltijden boden reeds voor de start van het project warme maaltijden aan via een overeenkomst met een cateraar. Wie de begeleiding van deze maaltijden op zich neemt verschilt van koepel tot koepel. Bij één school van het Stedelijk Onderwijs Gent wordt de begeleiding van de maaltijden voor kleuters volledig georganiseerd door het Stedelijk Initiatief Buitenschoolse Opvang (= BO) en dit zowel voor ‘warme eters’ als de ‘boterhameters’. Zij eten met gemengde leeftijdsgroepen in een aparte klas of lokaal. De school werkt met een centraal aangestuurde cateraar. Bij één school van het GO!-net zijn het (voor de start van LEOS) de leerkrachten (via een roterend systeem), een keukenmedewerker en een toezichter die het middagmaal in de refter in goede banen leiden. Bij een andere school uit het GO! bieden naast de leerkrachten ook therapeuten ondersteuning bij het eetmoment in de refter om zo de leerdoelstellingen die aan het eetmoment werden gekoppeld maximaal te kunnen bereiken. De inzet van het personeel tijdens het eetmoment is multidisciplinair, omdat het hier gaat over een school voor buitengewoon onderwijs en er ook hard op motorische ontwikkeling (bv. het aanleren van een kauwreflex) wordt geoefend. Ook de deelnemende GO!-scholen werken met een centraal aangestuurde cateraar. Voor de scholen van het Stedelijk Onderwijs Gent en het Gemeenschapsonderwijs is de cateraar dezelfde voor alle deelnemende scholen binnen hetzelfde net. De scholen zijn hier matig tevreden over. Ze geven aan dat de kwaliteit van de maaltijden een belangrijke voorwaarde is voor take-up bij leerlingen en ouders. Ze wijzen erop dat veel ouders momenteel niet voor een maaltijd kiezen, omdat de kinderen de maaltijd niet lekker vinden. Eén deelnemende school uit het katholieke onderwijs zet een vaste ploeg toezichters (= ‘vlinderjuffen’ = begeleiders buitenschoolse opvang), een keukenmedewerker en één leerkracht in

---

³¹ Met een tussenkomst van de Stad a rato van 70 cent per kind per dag

voor de begeleiding van het eetmoment in de refter. De school werkt met een zelfgekozen cateraar. Op één school na hebben de scholen geen ingrepen gedaan in de inzet van het personeel omwille van LEOS. Eén school heeft ervoor gekozen om naast het aanbieden van de warme maaltijd (gekoppeld aan het kortingssysteem) ook in te zetten op het eetmoment als ‘pedagogische maaltijd’. Sinds de start van het LEOS-project zijn het de klasleerkrachten die elke middag meegaan naar de refter met de eigen klasgroep. Dit toezicht valt deels binnen de onderwijstijd en deels binnen de verplichte toezichten (en is dus geen extra betaalde toezicht). Meer info m.b.t. de personeelsinzet van de scholen van LEOS is terug te vinden in tabel 24.

2.1.2 Tips voor een succesvolle implementatie van een warme maaltijd

- Hou rekening met veel overlegmomenten in de opstartfase bij het invoeren van een (warme) maaltijd. Mogelijke overlegmomenten:
  - o teamoverleg/personeelsvergadering begin en einde schooljaar;
  - o intensief overleg met kernteam;
  - o pedagogische studiedag met het team;
  - o uitwisseling met andere partners (bv. K&G).
- Hou rekening met veel organisatie (en dus personeelsuren) in de opstartfase. Een draaiboek kan helpen om alles in goede banen te leiden.
- Plan overlegmomenten in met het team om te polsen naar haalbaarheid voor de leerkrachten.
- Zorg voor een goede omkadering/ondersteuning bij aanvang van de maaltijd. Ondersteuning door andere experts/diensten bij de aanbestedingsprocedure is wenselijk. Concrete ervaringen binnen het project waren er met de FM-dienst van Stad Gent en Tabor.
- Zorg voor een goede omkadering/ondersteuning tijdens het eetmoment (bv. inzetten van vrijwilligers of vaste middagtoezichter). Richtlijn: minimum twee begeleiders/klasgroep.
- Zorg voor voldoende tijd tijdens het middagmaal. In de pilotscholen die voldoende tijd voorzien in combinatie met een doordachte inzet van begeleiders, zien we dat kleuters meer initiatief kunnen nemen voor, tijdens en na de maaltijd (zie ook 3.4.1 ‘Betrokkenheid en participatie tijdens het eetmoment’).
- Hou rekening met extra personeelskosten indien je als school nog geen warme maaltijden organiseert.
- Bekijk de mogelijkheid van een bijkomend betalend toezicht indien je als school de eigen leerkrachten tijdens het eetmoment wilt inzetten.
- Hou rekening met starterskosten bij aankoop van materiaal (bv. aankoop bestek, bordjes, bekers, slabbetjes, ...). Een werkgroep ‘Materiaal’ kan hierbij helpen.
- Zorg voor gedragenheid binnen het team. Bespreek met het team de meerwaarde van een warme maaltijd voor je leerlingen. Bespreek met het team de meerwaarde van samen eten met je leerlingen (~ pedagogische maaltijd).
- Zorg voor regelmatig overleg met de cateraar over het verloop van de levering en de kwaliteit van de maaltijden. Bij scholen waar de cateraar centraal is vastgelegd, wordt de feedback vaak centraal (door bv. een scholengemeenschap, een scholengroep) verzameld om dan in overleg te gaan met de cateraar.
- Informeer ouders bij aanvang over het invoeren van de warme maaltijden: over menu, aanbod (bv. halal, vegetarisch, ...), belang van gezonde voeding, ...
- Organiseer bijkomende gesprekken met ouders over hun keuze om niet deel te nemen aan het project om te bekijken of er factoren spelen die alsnog aangesproken kunnen worden.

- Organiseer een proef- of wemmoment voor ouders of laat ouders een eetmoment bijwonen zodat ze meer zicht krijgen op het aanbod, maaltijden kunnen proeven, ...
- Maak het eetmoment visueel door bv. een filmpje te maken, de menu a.d.h.v. foto's uit te hangen, ...

2.2 Gezond 10-uurtje

2.2.1 Ervaringen met het implementeren van het aanbod

Twee scholen kozen voor het implementeren van een gezond 10-uurtje.

Beide scholen geven aan dat het project meer werk en tijd voor planning en uitvoering vergt dan verwacht. Het scenario werd daarom enigszins aangepast van het werken met een raamcontract waarbij de ingrediënten in bulk worden geleverd, naar een combinatie van deze bulk-leveringen met een cateraar uit de sociale economie, Compaan, die kant-en-klare porties levert per klas.

Bij leveringen via een raamcontract, worden de voedingswaren in grote hoeveelheden geleverd en moeten ze door de leerkrachten zelf in kleinere porties verdeeld worden (bijvoorbeeld een grote pak kaas in plakjes, waarbij de plakjes nog verdeeld moeten worden). De leerkrachten halen de 10-uurtjes in de bergruimte op die daar door ander personeel worden klaargezet. Bovendien moeten de leerkrachten zelf de juiste hoeveelheden inschatten en gebeurt het soms dat er voor een klas veel te weinig of te veel overblijft. De leerkrachten doen momenteel aan co-teaching en daardoor kan een van de leerkrachten even weg. Dit scenario zou niet kunnen zonder de co-teaching.

“Een nadeel is dat als je kivi's of appels krijgt dat je deze eerst moet schillen, snijden en dan pas kan je die toevoegen aan de yoghurt. Als je dan alleen staat en 24 kinderen hebt, dan moet je dat voor elk kind doen. In tussentijd gaan de kinderen zich ook vervelen en wordt het gewoon chaos.” (leerkracht – gratis, gezond 10-uurtje voor alle kleuters)

Sommige scholen proberen heel bewust de belasting van het klaarzetten van het 10-uurtje te beperken. Een strategie die daartoe gevolgd werd bij scholen was het samenwerken met een cateraar die aflevert volgens porties per klas. Er is dus een groot verschil tussen het samenwerken met een cateraar of via raamcontracten van Stad Gent waarbij er in bulk geleverd wordt. Een cateraar doet voornamelijk het denkwerk rond de samenstelling van het menu, de inschatting van de hoeveelheden en levert de 10-uurtje kant en klaar aan (bv. per klas). Scholen worden op deze manier ontlast. Bij bestellingen via raamcontracten is dit niet mogelijk, wat dus een extra inspanning van de scholen vraagt. De twee scholen zijn doorheen het project meer met een cateraar beginnen werken omwille van die reden. Bij de raamcontracten is er een groot verschil in tijdsbesteding naargelang wat op het menu staat. Yoghurt bijvoorbeeld moet nog door de leerkrachten worden uitgeschept. In de hogere kleuterklassen worden de kinderen betrokken bij het opscheppen, of wordt er van kinderen verwacht om bijvoorbeeld zelf humus uit te smeren.

Leerkrachten eten ook mee tijdens het 10-uurtje en streven er bewust naar om er een gezellig en didactisch moment van te maken. Het eetmoment duurt ongeveer een half uur. De directies geven aan dat het een gezellig en rustig moment is. Dit wordt niet door alle leerkrachten zelf zo ervaren, al geven zij ook aan dat het een moment is waarin eten, aangenaam samenzitten en praten samengaan.

“De kinderen weten wanneer het 10-uurtje is en komen aan tafel zitten. Je zit gezellig bij elkaar en er wordt geproefd. Ondertussen zijn er ook leuke gesprekken met de kinderen. Op zich is dit wel heel leuk, maar het werk dat erin gestoken moet worden...” (leerkracht – gratis, gezond 10-uurtje voor alle kleuters)

Het opruimen in de klas nadien gebeurt door de leerkrachten, en zij brengen ook de afwas terug naar de keuken. De afwas zelf wordt door keukenpersoneel gedaan. Sommige scholen kunnen rekenen op de hulp van keukenpersoneel, zoals een kok die instaat voor de bereidingen van de warme maaltijden die buiten LEOS worden aangeboden, voor het leveren van de 10-uurtjes. Ook kinderverzorgsters en zorgjuffen worden ingeschakeld voor het ophalen van de maaltijden en het bezorgen tot in de klas (op vaste dagen en alternerend met de leerkrachten).

Er wordt aangegeven dat meer logistieke ondersteuning een groot verschil zou kunnen maken zodat deze taken niet volledig door de leerkrachten of het hulppersoneel moeten worden opgevangen. Dit zijn ook 'verdoken' kosten van het project. De uren die het hulppersoneel hieraan besteden worden niet onmiddellijk tot de kost van het project gerekend, maar toch kunnen zij niets anders doen terwijl ze voor LEOS werken en is het daarom ook een investering in het project.

Een bezorgdheid die bij de scholen leeft, is het onthaal van het project bij de onderwijsinspectie. De inspectie wil de leertijd op een schooldag zo goed mogelijk inzetten. Hoewel de scholen aangeven dat ze het aanbieden van voeding ook pedagogisch invullen, vrezende ze kritiek te krijgen over de hoeveelheid tijd die de kleuters uiteindelijk doorbrengen met het eten van het 10-uurtje. Een koek of een stukje fruit op de speelplaats is in dat opzicht sneller gedaan, en houdt meer leertijd over. De directie is echter van mening dat het belangrijk is dat dit, zoals in vele andere landen, als een pedagogisch moment wordt gezien dat ook als een gezondheidsbeleid geldt.

Eén van de scholen uitte een tweede bezorgdheid, namelijk dat het 10-uurtje een mogelijke negatieve impact had op de eetlust tijdens het middagmaal. De school overwoog om het eten op een eerder moment in de dag aan te bieden, maar vreesde tegelijk dat dit ouders zou aansporen om het ontbijt van de kinderen over te slaan. Een deelnemende school begon met een vroeger 10-uurtje (om 9u) te experimenteren in het schooljaar 2022-2023 en merkten dat kinderen daardoor 's middags weer meer aten.

Samenwerking met andere spelers, zoals het OCMW, Stad Gent, Tabor, Compaan en Sodexo, geeft een goede ondersteuning aan de scholen. Zij zorgen voor heel praktische regelingen (zoals het zoeken van leveranciers) en maken ook gebruik van de ervaringen van vorige samenwerkingen. Sodexo werd omschreven als een partner die luistert naar de noden en wensen van de scholen, en die problemen opvolgt als die worden gesignaleerd en proactief vraagt naar feedback over mogelijke verbetering. Sodexo staat in voor de samenstelling van de maaltijd.

Compaan is een cateraar uit de sociale economie die tewerkstelling biedt op maat van de werknemers en dus streeft naar een sociale meerwaarde in haar diensten. De werknemers bereiden de tien-uurtjes voor bij Compaan (bijvoorbeeld rolletjes maken van komkommer met smeerkaas, boterhammen beleggen en in stukjes snijden). We merken dat deze mate van tijdsbesteding en voorbereiding tal van voordelen biedt op de klasvloer. Ook Compaan werd als een toegankelijke en vriendelijke partner omschreven die mee naar routine zocht (bijvoorbeeld door een menu elke maand te laten terugkeren) om de implementatie voor de scholen te vergemakkelijken. Bovendien werden de menu's van Compaan gescreend op hun nutritionele waarde in het kader van de aanbesteding om de de 'gezonde voeding' in LEOS te onderstrepen.

Uit de ouderbevraging werd duidelijk dat 22% van de kinderen wiens ouders deelnamen aan de enquête zelden of nooit thuis eet voor het begin van de schooldag en dat de kans daardoor groot is dat deze groep van kinderen weinig tot niets eet voor ze de schoolpoort binnengaan. Het avondeten daarentegen werd wel door de overgrote meerderheid van de deelnemende kinderen thuis gegeten (98%). Op basis van deze vaststelling, en samen met de getuigenissen van leerkrachten en directie over honger in de klas, zou men kunnen argumenteren dat het aanbieden van eten vroeger eerder dan later op de dag een goede zaak kan zijn. Het verhindert dat kinderen te lang met honger in de klas zitten. Enkele deelnemende scholen – met een ander scenario dan het 10-uurtje - geven in het

interview van 2023 aan dat ze overwegen een ontbijt of een vroeg 10-uurtje op school aan te bieden (al dan niet in combinatie met de warme maaltijd) net omwille van bovenstaande redenen.

“Het was turnen en twee meisjes konden amper lopen door niet te ontbijten. Want eigenlijk merken wij dat heel veel kinderen niet ontbijten 's morgens. Als ik echt zou mogen kiezen, dan zou ik kiezen voor een ontbijt. Het is nog lang tegen dat het middag is en tijd is voor die gratis, warme maaltijd.” (directie – kortingssysteem via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

“Het is een andere plek dan de refter. Het is meer in de cocon van uw klas hé, ja het is gezellig.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

Het ontbijt vereist volgens hen een doordachte inzet waarbij samen eten en praten, gezelligheid en proeven voorop staan. Bij de start van LEOS zagen meerdere scholen de meerwaarde van een ontbijt, maar de organisatie en draaglast bij het team waren drempels om het niet te implementeren. De scholen lijken er nu meer voor open te staan. Ze stellen voor om dit in de reguliere klaswerking op te nemen (bv. tijdens het onthaalmoment met ouders, tijdens de kring bij start van de schooldag, ...). De ondervindingen van enkele scholen die het tien-uurtje aanbieden is echter wel dat meerdere ouders het ontbijt helemaal laten vallen omdat ze er van uit gaan dat het kind 's ochtend op school kan eten. Verschillende leerkrachten opperden dat de school de verantwoordelijkheid van ouders voor het zorgen van het ontbijt nu dreigde te overlappen. Anderzijds geven enkele scholen mee dat culturele factoren ook een invloed hebben en dat sommige gezinnen geen ontbijtgewoonte hebben. Als men experimenteert met het invoeren van vroegere tijdstippen voor een maaltijd, dan is een goede informatiecampagne naar de ouders noodzakelijk zodat er geen verwarring komt over welke maaltijden al dan niet door de school wordt aangeboden. Eveneens is het belangrijk dat de school daarbij voldoende voeling heeft met de culturele gewoonten van haar leerlingen.

2.2.2 Tips voor een succesvolle implementatie van een 10-uurtje

- Vergelijk mogelijke leveranciers: Wat houdt de samenwerking in? Welke praktische zaken kan een leverancier opnemen: Levert de leverancier per klas? Levert de leverancier kant-en-klare 10-uurtjes? Stelt de leverancier een menu samen? Wie schat de hoeveelheden in? Dit kan de logistieke belasting in scholen sterk verminderen.
- Stel een werkgroep samen om de logistieke en organisatorische kant van het 10-uurtje te bespreken.
- Maak een inventaris van alle personeel, taken, en tijdsbesteding aan het 10-uurtje om verdoken projectkosten op te sporen en in rekening te brengen.
- Stimuleer de leerkrachten om dit eetmoment als een pedagogisch moment te zien dat zijn tijd en plaats in de schooldag verdient om percepties rond inspanning/impact te bevorderen.
- Voor scholen die werken met leveranciers via een raamcontract: Zorg voor ondersteuning bij de bestellingen van het 10-uurtje (bv. vanuit Stad Gent): hoeveelheden inschatten voor de school, voorbeeldmenu's (van andere scholen) als inspiratie, ... Dit minimaliseert de extra (administratieve) belasting van scholen.
- Stem de levering zo goed mogelijk af op de hoeveelheden die per klas nodig zijn zodat de tijd die nodig is om grote bestellingen op te delen tot een minimum herleid wordt.
- Zorg voor een vlotte samenwerking en communicatie met de leverancier.

2.3 Pimpen brooddozen/aanvullen brooddozen

2.3.1 Ervaringen met het implementeren van het aanbod

Twee scholen in het LEOS-project experimenteren met het gratis aanvullen/'pimpen' van de brooddozen voor alle kleuters die een eigen broodlunch meebrengen (= extra gezond aanbod). Extraatjes kunnen zijn: kleine tomaatjes, olijven, appel, yoghurt, ... Beide scholen zijn vol lof over het pimpen van de brooddozen. De kleuters lusten de extraatjes graag, zijn benieuwd naar de extraatjes van de dag, kleuters proeven verschillende dingen en er is voldoende variatie/diversiteit in het aanbod. Ook de andere pilotscholen zijn het pimpen van de brooddozen erg genegen. Eén LEOS-school past dit op eigen initiatief reeds enkele keren per schooljaar toe bij de lagereschoolkinderen.

“Ik merk ook bij de oudere kleuters dat ze het zeer aangenaam vinden dat er een soort buffet is en dat ze zelf mogen kiezen.” (leerkracht – gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

“Het succes ligt volgens ons bij het vrijblijvende karakter van het pimpen en in het feit dat kinderen ook nog het vertrouwde van thuis in de maaltijd herkennen. Ze hebben hun eigen boterham van thuis en die extraatjes komen erbij. Het extraatje is geen verplichting en ze kunnen eten hoeveel ze willen. Bij een warme maaltijd is die keuze er niet - of je het nu lekker vindt of niet.” (brugfiguur – kortingsstelsel via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

Het vrijblijvende karakter van de gezonde aanvulling kan tegelijkertijd ook een valkuil zijn. Tijdens de observaties werd opgemerkt dat niet alle kleuters een extraatje kiezen wanneer de kleuters zelf de aanvulling mogen nemen (bv. via buffetvorm). Wanneer de begeleiders de aanvulling verdelen over de brooddozen, proeven alle kleuters echter wel. Deze laatste optie kan dus verhelpen dat kleuters de extraatjes aan zich voorbij laten gaan zonder te proeven.

Eén school geeft aan dat het implementeren van het aanbod geen extra organisatie of personeelsinzet vraagt. De vaste ploeg toezichters neemt het pimpen van de brooddozen op zich. Het aanvullen van de brooddozen werd geïntegreerd in de dagdagelijkse werking van het eetmoment. Sodexo voorziet de aanvulling van de brooddoos. De school geeft bij elk instapmoment de hoeveelheden opnieuw door aan de cateraar. Het is de cateraar die het menu opstelt. De school kan wel feedback geven aan Sodexo. Bijvoorbeeld, een school merkte door een onderzoek uitgevoerd door studenten van Arteveldehogeschool op dat de kleuters weinig zuivelproducten aten doorheen de schooldag. Vervolgens werd aan Sodexo gevraagd om meer zuivelproducten op het menu te zetten.

De andere pilotschool geeft eveneens aan dat het project goed geïntegreerd is in de dagelijkse werking, en die ook positief veranderd heeft. Tijdens en kort na de coronapandemie aten de kleuters de klas. De verandering van locatie had een grote impact gehad op hoe de kinderen het pimpen ervaarden. In de refter belandde er meer eten op de grond (wat dan weer frustratie opwekte onder het onderhoudspersoneel); in de klas eten de leerkrachten en andere kinderen mee en staan de kindjes daardoor meer open voor wat ze aangeboden krijgen. Ondertussen gaat het middageten weer door in de refter. De school experimenteert nu echter met het tijdstip waarop de brooddozen worden aangevuld, en dat gebeurt in de klas. De school is begonnen met aperitiefjes die gegeten worden voor het middagmaal, en dessertjes (yoghurt met fruit) na het middagmaal. Het menu, dat altijd vegetarisch is, werd in het eerste jaar van het onderzoek zelf door de school samengesteld en daarbij werd rekening gehouden met wat wel en niet in de smaak viel. Het secretariaat werd mee ingezet bij het klaarmaken van de aperitiefjes, en één keer per week kwamen de ouders van een klas een handje toesteken met het snijden van groenten. De beurtrol van de klassen die ouders uitnodigen roteerde,

en de brugfiguur maakte gebruik van het snijmoment om te praten met de ouders. De school maakte een filmpje om de ouders te informeren over het LEOS-project.

Het bestellen van het eten verliep vlot en werd gedaan door een administratief medewerker en een juf. Toch was het even zoeken omdat zuivelproducten enerzijds en droge voeding en fruit anderzijds via de raamcontracten van Stad Gent bij verschillende leveranciers werden besteld.

In jaar 2 werd een aanpassing in de implementatie na het eerste schooljaar voorzien en werd er een samenwerking met Compaan (zie hierboven beschreven) opgestart. Deze samenwerking werd als erg waardevol ervaren en ging de overbelasting van scholen tegen door het kant-en-klaar aanleveren van porties die onder de kleuters verdeeld kunnen worden.

We merken in het onderzoek een groot verschil bij scholen tussen samenwerkingen met een cateraar of via leveranciers binnen de raamcontracten van Stad Gent. Een cateraar doet voornamelijk het denkwerk rond de samenstelling van het menu en de inschatting van de hoeveelheden. De school wordt op deze manier ontlast. Bij bestellingen via raamcontracten is dit niet mogelijk, en scholen ervaren daardoor een grotere logistieke belasting.

De school geeft wel aan dat nog niet alle leerkrachten overtuigd zijn van het omschakelen van de refter naar klas, voornamelijk omdat hun pauzes hierdoor worden ingekort. De ervaringen wisselen ook onder de leerkrachten, waarbij sommigen het eetmoment als rustig ervaren en anderen juist als intensief en vermoeiend.

De school identificeert een heel praktische drempel. Namelijk, tijdens een eetmoment worden soms verschillende ingrediënten (bijvoorbeeld soep, gevolgd door yoghurt als dessert) gelijktijdig in aparte bekertjes aangeboden. Dit is niet alleen erg onpraktisch tijdens het eetmoment, maar belast ook de afwas en zorgt voor problemen bij latere eetmomenten wanneer de bekertjes ook moeten gebruikt worden.

2.3.2 Tips voor een succesvolle implementatie van 'pimpen' brooddozen

- Vergelijk mogelijke leveranciers: Wat houdt de samenwerking in? Welke praktische zaken kan een leverancier opnemen: Wie doet de bestelling? Stelt de leverancier een menu samen? Wie schat de hoeveelheden in? Werken via een externe cateraar (bijvoorbeeld Sodexo of Compaan) kan de logistieke belasting in scholen sterk verminderen. Het werken met leveranciers via de raamcontracten van Stad Gent is veel goedkoper, maar scholen dienen rekening te houden met extra workload binnen de school.
- Stel een werkgroep samen om de logistieke en organisatorische kant van het 'pimpen' van de brooddozen te bespreken.
- Stem het 'pimpen' van de brooddozen af op de bestaande werking en de bestaande organisatie van het middagmaal. Leg de organisatie en de voorbereidingen van het 'pimpen' in de handen van de vaste ploeg toezichters of leerkrachten die het middagmaal verzorgt.
- Voor scholen die werken met leveranciers via een raamcontract: Zorg voor ondersteuning bij het opstellen van de menulijsten (bv. vanuit Stad Gent of de leverancier): afwisselend menu voor meerdere weken samenstellen, hoeveelheden inschatten voor de school, voorbeeldmenu's van andere scholen als inspiratie, ... Dit minimaliseert de extra (administratieve) belasting van scholen.
- Zorg voor een vlotte samenwerking en communicatie met de leverancier.
- Zorg ervoor dat alle kleuters kunnen proeven van de gezonde aanvulling. Denk kritisch na hoe jullie het gezond extraatje willen aanbieden: In buffetvorm? Op tafel? Verdeeld over de brooddozen? Afhankelijk van de organisatievorm worden de kleuters meer of minder gestimuleerd om te proeven van het aanbod.
- Betrek ouders waar mogelijk in het bereiden van de maaltijden. Het is een kans om contact te versterken en om ouders te inspireren over voeding en gezonde snacks.

Aanbod van kortingsystemen binnen LEOS

Verscheidende mogelijke kortingsystemen worden onderzocht binnen LEOS: gratis maaltijd voor alle kinderen wanneer de SES-cijfers van de school hoog zijn, 100% korting voor kinderen van ouders met een leefloon/equivalent leefloon (enkel in het schooljaar 2021-2022) en gratis of 80% korting voor kleuters met een schooltoeslag of sociale toeslag of zorgtoeslag bij groeipakket³² of kleuters zonder wettig verblijfstatuut. De middagopvang wordt eveneens gratis aangeboden om te vermijden dat dit een financiële drempel vormt om alsnog deel te nemen.

2.4 Gratis maaltijd voor alle kinderen

2.4.1 Sterktes in de implementatie

De deelnemende scholen die een gratis aanbod hebben (bv. gratis warme maaltijd, gratis aanvullen/pimpen brooddozen, gratis 10-uurtje) voor de kleuters bereiken ook alle kleuters. **Alle kleuters nemen deel aan de maaltijd** en kunnen van een gezonde maaltijd genieten. Enkele deelnemende scholen benadrukken sterk het belang van een niet stigmatiserend-aanbod. Door de maaltijd gratis aan te bieden voor iedereen – en dus het ‘iedereen gelijk-principe’ te hanteren - wordt dit volgens de scholen opgevangen.

“Wij hebben ook het TuttiFrutti programma en dat werkt ook ongelooflijk goed omdat het voor iedereen is. Het pimpen van de brooddoos is ook voor iedereen, en ook hier zien we dat het werkt.” (directie – kortingssysteem via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

Scholen die werken met een gratis aanbod hebben **geen extra administratieve belasting m.b.t. facturatie** doordat de kosten niet gefactureerd worden naar de ouders. Eén school die gratis warme maaltijden aanbiedt, geeft zelfs aan dat ze minder administratieve belasting hebben doordat de facturatie van de middagopvang – die nu ook gratis is voor alle kleuters - volledig wegvalt.

2.4.2 Aandachtspunten in de implementatie

Net zoals in de literatuurstudie sterk wordt benadrukt, geven de deelnemende scholen met een gratis maaltijd aan dat ook bij een gratis aanbod **promotie en sensibilisering van ouders** nodig is. Het vraagt vooral communicatie die inspeelt op ouderlijke bezorgdheden over wat en hoeveel kinderen eten. Zeker bij de opstart van de maaltijd hebben ouders heel wat vragen (bv. waarom keuze voor vegetarische maaltijden, waarmee worden de brooddozen aangevuld, ...). Bij een inschrijving wordt het gratis aanbod van de school ook besproken met de ouders.

“Wij stonden ‘s morgens aan de poort en toen spraken wij ook de ouders aan om te laten weten: vanaf dan is de warme maaltijd gratis. Veel ouders geloofden ook niet dat het gratis was. Ze hadden veel vragen zoals ‘Koken jullie dat dan?’. Wij hebben wel wat extra uitleg moeten geven aan sommige ouders.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“In het begin van het schooljaar zijn wij op huisbezoeken gegaan en was er ook een infomoment. Er was ook een filmpje waarbij ouders dan zagen hoe er gegeten werd in de klas. Elke week wordt er een brief meegegeven met een andere klas waarin er gevraagd wordt om groenten te komen snijden. Dat is altijd dezelfde brief met

---

³² <https://www.groeipakket.be/tegememoetkomingen>

gewoon een andere datum waarin er ook een standaard uitleg staat over het LEOS-project met pictogrammen.” (leerkracht – gratis pimpen van brooddozen voor alle kleuters)

Een andere bezorgdheid van de ouders is wat er gebeurt met het aanbod als de kleuters **naar de lagere school** gaan. Scholen vertellen dat ouders met kinderen die naar het eerste leerjaar gingen bij de start van het schooljaar (2022-2023) wel wat vragen hadden. Sommige kinderen hadden ook geen middagmaal of 10-uurtje mee omdat ze verwachtten dat het aanbod ook van toepassing was in de lagere school. De deelnemende scholen geven aan dat duidelijke communicatie hierover op het einde van een schooljaar, tijdens bijvoorbeeld een laatste oudercontact, een aandachtspunt is.

2.4.3 Redenen voor take-up

De deelnemende scholen die een gratis aanbod aanbieden voor alle kleuters zijn ervan overtuigd dat een **gratis verhaal** werkt. De gratis maaltijd maakt deel uit van het schoolaanbod (zowel bij de warme maaltijd, de 10-uurtjes als het aanvullen/pimpen van de brooddozen) waardoor het ook een aanbod is voor alle kleuters. Ouders hebben niet de keuze om wel of niet in te schrijven. Doordat de maaltijd gratis is én deel uitmaakt van het schoolaanbod worden eventuele **stigma's** rond gratis voor een bepaalde groep **weggenomen**.

“Ik denk dat gratis voor iedereen, dat dat gewoon werkt.” (brugfiguur – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“Waarom tekenen ouders ook vaak niet in voor die korting, omdat ze gegeneerd zijn en dat niet willen hé. Dus als je navraag doet en dat is niet anoniem en een ouder moet tegen mij zeggen: ‘Kan je dat betalen of niet?’ Ja ik zou daar ook over liegen hé.” (zorgcoördinator – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Eén school die een gratis warme maaltijd aanbiedt vult de maaltijd ook in als een **‘pedagogische maaltijd’, een pedagogisch moment** waaraan dus alle kleuters dienen deel te nemen. Het eetmoment maakt **deel uit van het schoolcurriculum** waarbij bij de organisatie van de maaltijden zowel wordt ingezet op de kennis van (gezonde) voeding als de sociale rol van maaltijden (etiquette, voedingscultuur, relationele aspecten van samen eten, modeling door klasleerkracht). De school koppelt ZILL-doelstellingen aan het eetmoment en er wordt van elke kleuter verwacht dat ze aan dit pedagogisch moment deelnemen. Dit wordt ook zo naar de ouders gecommuniceerd.

2.5 Korting op warme maaltijd

2.5.1 Sterktes in de implementatie

De **samenwerking met het Agentschap Uitbetaling Groeipakket VUTG** wordt door de deelnemende scholen positief ervaren. De scholen geven aan dat de medewerkers van VUTG behulpzaam zijn en actief mee nadenken om het bereik bij ouders te verhogen.

De scholen vinden de korting een **financiële ondersteuning** voor de ouders in kwetsbare situaties van hun school. Ouders zijn tevreden over het aanbod.

2.5.2 Aandachtspunten in de implementatie

De deelnemende scholen die een **kortingssysteem via de brieven van VUTG** hebben ingevoerd binnen LEOS hebben wisselende ervaringen m.b.t. het implementeren van het scenario. Eén school (met een laag percentage kansarme leerlingen) is tevreden over het aangeboden kortingssysteem waarbij gezinnen 80% korting krijgen op de warme maaltijd als ze in aanmerking komen. Zij wensen ook met dit scenario in de toekomst verder aan de slag te gaan. Twee andere scholen (met hoog percentage kansarme leerlingen) geven aan dat er momenteel een vrij **laag tot matig bereik** van ouders (en dus kleuters) is. Dit betekent dat niet alle ouders bereikt worden die in aanmerking komen voor een korting terwijl ze hier wel recht op hebben.

“We wisten dat heel wat kinderen daar uiteindelijk recht op gingen hebben. Dus wij dachten dat gaat hier echt een stormloop zijn voor die warme maaltijden. Om die reden hebben wij ons anders georganiseerd zodat die allerkleinste toch ook in onze cafetaria konden eten. Dus we hebben die verbuis gedaan, maar eigenlijk zien we dat er geen stormloop is op die warme maaltijden.” (directie – kortingssysteem via brieven van VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

Deze scholen ervaren de extra tijd die het **informer**en van ouders over het kortingssysteem vergt, als een drempel in dit systeem. In de deelnemende scholen nemen voornamelijk de directie, brugfiguur (als die er is) en/of de zorgcoördinator het informeren van de ouders op zich. Scholen proberen ouders op verschillende manieren te informeren over het kortingssysteem, maar hebben de indruk dat ze ondanks de extra inspanningen nog niet alle ouders bereiken en dat de brief van het VUTG onvoldoende gekend is bij de ouders:

“Er zijn inderdaad veel ouders die een brief hebben gekregen, maar die nooit aan ons hebben bezorgd. Dat is inderdaad een beetje zonde. Want ik heb wel mijn begeleidsters gevraagd, van een beetje proactief te werken. Om zo een keer polshoogte te nemen bij een aantal ouders van heb je zo geen brief gekregen. Maar dan nog komt er wij weinig respons op.” (BO-verantwoordelijke - kortingssysteem voor ouders met een leefloon/equivalent leefloon)

Hieronder volgt een overzicht van de manier waarop scholen ouders proberen te informeren over het **kortingssysteem en de brief van VUTG**:

- oudergroepen/koffiemomenten organiseren om ouders te informeren;
- één-op-één gesprekken: ouders aanspreken en informeren;
- ouders informeren aan schoolpoort door brugfiguur, zorgcoördinator, leerkrachten;
- ouders informeren bij een inschrijving of een infomoment aan het begin van het schooljaar;
- samen met ouder bekijken of ze in aanmerking komen voor toeslag, samen met ouders contact opnemen met VUTG;
- informeren van het team zodat zij juiste info aan ouders kunnen geven;
- zelf lijsten opstellen met ouders die mogelijks in aanmerking komen voor de korting en deze ouders gericht aanspreken;
- via brieven met een kopie van een voorbeeldbrief van VUTG voor ouders met info over kortingssysteem (met namen van school op);
- oproep via GIMME (ook via vertaalknop);
- info in het schoolreglement en infobrochure;
- brief (in A3-formaat) ophangen in de klas tijdens het onthaalmoment met ouders.

De pilotschool van het stedelijk net experimenteerde binnen LEOS met **twee verschillende kortingssystemen** (zie overzicht p. 40-41): (1) via een inkomen gerelateerde korting van Stad Gent en (2) via een korting op basis van een sociale toeslag bij het groeipakket en de brieven van VUTG.

Tijdens het eerste schooljaar (2021-2022) konden ouders een korting krijgen op de retributie van catering indien het gezamenlijk belastbaar inkomen lager is dan een vastgelegd bedrag of als het gezamenlijk belastbaar inkomen hoogstens het bedrag van het (equivalent) leefloon bedraagt. Ouders die recht hebben op leefloon/equivalent leefloon kregen via de kruispuntbank automatisch een korting toegediend op de warme maaltijd. Ouders die geen automatische toekenning kregen, konden bij het voorleggen van het nodige bewijs deze korting krijgen. Ze dienen hiervoor hun recente belastingfiche in te dienen bij de BO-verantwoordelijke of brugfiguur. De brugfiguur en de BO-verantwoordelijke investeren aan het begin en het einde van een schooljaar veel tijd in het informeren van ouders over dit kortingssysteem. Zij stimuleren ouders om de belastingfiche (of loonbrieven) in te dienen zodat de school samen met de ouders tijdig een korting kan aanvragen bij Stad Gent. Het kortingssysteem van Stad Gent werd in september/oktober 2023 verder uitgebreid waarbij nu alle kortingen in stedelijke scholen automatisch verlopen. Enkel de scholen van het Stedelijk Onderwijs Gent werken met een objectief kortingssysteem voor maaltijden. In de andere netten is dit er niet waardoor er minder of niet wordt ingezet op kortingen op maaltijden. In het schooljaar 2022-2023 stapte de school via een samenwerking met VUTG over naar een kortingssysteem met een ruimer criterium om zo meer gezinnen te bereiken. De school geeft echter aan dat er in beide systemen een lage take-up is van het aanbod en dus een laag bereik van kleuters en gezinnen uit financieel kwetsbare situaties. De school wijst - net zoals de andere scholen met een hoog percentage kansarme leerlingen – op het intensief informeren en opvolgen van ouders maar met weinig resultaat.

De algemene teneur is dat scholen (met hoog percentage kansarme leerlingen) het gevoel hebben dat ze veel inspanningen leveren om ouders te informeren over een mogelijke korting, maar toch een vrij laag tot matig bereik van gezinnen hebben. Bij de school met laag percentage kansarme leerlingen lijkt dit minder een drempel te zijn.

“We hebben er veel werk ingestoken en eigenlijk weinig rendement uitgehaald.” (directie – kortingssysteem via brieven van VUTG)

“Wij hebben natuurlijk minder kinderen omdat wij wel een vrij kansrijke school zijn. Voor ons werkt het persoonlijk aanspreken goed omdat we met weinig zijn. Ik sta iedere dag aan de schoolpoort dus ik kan de ouders iedere dag aanspreken.” (zorgcoördinator – kortingssysteem via brieven van VUTG)

De scholen met hoog percentage kansarme leerlingen geven ook aan dat ze **onbedoeld toch stigmatiseren** bij het informeren van ouders tijdens een gesprek of oudergroep:

“Ik vond dat niet zo fijn. Je ziet mensen denken van ‘behoor ik daartoe, behoor ik daar niet toe’. Zo creëer je toch een beetje stereotypering en stigmatisering.” (directie - kortingssysteem via brieven VUTG)

“Ik ga in gesprek met ouders over onbetaalde schoolfacturen en van wie ik weet dat ze recht hebben op een korting. In dat gesprek geef ik advies over dat ze kunnen deelnemen aan het LEOS-project waardoor de middagopvang ook gratis is. Soms zie ik in de ogen van de mama dat ze denkt: ‘ik wil dat niet’. Dat is dan lastig voor die mama want zij weet dat ik weet dat ze er recht op heeft. Ze wil daar eigenlijk niet verder op in gaan om welke reden dan ook. De reden gaat mij in principe niet aan, maar dat is niet tof. Ik wil vooral met die ouder altijd een goede band behouden. Ik wil niet dat die facturen in de weg staan van de schoolloopbaan van dat kind.” (directie – kortingssysteem via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

“Ik vind dat een school een plek mag zijn waar je eens niet gestigmatiseerd wordt naar je inkomen. Voor mij geen kortingssysteem. En trouwens wat voor een administratief plan is dat ook zeg.” (directie – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Een andere aangehaalde drempel is de **extra administratieve belasting** van het **ingeven van de middagopvang** in het boekhoudkundig systeem. Wanneer een kleuter in aanmerking komt voor een gratis maaltijd of een maaltijd met korting is ook de middagopvang gratis. Wanneer de kleuter echter een eigen brooddoos meeheeft vervalt de 100% korting op de middagopvang. Twee scholen geven aan dat dit zeer complex is om bij te houden en te registreren voor de facturatie achteraf. De koppeling maaltijd en middagopvang is moeilijk werkbaar in scholen waar kleuters kunnen afwisselen tussen een warme maaltijd en het meenemen van een eigen brooddoos. Ook bij de pilotschool van het stedelijk net bleek de koppeling van de gratis maaltijd en de middagopvang niet evident en dit zowel bij het scenario in 2021-2022 als bij het scenario in 2022-2023 (zie overzicht p.40-41). De school wijst op een hoge administratieve belasting in de beide systemen. In het centrale systeem van Stad Gent wordt de korting op de middagopvang automatisch ook verrekend bij de opvang op andere moment (bv. de voor- en naschoolse opvang) wat voor verwarring zorgt. Door de aanpassing van het scenario in 2022-2023 naar een kortingssysteem op basis van sociale toeslag bij het groeipakket kwam er nog een andere uitdaging bij. Het centrale systeem van Stad Gent voor het toekennen van kortingen bleek niet compatibel te zijn met het kortingssysteem via LEOS waardoor er heel wat fouten opdoken in de schoolfacturen.

Het **toekennen van de kortingen** op de maaltijden zelf vraagt eveneens een **extra administratieve verwerking** van de scholen. Scholen met een klein leerlingenaantal vragen zich af of het niet beter zou geweest zijn om een 100% korting toe te kennen in plaats van een korting van 80% aangezien het bespaarde bedrag (het verschil tussen 80% en 100%), zo denken ze, wellicht moeilijk opweegt tegen de administratieve belasting van zowel de ouders (die nog op de korting moeten intekenen) als de scholen (die de inschrijvingen moeten verwerken) van de eigen kleine bijdrage. De school geeft het voorbeeld van kleine bedragen die nog zelf betaald moet worden door ouders, maar die bij ouders die gescheiden zijn nogmaals in twee moet worden aangerekend.

Deelnemende scholen die werken met een kortingssysteem benadrukken ook dat **gezinnen zonder wettig verblijf** nog te veel uit de boot vallen. Scholen hebben onvoldoende zicht op welke gezinnen dit zijn en schuiven dit als aandachtspunt naar voor binnen het project LEOS. Een van de deelnemende scholen versterkt in schooljaar 22-23 haar samenwerking met Kinderen Eerst³³ om hierin beter te kunnen voorzien. Een andere samenwerking die de aandacht verdient is “Brooddoosnodig”, een samenwerking met de vzw’s Let Us en Enchanté, waarbij er met een solidariteitsbijdrage wordt gewerkt. Via hun website kunnen ouders, familie, handelaars maar ook buurtbewoners maaltijden (o.a. soep, koude maaltijd of warme maaltijd) schenken aan de leerlingen van de school. Een zevental scholen van het Katholieke net deden hieraan mee, waaronder één pilotschool van LEOS.

2.5.3 Redenen voor non-take-up volgens de scholen

Scholen geven verschillende **redenen** aan waarom ouders **niet intekenen op het aanbod**. Een vaak gehoorde reden is dat **ouders niet voldoende geïnformeerd** zijn over het aanbod van de school. Scholen zouden graag de ouders persoonlijk kunnen aanspreken en hen informeren over het aanbod van LEOS. Ze zijn ervan overtuigd dat het bereik zo hoger zal zijn. Wegens privacyredenen is dit niet mogelijk, noch bij de scholen die via de brief van VUTG werken noch bij scholen die via de kruispuntbank werken voor een korting. De geïnterviewde scholen geven aan dat de privacy van ouders tegelijkertijd een voorwaarde én hinderpaal is:

33 Voor meer info: <https://stad.gent/nl/samenleven-welzijn-gezondheid/ocmw-gent/gent-tegen-armoede/kinderarmoede/kinderen-eerst-welzijn-op-school>.

“Je moet natuurlijk wel ouders blijven aanspreken, maar het blijft ook altijd een beetje in het ijlle aanspreken. Wij weten niet wie dat we moeten aanspreken. En dat belemmert wel. Daardoor is het kortingsstelsel niet ideaal. Het zou fijner zijn dat we aanbod hebben dat iedereen - die wilt - aan dat tarief kan eten.” (directie – kortingsstelsel via brieven VUTG)

Ook het **eigenaarschap van ouders** is een belangrijke factor in het wel of niet intekenen op een kortingsstelsel volgens de bevroegde scholen. Sommige ouders hebben schroom en vrezen stigmatisering van henzelf en hun kinderen. Niet elke ouder wil dat de school alles weet over de thuissituatie. Ouders hebben ook het recht om ‘onder de radar’ te blijven en eventuele problematieken niet met de school te delen.

“Ik denk bijvoorbeeld de ouders van A. uit schaamte niet intekenen. Ze willen dat we dat hier allemaal niet te veel weten. Ik denk dat het bij hen iets is van neen, wij kunnen dat wel krijgen maar we gaan dat niet doen.” (zorgcoördinator – kortingsstelsel via brieven VUTG)

“En niet iedereen zegt zijn situatie op dat moment [oudergroep]. Bijvoorbeeld, de mama van X heeft brieven gebracht, maar ze zei al voor dat ze het aan mij gaf: ‘kinderen gaan niet warm eten.’” (brugfiguur – kortingsstelsel via brieven VUTG)

Een leerkracht uit één van de pilotscholen doet een suggestie om meer ouders warm te maken om toch met de brief van VUTG naar school te komen:

“Maar ja ze weten ook wel dat de school en de leerkrachten dat dan weten. Misschien moet dat extra positief vermeld worden om duidelijk te maken dat het echt niet erg is. Een tof zinnetje erbij kan echt veel doen op zo’n officiële brief. Schrijf er dan bij: ‘Weet je zo veel mensen maken er gebruik van...’ of ‘Je zou eens moeten weten...’ of ‘Zo veel ouders maken hier gebruik van.’” (leerkracht – kortingsstelsel via brieven VUTG)

De deelnemende scholen gaan bewust om met het delen van gevoelige informatie omtrent wie in aanmerking komt voor een korting op de maaltijd. In de meeste scholen is het de directie (of BO-verantwoordelijke in de stedelijke pilotschool) en/of de brugfiguur die ouders aanspreken en informeren. Zij hebben samen met de secretariaatsmedewerker nadien ook inzage in welke kleuters een korting krijgen. Indien de school geen brugfiguur heeft, is het de zorgcoördinator die een rol opneemt. In één school hebben de leerkrachten zicht op welke kleuters in aanmerking komen voor een korting via LEOS. Zij hebben deze info nodig om ‘s morgens op de lijst te kunnen aanduiden wie een warme maaltijd bestelt. In de meeste scholen worden leerkrachten hierbij niet betrokken. Dit vinden ze ook belangrijk m.b.t. discreet omgaan met vertrouwelijke info.

“Dit is ook een beetje privacy naar de ouders toe en zo gaan kinderen niet anders bekeken worden. Niet dat wij zo zijn, maar het kan een valkuil zijn voor sommige collega’s. Vaak is het zo dat de ouders die het meest moeilijk hebben dat het minst willen tonen. Ze gaan toch een fierheid hebben en ervoor zorgen dat hun kinderen op één of andere manier 100% in orde zijn. Op dat vlak is dat inderdaad wel interessant dat wij daar discreter mee omgaan. Het heeft ook geen meerwaarde voor ons of dat wij dat weten of niet. Wij moeten ook niets doen van betalingen regelen of opvolgen.” (leerkracht – kortingsstelsel voor ouders met een leefloon/equivalent leefloon)

Ouders die in aanmerking komen voor een goedkopere of gratis maaltijd via een kortingsstelsel hebben vaak ook **bezorgdheden over wat, hoeveel en hoe er gegeten wordt**. Scholen en ouders zijn niet altijd tevreden over de kwaliteit van de warme maaltijd. Bij sommige cateraars ontbreekt

daarboven de aandacht voor culturele diversiteit van ouders te veel waardoor de maaltijden te weinig herkenbaar zijn. Ook het wel of niet aanbieden van halalmaaltijden speelt een rol in de keuze van ouders om wel of niet in te tekenen op het aanbod. Ook ouders van ‘moeilijke eters’ of ouders met kleuters met een allergie of ouders van kinderen die thuis nog niet zoveel vaste voeding eten, laten de kinderen geen warme maaltijd eten op school.

“Soms is het niet genoeg dat de kinderen recht hebben op een warme maaltijd. Veel ouders zeggen dan ja maar mijn kind eet dat niet. Zelfs al hebben ze er recht op maken ze er geen gebruik van.” (brugfiguur – kortingssysteem voor ouders met een leefloon/equivalent leefloon)

“Ik denk dat er in elke klas één of twee ouders zijn die de brief wel afgeven, maar die zeiden dat ze toch een eigen lunch meegeven want ze willen zicht hebben op wat hun kindje eet.” (directie – kortingssysteem via brieven VUTG)

“Bij ons publiek is er ook een andere manier van opvoeden en de kinderen hebben eigenlijk een zeer beslissende rol in het gezin. Voor hen is eigenlijk goed voor mijn kind zorgen, het eten geven dat ze graag lusten. Niet in alle gevallen, maar wel meestal. Dus, als het kind zegt, nee, ik wil niet eten, ik vind dat niet lekker. Dan gaan de ouders ook niet volhouden.” (brugfiguur – kortingssysteem voor ouders met een leefloon/equivalent leefloon)

Enkele scholen geven aan dat de **inschrijvingstermijn voor een maaltijd** ook een drempel kan zijn voor ouders om in te tekenen voor de maaltijden. Bij GO!-scholen en scholen van het Stedelijk Onderwijs Gent dienen ouders bij het begin van het schooljaar door te geven of ze wensen deel te nemen aan de maaltijden en voor welke dagen. Wijzigingen dienen bij GO!-scholen twee weken op voorhand doorgegeven te worden. Voor de scholen van het Stedelijk Onderwijs Gent is dit drie weken op voorhand. De geïnterviewde scholen geven aan dat het voor ouders niet evident is om zoveel op voorhand te plannen.

De scholen halen ook aan dat het een drempel is dat het kortingssysteem enkel van toepassing is op het kleuteronderwijs. Ouders tekenen niet in als er ook nog **broers of zussen in het lager onderwijs** zitten, omdat er ‘s avonds nog steeds een maaltijd moet voorzien worden voor de broers of zussen. Ook bij scholen die een gratis aanbod voorzien voor alle kleuters hebben ouders deze bedenking:

“Alleen maar voor de kleuters? Dat hebben we wel al gehoord bij een inschrijving. En dan oei ja, dan moet ik een lunchpakket voor het lager meegeven en voor mijn kleuter niet. Want als je weet dat uw ene kind al warm heeft gegeten en het andere kind een boterhammetje is dat lastig voor de organisatie ‘s avonds.” (brugfiguur – gratis warme maaltijd voor iedereen)

“Eerst al die jaren reclame door ons voor de korting op de maaltijden. En plots krijg je als ouder een factuur in je handen vanaf het eerste leerjaar (...) Zeker in een school als de onze, stoppen die problemen niet als kinderen naar het eerste leerjaar gaan. Integendeel, ze worden groter, eten meer, beginnen met hobby's en je krijgt daardoor meer kosten voor uw kind. Dat het dan plots stopt, komt toch niet overeen met het eigenlijke doel van het project.” (brugfiguur – kortingssysteem via brieven van VUTG & gratis pinnen brooddozen voor alle kleuters)

Enkele deelnemende scholen vinden de reikwijdte van het LEOS-project te beperkend en willen graag uitbreiden naar het lager onderwijs. Vier LEOS-scholen bekijken momenteel hoe ze ook maaltijden kunnen voorzien in het lager onderwijs. Ze zoeken daarvoor externe sponsors (bijv. via Brooddoosnodig, Kiwanis, Lions Club, ...) of zetten eigen schoolmiddelen in. Het aanbod varieert

van een ontbijt via een marktje, een gezond 10-uurtje, het pimpen van de brooddozen, tot een warme maaltijd voor leerlingen die in een kwetsbare situatie leven. De scholen omschrijven dit als een extra en blijvende investering van de scholen:

“Om ons project waar te maken, hebben we meer middelen nodig. Door de sponsors hebben we minder openstaande facturen. Wij hebben veel lobbywerk om onze financiële sponsors ‘binnen te krijgen’. Ik vind dat wij, meer dan vroeger, avondwerk doen om te promoten, om te sponsoren, om organisaties te zoeken. We doen dat graag, maar moest de overheid betalen dan zou dat ook veel tijd zijn die je in je kernopdracht kan steken.” (directie – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

De school in het buitengewoon onderwijs stootte bij de implementatie op de bezorgdheid onder ouders of hun kinderen wel een warme maaltijd wilden of konden eten. De kinderen hebben een grote zorgvraag en hun nood aan vaste structuren zorgt er voor dat warme maaltijden geen evidente keuze zijn voor ouders.

2.5.4 Redenen voor non-take up volgens de ouders

De ouderbevraging peilde onder meer naar de redenen voor non-take up in een meerkeuze vraag die ook een open component had waarin ouders een ‘andere reden’ konden geven. Uit de meerkeuze opties blijkt dat praktische redenen en redenen met betrekking tot het kind, de voeding, en de kostprijs van de maaltijd bijdragen aan de keuze om het aanbod niet op te nemen onder ouders die moeten intekenen (dat is niet in alle scenario’s nodig) en dit ongeacht of het over een gratis maaltijd gaat of een maaltijd met korting. Praktische redenen waren onder meer dat andere kinderen in het gezin boterhammen eten (7%), dat het gezin een warme maaltijd thuis (36%) eet, of omdat de school geen warme maaltijd aanbiedt (21%).³⁴ Dat kinderen het warme eten op school niet lekker vinden (19%) en dat ouders zich zorgen maken of het kind voldoende eet (9%) spelen ook mee. Tot slot namen ouders het aanbod van een warme maaltijd niet op omdat ze niet vertrouwd zijn met wat er gegeten wordt op school (2%), of omdat ze de warme maaltijd op school te duur vonden (9%). De laatste twee antwoorden komen minder voor in vergelijking met de resultaten uit de ouderbevraging van vorig jaar. Op de open vraag antwoordden ouders dat het aanbod niet halal, koosjer, vegetarisch of niet aangepast aan allergieën (bv. gluten/koemelkintolerantie) was. Andere redenen waren dat kinderen ‘moeilijke eters’ waren, of dat ze tijdens de warme maaltijd niet bij hun vriendjes konden zitten die boterhammen aten. De open antwoorden kwamen voor in beide ouderbevragingen van vorig jaar (n=138) en dit jaar (n=189).

Op het lerend netwerk over ouderbetrokkenheid dat op 26 september ‘22 doorging, gaf Marieke Bavelaar van de Koepel van Ouderverenigingen (KOOGO) toelichting over de drempels en bezorgdheden van ouders die kunnen meespelen bij hun beslissing om het aanbod van warme maaltijden niet op te nemen. Zoals ook de literatuurstudie duidelijk maakte, kunnen drempels van allerlei aard, zoals informatieve, praktische, financiële, culturele, sociale of psychologische drempels, take-up belemmeren. Centraal in de presentatie stond het belang van een relatie tussen de projectdoelen en de bezorgdheden van ouders. Als die brug er niet is, is er sprake van een ‘missing link’. Een centrale bezorgdheid van ouders is het al dan niet slagen in goed ouderschap. In LEOS zijn de doelen van het project geformuleerd rond gezonde voeding, gelijke kansen en armoedebestrijding. Voor scholen en het project is het belangrijk om de relatie tussen deze doelen en bezorgdheden rond goed ouderschap aan te spreken. Bijvoorbeeld: de bezorgdheid over wat de leerkrachten gaan denken over de ouders en het kind als het kind nog niet met mes en vork kan eten: is het een teken van goed ouderschap of net niet om een warme maaltijd op school te nemen – ben

---

³⁴ Binnen het LEOS project was er 1 school die geen warme maaltijden aanbiedt.

je geen betere ouder als je je eigen warme maaltijd kookt? Hoe meer van deze bezorgdheden en drempels aangesproken kunnen worden, hoe groter de kans op take-up. Daarvoor is het nodig om te blijven inzetten op ouderbetrokkenheid en kansen te creëren om elkaars leefwereld, gevoelens, verwachtingen en behoeften te leren kennen. Dit kan door activiteiten rond voeding en leefwereld te organiseren op school voor ouders, maar ook door gerichte gesprekken met ouders samen met de brugfiguur, directie of leerkrachten.

Op het lerend netwerk werd ook door enkele scholen aangehaald dat de ouders weinig op de hoogte zijn van het LEOS-project. Het is bijvoorbeeld nog onduidelijk voor ouders waarom de school een gezonde aanvulling voorziet bij de brooddozen. Scholen willen hier volgend schooljaar (2022-2023) nog meer op inzetten. Corona heeft deze **informatiecampagne** het voorbije schooljaar bemoeilijkt. Naast het inzetten op het informeren van ouders, willen scholen ouders ook sensibiliseren rond gezonde voeding. Dit doen ze onder andere door op school sessies aan te bieden rond het samenstellen van gezonde brooddozen, door het aanbieden van gezonde voeding via een kraampje op de speelplaats, door filmpjes te maken waarin gezonde voeding op school wordt getoond, of door op een oudercontact in gesprek te gaan met ouders. In het schooljaar 2022-2023 voorzag Stad Gent voor elke pilotschool een **budget om in te zetten op de sensibilisering van ouders en de bekendmaking van het project**. De meeste deelnemende scholen – ongeacht het scenario - gebruikten dit budget om een kijk- en proefmoment te organiseren voor de ouders. Ouders konden mee-eten en het eetmoment bijwonen samen met hun kleuter. De scholen wouden zo eventuele ouderlijke bezorgdheden rond wat er wordt aangeboden, hoe het eetmoment verloopt, waar het eetmoment doorgaat, wie begeleidt, ... enz. opvangen. In de laatste ouderbevraging werd gepeild naar de bekendheid van LEOS en de LEOS-activiteiten of activiteiten over voeding van de school. 43% van de bevroegde ouders geeft aan het project LEOS te kennen. 41% kent LEOS niet en 16% geeft aan 'het niet te weten'.

Hoewel meer dan de helft van de ouders de activiteiten kent (58%), nam 37% van de ouders deel aan de activiteiten. De ouders gaven aan dat het ging om een fruitmoment, een proefmoment, een infomoment over samenstellen van de brooddoos, over gezonde voeding of een spelmoment. Verschillende ouders hebben het fruitmoment mee begeleid, fruit gesneden of zelf eten meegebracht. Eén ouder nam deel aan de warme maaltijd. In enkele deelnemende scholen vond de sensibiliseringsactie met middelen van Stad Gent plaats na de ouderbevraging. In dat opzicht geven de laatste cijfers geen volledig correcte weergave.

Hoewel de pilotscholen deze initiatieven waardevol vinden, geven ze tegelijk aan dat het sensibiliseren niet evident is. Aangezien 28% van de ouders aangaf de activiteiten niet te kennen, is het blijvend informeren van ouders een aandachtspunt. Op het lerend netwerk kwam naar boven dat scholen nog vaak onbedoeld belerend overkomen. Centraal in de toelichting van Marieke Bavelaar van de Koepel van Ouderverenigingen (KOOGO) stond het belang van een goede relatie tussen ouder en school om de mogelijkheden, drempels, en achterliggende redenen waarom bepaalde voeding wel of niet kan op school, bespreekbaar te maken.

2.6 Samenvattend: randvoorwaarden voor een succesvolle implementatie

Concluderend kunnen we stellen dat alle scholen '**ouders betrekken en informeren**' naar voor schuiven als **dé belangrijkste randvoorwaarde** voor een succesvolle implementatie en dus een hogere take-up. Zowel scholen die een gratis aanbod hebben als scholen die proefdraaien met een kortingssysteem benadrukken dit. Dit ligt in lijn met de bevindingen uit de literatuurstudie. Of ouders gebruik maken van de maaltijd, hangt sterk af van de perceptie van ouders over de geserveerde maaltijden. Vooral wat en hoeveel de kleuter eet, is hierin doorslaggevend. Ouders blijvend

informereren en inspelen op ouderlijke bezorgdheden zijn dus van belang voor een succesvolle implementatie (Goodchild et al., 2017; Ohri-Vaschaspati, 2014).

De deelnemende scholen geven aan dat het van belang is om ouders **op verschillende manieren en op verschillende tijdstippen** blijvend te **informereren** over de (warme) maaltijd en het kortingssysteem: einde schooljaar, start schooljaar, bij een inschrijving, bij een rondleiding op school, op een oudercontact door de klasleerkracht. Scholen zetten in op schriftelijke communicatie: via GIMME, via brieven, via informatie in het schoolreglement en/of informatiebrochure. Daarnaast wordt er ook ingezet op mondelinge communicatie: via oudergroepen/koffiemoment, één-op-één gesprekken met directie of zorgcoördinator of brugfiguur, gesprekken aan de schoolpoort, ...

Specifiek voor het **informereren van ouders over het kortingssysteem van het VUTG** doen de scholen twee suggesties voor toegankelijke communicatie naar de ouders. (1) Het vereenvoudigen van de brieven door middel van eenvoudig taalgebruik, illustraties, kleuren, foto's en symbool en/of naam van de school op de enveloppe. VUTG heeft de brieven in overleg met Stad Gent aangepast en opnieuw verstuurd bij de start van dit schooljaar (2022-2023). (2) Het werken met filmpjes in verschillende talen met een toelichting over het project LEOS en het kortingssysteem via de brieven van het VUTG. Ook DIKO (Dienst Kinder Opvang Stad Gent) wil in de toekomst nog meer inzetten op toegankelijke communicatie naar ouders zodat ouders meer geïnformeerd zijn over de bestaande tarieven en kortingen vanuit Stad Gent voor opvang en maaltijden.

Naast het informeren van ouders, benadrukken scholen ook het **betrekken van ouders bij 'wat', 'hoe' en 'hoeveel' hun kind eet**. Eventuele bezorgdheden van ouders die ervoor zorgen dat ouders niet intekenen op het aanbod kunnen op deze manier opgevangen worden. Maar ook bij een gratis aanbod wordt het betrekken van ouders als een belangrijke randvoorwaarde gezien.

“Er waren ouders die soms een berichtje via Whatsapp stuurden met de vraag wat de kindjes gaan eten of wat ze hebben gegeten. Soms ook met de vraag of hun kindjes goed hebben gegeten. Dus dat is wel tof.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“Wij zeggen dat ook als ze de kinderen komen halen. Wij proberen wel dat beeld over te brengen. Er waren ook ouders die ongerust waren en dan laten we hen weten dat de kinderen goed hebben gegeten om hen te stimuleren.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Verskillende initiatieven worden door de scholen aangehaald om ouders te betrekken:

- Eten/maaltijden zichtbaar maken voor ouders:
  - foto's en filmpjes van kleuter tijdens het eten doorsturen via GIMME, WhatsApp, Facebook, ...;
  - foto's van kleuter tijdens eten ophangen in de gang/aan de klas;
  - weekmenu aan de schoolpoort, menu via schoolwebsite beschikbaar maken;
  - filmpje per kleuter (in een school voor buitengewoon onderwijs) aan het begin van het schooljaar en aan het einde van het schooljaar om zo de evolutie van eetgedrag in beeld te brengen voor ouders;
  - organiseren van een marktje op de speelplaats 's ochtend waar kinderen en ouders samen kunnen kiezen wat er nog voor extra's in de brooddoos gaat: ouders krijgen hierdoor inspiratie over wat gezond is en de grote variatie aan ingrediënten die in de brooddoos kan (het hoeven geen boterhammen te zijn). Bovendien zien de ouders ook welke ingrediënten het kind zelf kiest en graag eet.

- Aanbod/menu opentrekken zodat niemand uitgesloten wordt wegens religieuze of culturele redenen. Naast een standaardmenu ook een vegetarisch en/of halal alternatief voorzien. Of een vegetarische maaltijd aanbieden voor de hele school zodat iedereen erop kan intekenen.
- Aanbod/menu beperken tot enkel een hoofdgerecht om zo de kostprijs te drukken. Of om de maaltijd voedzamer te maken voor dezelfde prijs en zo tegemoet komen aan de bezorgdheden rond 'lekker' eten. Een menu met soep en/of dessert is vaak teveel voor kleuters.
- Een 'proefmoment' organiseren: ouders zelf laten proeven van de maaltijden.
- Bezoek aan eetmoment door de ouders ('kijk- of wemoment'): Wat is bijvoorbeeld 'pimpen' van de brooddozen? Welke extraatjes worden aangeboden? Hoe ziet een vegetarische warme maaltijd eruit? ...
- In gesprek gaan met ouders over bezorgdheden rond eten: op een oudercontact, gesprek met de directie, op een klassenraad met ouders (~ buitengewoon onderwijs), aan schoolpoort bij afzetten en ophalen, ...
- In gesprek gaan met ouders met instappers om hen extra te informeren over het bestaande aanbod op school.
- Betrek ouders als gelijkwaardige partners bij de invoering van de maaltijd: "Ik kan van jou leren en jij kan van mij leren".
- Samenstellen van een eetdagboek (~ buitengewoon onderwijs): o.a. over eetbegeleiding, wat lukt wel of niet, ...
- Werken met een vaste ploeg van toezichters (bijv. Vlinderjuffen in school 7). Vaste, bekende gezichten werkt vertrouwd voor kleuters. De ploeg kent zowel de kleuters en hun eetgedrag als de ouders goed. Ze houden ook toezichten aan de schoolpoort op het einde van de schooldag. Zo gaat de communicatie met de ouders over wat en hoe de kleuter gegeten heeft vlot.
- Meer inzetten op de overdracht tussen toezichters tijdens het eetmoment en de klasleerkrachten zodat de communicatie met ouders over het eten vlotter kan.
  - een werkgroep (bv. werkgroep Gezondheid) kan zich hierover buigen;
  - in de deelnemende stedelijke school binnen LEOS wordt hier ook op ingezet door een leerkracht enkele uren toe te kennen om de samenwerking met het BO meer vorm te geven.

Bij het scenario van de warme maaltijden komt ook de **kwaliteit en diversiteit van de maaltijd** naar voor als belangrijke voorwaarde om het bereik bij kleuters naar omhoog te krijgen. Niet alle deelnemende scholen die experimenteerden met een kortingssysteem zijn tevreden over de kwaliteit van het aanbod en twijfelen of ze anderen zouden aanraden om te kiezen voor de warme maaltijd op school.

Een **automatische toekenning** van kortingen wordt ook door de deelnemende scholen aangehaald als randvoorwaarde voor een hogere take-up. Scholen maken hier meteen de kritische bedenking dat enkel een automatische toekenning niet voldoende is. Ook dan is het informeren en betrekken van ouders van belang om ervoor te zorgen dat we geen gezinnen mislopen. Tegelijk moet dit voldoende discreet en tactvol gebeuren opdat gezinnen met lage inkomens zich niet gestigmatiseerd zouden voelen. Met uitzondering van de scholen van het Stedelijk Onderwijs Gent bestond er tot op heden in scholen geen objectief systeem voor het toekennen van kortingen en het delen van gegevens. Sinds 1/10/2023 wordt deze automatische rechtentoekenning mogelijk door een overeenkomst met Departementen Welzijn en Samenleving (Dienst Lokaal Sociaal Beleid OCMW Gent), Departement Onderwijs, Opvoeding en Jeugd (Onderwijscentrum Gent) en VUTG.³⁵ Door het nieuw decreet vanaf schooljaar 2023-2024 hebben scholen de mogelijkheid om inzage te krijgen in welke gezinnen in aanmerking komen voor een schooltoeslag of zorgtoeslag of sociale toeslag bij het groeipakket waardoor zij ouders proactiever kunnen aanspreken en informeren over de korting op maaltijden. De

---

³⁵ <https://www.groeipakket.be/voor-professionelen/lokale-besturen/vutg>

effecten hiervan op de take-up bij gezinnen die in aanmerking komen voor een korting op basis van vooraf vastgelegde criteria hebben we niet kunnen onderzoeken binnen de tijdsperiode van het LEOS-onderzoek.

Het LEOS-onderzoek geeft ook inzicht in **geschikte selectiecriteria** voor de toekenning van kortingen voor een eventuele verdere uitrol in de Gentse scholen en dit netoverstijgend. Uit het onderzoek blijkt dat een kortingssysteem werkt in scholen met een laag percentage kansarme leerlingen. De school is ook tevreden over de gebruikte selectiecriteria via de samenwerking met het VUTG. Scholen met lagere SES-cijfers geloven ook in een gratis aanbod voor iedereen, maar beklemtonen tegelijkertijd dat het voor hen van belang is dat hun ouders in kwetsbare situaties een zo hoog mogelijke korting kunnen krijgen. In die zin is het kortingssysteem dat nu van toepassing is in de school het meest passend voor de school.

“Voor ons is het beter zoveel mogelijk korting geven aan degenen die het nodig hebben en degenen die het niet nodig hebben geen korting geven.” (directie - kortingssysteem via brieven VUTG)

“Ik kan wel volgen dat het beter is om iedereen een korting te geven als je een grote groep kwetsbare kleuters hebt. Omdat dan de schaamte ook wegvalt als iedereen het doet. Anders zouden ze denken, degene die warm eten dat zijn dan de kinderen die niet thuis rondkomen. Maar in ons geval is dat niet, omdat sowieso veel kleuters warm eten” (directie – kortingssysteem via brieven VUTG)

In scholen met een hoog percentage kansarme leerlingen lijkt dit systeem minder evident. De scholen rapporteren een eerder laag tot matig bereik bij de doelgroep, een hoge administratieve en tijdsbelasting voor de school en een stigmatiserend aanbod. In het kader van armoedebestrijding is het aanbieden van gezonde maaltijden alleen effectief als ook de meest kwetsbare gezinnen er gebruik van maken. Een **gratis aanbod voor iedereen** wordt aangehaald als mogelijke voorwaarde om bovenstaande omschreven drempels op te vangen. De deelnemende scholen met hoog percentage kansarme leerlingen, maar die toch niet in aanmerking komen voor een korting van 100% voor alle kleuters zijn een gratis aanbod dan ook erg genegen. Het zou volgens hen het lage tot matige bereik dat ze nu hebben, kunnen opkrikken. De LEOS-scholen stellen een gratis aanbod voor op basis van een bepaalde parameter voor scholen met een kwetsbaar publiek. De SES-indicatoren of OKI-indicatoren zijn voor hen geschikte criteria om te bepalen of een school al dan niet in aanmerking komt voor een gratis, warme maaltijd voor alle kleuters.

“Ik vind dat zeker de scholen zoals de onze met een OKI-waarde boven de drie gratis warme maaltijden zouden moeten kunnen aanbieden. Zeker als we gelijke kansen willen bieden. Natuurlijk vind ik wel dat er daar een engagement moet zijn zoals het ook linken aan de eigen doelstellingen.” (directie – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

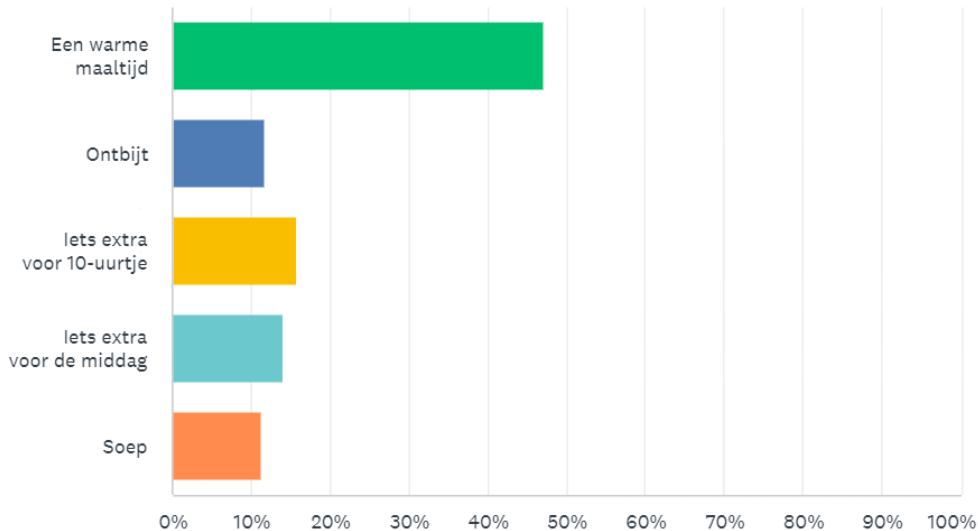
Indien dit systeem niet toepasbaar is, zouden zij in de toekomst kiezen voor een ander scenario zoals een ontbijt, een 10-uurtje of het pimpen van de brooddoos omdat dit aangeboden kan worden aan de hele groep kleuters. Verschillende scholen experimenteren ook met het zoeken extra middelen om ook de lagere schoolkinderen een maaltijd te kunnen aanbieden. Dit doen ze door externe sponsors te zoeken of eigen schoolmiddelen in te zetten (door o.a. een solidariteitsfonds). Scholen vinden dit een extra taakbelasting en vinden een financiële ondersteuning vanuit het lokaal bestuur of de Vlaamse overheid wenselijk.

In de ouderbevraging van 2023 werd een vraag toegevoegd die peilde wat ouders als gratis scenario zouden kiezen op de school van hun kind. De eerste grafiek geeft de antwoorden mee (6% van de respondenten heeft de vraag niet ingevuld) van alle respondenten. De tweede grafiek geeft de

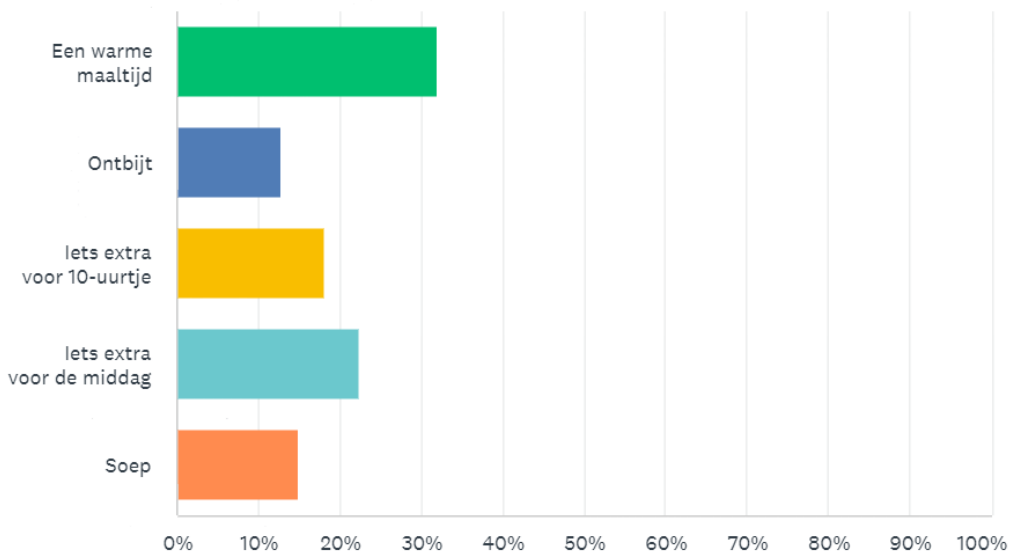

antwoorden mee van de ouders (n=94) met kinderen die geen warme maaltijd nuttigen. “Iets extra” zoals een ontbijt, een 10-uurtje of het pimpen van de brooddoos scoren hoger bij de respondenten waarvan hun kinderen momenteel niet warm eet. Toch valt in beide grafieken de voorkeur naar een gratis warme maaltijd op.

Figuur 1   **Overzicht voorkeur van scenario bij alle bevroegde gezinnen**

Figuur 2   **Overzicht voorkeur van scenario bij gezinnen die momenteel geen warme maaltijd nuttigen**

Naast het betrekken en informeren van ouders zien we ook dat de **logistieke ondersteuning** een belangrijke randvoorwaarde is voor een vlotte implementatie van de maaltijden in scholen. Dit geldt voor alle scenario's, gaande van het implementeren van een 10-uurtje, het aanvullen van de brooddozen, tot het aanbieden van een warme maaltijd. De scholen geven aan ze veel tijd geïnvesteerd hebben in de organisatie van de maaltijden. Zeker in de opstartfase, maar ook nadien eens de maaltijden geïmplementeerd waren. Eén van de scholen merkt op dat het creëren van een 'gemeenschappelijk gedachtegoed' hen heeft geholpen bij de opstart van het project. Aanvankelijk

ging de implementatie met veel drukte en improvisatie gepaard. Naarmate een gedeelde visie op wat de school hoopte te bereiken met het project groeide, begon die visie ook de implementatie aan te sturen. Ondanks de organisatorische belasting op scholen geven scholen daarom ook aan dat de organisatie vlotter verloopt in vergelijking met de start van het LEOS-project en dat er een zekere routine is gevonden. De aangeboden ondersteuning tijdens het LEOS-project bij het uitwerken van aanbestedingen, doorvoeren van bestellingen en opstellen van menulijsten wordt als waardevol en wenselijk ervaren.

De pilootscholen hebben ook enkele suggesties (voor het lokaal bestuur) bij een eventuele **verdere opschaling** van de scenario's naar andere Gentse kleuterscholen. De deelnemende scholen benadrukken dat **werken op maat** van de school een randvoorwaarde is voor een succesvolle implementatie. Ze doen het voorstel om een 'keuzelijst' aan de scholen aan te bieden, gaande van een aanbod van een ontbijt, gezond 10-uurtje, soep, pimpen brooddozen en warme maaltijd. Scholen kunnen zo een maaltijd kiezen die afgestemd is op (de noden van) het schoolpubliek en de draagkracht van het team. De scholen wensen daarnaast ook ondersteuning (van het lokaal bestuur) bij het vinden van een leverancier. Tegelijkertijd willen ze voldoende autonomie om zelf een leverancier te kiezen. Ook hier kan gewerkt worden met een 'keuzelijst' van mogelijke leveranciers waarmee samengewerkt kan worden. Op deze manier worden de scholen ontzorgd. Deze suggesties liggen in lijn met de aanpak van het project 'Smakelijke School' van Stad Antwerpen. Ondanks er verschillende pakketten voorzien worden kiezen weinig scholen voor een warme maaltijd bij het project 'Smakelijke School' en dit wellicht door de lage tussenkomst. Het bedrag van de ondersteuning bedraagt minimum 0,60 euro en maximum 1,60 euro. Voor kinderen die opgroeien in armoede krijgt de school 1,60 euro EUR per dag, voor kinderen die niet opgroeien in armoede 0,60 EUR.

3 | Impact van LEOS

Kwalitatieve impactanalyse

Voor het **impactvraagstuk** van het LEOS-onderzoek peilden we naar waarneembare effecten van het aanbieden van schoolmaaltijden per scenario. Tijdens de jaarlijks herhaalde interviews met directies (en/of zorgcoördinator en brugfiguur) en leerkrachten in elk van de deelnemende scholen doorheen de looptijd van het onderzoek werd gepolst naar mogelijke waarneembare effecten van de ingevoerde maaltijd of kortingssystemen op de leerlingen, ouders, het lerarenteam en andere partijen. Concreet bij kleuters polsten we o.a. naar de kennis van (gezonde) voeding, het plezier van samen eten, en een eventuele grotere deelname of aanwezigheid van de kleuters. Voor de impact bij de kleuters verzamelden we informatie aan de hand van interviews met leerkrachten en directie, en via observaties tijdens het eetmoment en kindgesprekken. De observaties en de kindgesprekken werden uitgevoerd door de onderzoekers en de studenten Bachelor 'Kleuteropleiding' van HOGENT die het opleidingsonderdeel 'Praktijkonderzoek in de School' volgden. De observaties en kindgesprekken vonden plaats in maart 2022 en in april 2023. In totaal werden er in 2022 twee 10-uurtjes en 20 eetmomenten over de middag geobserveerd en 38 kindgesprekken uitgevoerd. In 2023 waren dat twee 10-uurtjes en 19 observaties van het eetmoment 's middags en 49 kindgesprekken. De observaties door de studenten van HOGENT vonden plaats in de scholen die binnen LEOS een middagmaal (~ de scenario's warme maaltijd of aanvullen van de brooddozen) voorzien. De onderzoekers observeerden tijdens de 10-uurtjes. Er werd gekozen om niet te observeren bij de school voor buitengewoon onderwijs om de structuur en de rust tijdens het eetmoment niet te verstoren. Daarnaast analyseerden we informatie over afwezigheden bij kleuters en andere data van de school (bijv. take-up maaltijden, onbetaalde schoolfacturen, ...).

De impact bij ouders werd aan de hand van een online survey bij ouders bevraagd. Bij scholen met een kwetsbaar publiek werd in 2022 in samenspraak met de scholen de ouderbevraging met ondersteuning van de brugfiguur en een onderzoeker tijdens een oudermoment/koffiemoment ingevuld. Op die manier wilden we voorkomen dat drempels rond taal, laaggeletterdheid of digitale vaardigheden ouders ervan weerhielden om deel te nemen aan de bevraging. In 2023 werd er nog meer school specifiek gewerkt. In sommige scholen werd de bevraging ingevuld voorafgaand aan het oudercontact of aan de schoolpoort. In andere scholen werd de ouderbevraging ingevuld tijdens een activiteit met ouders (bijv. proef- en wenmoment tijdens het eetmoment). Er was bij het invullen van de bevragingen steeds ondersteuning van de brugfiguur, een onderzoeker of de studenten Bachelor 'Lager onderwijs' van HOGENT. In 2022 vond de ouderbevraging plaats in april en vulden in het totaal 138 ouders de ouderbevraging in. In 2023 vulden 189 ouders de bevraging in tussen april en juni. De impact bij ouders kwam eveneens naar boven in de interviews met leerkrachten, waarin deze getuigenissen van ouders aan de leerkrachten oprachten.

De onderstaande resultaten van de interviews, ouderbevraging, observaties en de kindgesprekken zijn een synthese over de scholen heen en over de onderzoeksjaren heen. De observaties per school werden gepresenteerd aan de opdrachtgever op 23/05/2022 en op 16/10/2023 en 17/10/2023.

3.1 Take-up en aanwezigheden kleuters

De ervaringen met betrekking tot een hogere take-up van de warme maaltijd wisselen onder de deelnemende scholen **met een kortingssysteem**. De school die in 2022 werkt met een **kortingssysteem voor ouders met een leefloon of equivalent leefloon** ziet geen merkbaar verschil. In 2022 verklaart de school het uitblijven van de hogere deelname door het feit dat de kleuters die gebruik maakten van 80% korting via het kortingssysteem van Stad Gent dezelfde kleuters zijn met een 100% korting binnen LEOS. Het aantal kleuters dat recht heeft op de korting leefloon of equivalent leefloon is zeer beperkt. Daardoor blijft de take-up in de school onveranderd. Ook na aanpassing van het scenario in 2023 naar een kortingssysteem met de brieven van VUTG (op basis van bijhorende selectiecriteria van gezinnen) ziet de school weinig take-up van het aanbod (zie tabel 8 ‘percentage kansarme leerlingen deelname’ bij school 8). Er komen meer kleuters in aanmerking voor de korting (in vergelijking met 2022), maar weinig ouders tekenen in op het aanbod of stoppen doorheen het schooljaar. Om die reden verwacht de school weinig impact op de aanwezigheden door de invoering van het kortingssysteem (zie tabel 11 en 12 ‘gemiddelde afwezigheidspercentage’ bij school 8). De leerkrachten vermoeden dat de financiële verlichting voor het gezin niet opweegt tegen de ouderlijke bezorgdheden rondom het aanbod van het middagmaal (zie p. 58 bij deel 2). Bovendien vermoeden de leerkrachten dat het aanbod niet voldoende gekend is bij de ouders, mede omdat de brief van VUTG moeilijk toegankelijk is voor anderstalige ouders. De twee andere scholen die werken met een **kortingssysteem via brieven van het VUTG** merken een verhoging van de deelname aan de warme maaltijd:

“De tafels zaten toen vol met de boterhameters. Wij hebben de indruk dat er nu echt meer warme eters zijn vermoedelijk door het systeem of toch sinds de invoering van LEOS.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

Voor de ene school (met een laag percentage kansarme leerlingen) betekent dit dat zij met het aanbod van LEOS grotendeels tegemoetkomen aan de meest kwetsbare leerlingen op school (zie tabel 9 ‘ratio’s’ bij school 6). De school geeft ook aan dat het scenario volgens hen niet leidt tot stigmatisering van kwetsbare gezinnen. Voor de andere deelnemende school (met hoog percentage kansarme leerlingen) bereikt het scenario naar hun aanvoelen – ondanks een stijging van de deelname - de doelgroep nog te weinig. Hierdoor twijfelt de school of ze met dit scenario verder aan de slag wil gaan in de toekomst (zie tabel 9 ‘ratio’s’ bij school 7). Het informeren van ouders en het registreren van de maaltijden in dit scenario zorgt bovendien voor veel (administratieve) belasting van de school. De brief van VUTG lijkt onvoldoende gekend bij de ouders. Daarnaast ervaart de school het scenario als stigmatiserend naar kwetsbare ouders. De school merkt wel op dat de gezinnen die intekenen op de maaltijden tevreden zijn over het gratis aanbod.

“Ouders weten niet goed wat en hoe met die brieven. Sommigen krijgen dan die brieven wel, anderen niet. Je hebt zoveel dingen te bewijzen om in aanmerking te komen. Soms gebeurt het dat iemand zegt ‘ik wil dat mijn kind hier eet, want de facturen zijn hoog, maar dan komen ze niet in aanmerking.’” (brugfiguur – kortingssysteem via brieven VUTG en gratis pimpen van brooddozen voor alle kleuters)

“Wij hebben wel de uitleg gegeven over de brief, maar uiteindelijk leg je ook veel verantwoordelijkheid bij de ouders. Ook al deden wij dat heel discreet, dat is toch een stukje privé dat je blootgeeft en veel ouders kunnen dat niet doen. Dat zorgt nog altijd voor een drempel.” (directie – kortingssysteem via brieven VUTG en gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

De twee scholen durven geen uitspraak te doen over de impact van de ingevoerde maaltijden op de aanwezigheden bij kleuters (zie tabel 11 en 12 ‘gemiddelde afwezigheidspercentage’ bij school 6 en

school 7). Enkele leerkrachten illustreren hoe het middagmaal de aanwezigheid op school wel kan stimuleren:

“Er is wel een kindje dat altijd te laat komt, maar hij is hier wel altijd voor het eten. Als hij aanwezig is, is het voor het eten. Als hij niet eet dan komt hij ook niet meer in de namiddag.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

De take-up in de school die **gratis warme maaltijden** aanbiedt voor **alle kleuters** als deel van het schoolaanbod, is quasi volledig. De directie en de leerkrachten verwachten hogere aanwezigheidscijfers (zie tabel 12 ‘Gemiddeld afwezigheidspercentage van leerlingen die deelnemen aan LEOS over de schooljaren heen’):

Er zijn nu veel kinderen die veel meer naar school komen. Dat vind ik wel tof. Ik denk dat LEOS daar wel iets mee te maken zal hebben. Als je weet dat je kind op school een gratis warme maaltijd zal krijgen. Wij hebben kinderen die vorig jaar niet naar school kwamen of veel minder naar school kwamen. Dus ik denk dat dat in onze klas wel een positieve evolutie zal zijn. (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

De deelnemende LEOS-scholen geven wel aan dat er ook andere factoren en inspanningen van de school een invloed hebben op eventuele hogere aanwezigheidscijfers. Tijdens de interviews in 2023 met de leerkrachten van de derde kleuterklas kwam onder andere de voldoende aanwezigheid³⁶ in de derde kleuterklas om naar het eerste leerjaar te kunnen gaan vaak naar boven. Maar ook het inzetten op ouderbetrokkenheid en warm onthaal van ouders werden aangehaald als redenen die wellicht bijdragen dat kinderen meer aanwezig zijn op school.

Ook de **school in het buitengewoon onderwijs** merkt een grote toename van het aantal warme eters en linkt dit rechtstreeks aan de invoering van de korting (zie tabel 8 ‘percentage kansarme leerlingen deelname’ bij school 5).

I: “De take-up, zijn er nu meer ouders die gebruik maken van de maaltijd?

L: Ja, er zijn er meer

I: En waaraan ligt dat volgens jullie?

L: Aan de kostprijs” (leerkracht – quasi gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

In het interview met de leerkrachten geven deze aan dat er mogelijks een licht verschil te merken is in aanwezigheid tussen de kinderen die warm en boterhammen eten, waarbij ze vermoeden dat de afwezigheden bij de tweede groep iets hoger zijn.

“Bij de andere juf zijn ze regelmatig een keer afwezig die boterhammen hebben denk ik. Ik denk dat dat misschien wel ergens meespeelt. Dat zou goed kunnen.” (leerkracht - quasi gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Tijdens het interview van 2023, merken de leerkrachten op dat ze mogelijks een verband tussen aanwezigheid en de maaltijden zien, via de positieve impact op de weerstand van kinderen die voorheen erg zwak waren:

“Er is een jongen met een heel slechte weerstand die eigenlijk bijna niets at, enkel die donut of iets ongezonder. Nu eet hij eigenlijk gezond bij LEOS en is nu veel minder ziek. Het is echt een wereld van verschil. Dus ja,

³⁶ 5-jarigen moeten minstens 290 halve lesdagen naar kleuterschool), bron <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/ouders/naar-school/naar-de-kleuterschool/voldoende-aanwezig-in-de-kleuterklas>

het heeft onrechtstreeks wel effect waarschijnlijk”. (leerkracht - quasi gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

De school die een verschil in take-up ziet, vindt het aanbieden van warme maaltijden aan een lagere kostprijs belangrijk voor twee voorname groepen. Een eerste groep zijn kinderen die in financiële armoede opgroeien en zonder korting geen gebruik zouden maken van de warme maaltijden. We meten effectief een hoger bereik bij deze doelgroep (zie tabel 9 ‘ratio’s’ bij school 5). Een tweede groep zijn de kinderen met eetproblemen. De korting op de warme maaltijden maakt het voor de ouders gemakkelijker om toch te kiezen voor de warme maaltijden hoewel ze weten dat hun kinderen er weinig van zullen eten. De korting maakt het ook voor de leerkrachten gemakkelijker om de warme maaltijd aan te bevelen bij ouders omwille van de vaardigheden die ze kinderen kunnen aanleren tijdens en door het eten. Zonder de korting voelden de leerkrachten zich schuldig ten aanzien van de ouders, die een maaltijd betaalden waarvan aanvankelijk amper gegeten werd.

Scholen met een **kortingssysteem verwachten dat de take-up** nog zal stijgen als de maaltijden volledig gratis worden voor iedereen die er gebruik van wilt maken, mede doordat de scenario’s mee opgenomen worden in de schooldag. Dit wordt bevestigd in de kosten-batenanalyse weergegeven in spindigram 4 (p.108) waarbij scholen die een goedkoper of gratis aanbod voor iedereen aanbieden beter scoren op armoedebestrijding. Bij de scholen die momenteel werken met een kortingssysteem is er nog onenigheid of deze maaltijden dan verplicht dienen deel uit te maken van het schoolaanbod of niet. Drie pilotscholen die een warme maaltijd voorzien via een kortingssysteem, vinden de keuzevrijheid van de ouders belangrijk. Een andere school ziet de maaltijd als onderdeel van de schooldag en het schoolaanbod. Enkele deelnemende scholen geven aan een groter effect te verwachten mocht het project worden doorgetrokken naar het lager onderwijs. Of wanneer alle broers en zussen binnen een gezin gebruik kunnen maken van de korting wanneer minstens één broer of zus in het kleuteronderwijs zit. Dit lijkt voor ouders een drempel om in te schrijven voor het aanbod vertellen de scholen.

Scholen die **10-uurtjes** aanbieden en **brooddozen pimpen**, verwachten weinig effect op de aanwezigheden. De kwantitatieve resultaten wijzen echter toch op een stijging bij twee scholen.

Hoewel scholen twijfelen of de maaltijden impact hebben op de aanwezigheden, geven ze wel aan dat de maaltijden een positieve impact hebben op de schoolkeuze van ouders. Uit gesprekken tijdens de inschrijving van kleuters, zo getuigden de leerkrachten, bleek dat scholen die maaltijden aanbieden aan kinderen door ouders worden gezien als scholen die goed voor kinderen zorgen en die hen bovendien ontlasten van de taken rond voeding. De ouders van kinderen in het buitengewoon onderwijs vonden de zelfstandigheid in eten na zindelijkheid de grootste zorgvraag naar de school toe.

Deze bevindingen uit het kwalitatieve luik van het onderzoek dienen samen bekeken te worden met de resultaten in ‘Kwantitatieve impactmeting’ (p. 85).

3.2 (Kennis over) gezonde voeding

3.2.1 (Betere) gezondheid

De invoering van de maaltijden (10-uurtje, aanvullen/pimpen brooddozen, warme maaltijd) binnen LEOS stimuleert een **gezonder en meer gevarieerd eetpatroon** bij de kleuters, volgens de deelnemende scholen (zie dimensie ‘bewustheid gezonde voeding’ bij spindigram 4, p. 108).

“Zeker twee kindjes die deelnemen aan LEOS hadden vroeger altijd dezelfde boterhammen mee met elke dag hetzelfde beleg. Nu eten zij een warme maaltijd.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven van VUTG)

“De warme maaltijden zijn meestal al gevarieerd zodat ze niet altijd hetzelfde eten, want we zien meestal dezelfde boterhammen. Ofwel is dat een boterham met choco, ofwel is dat een keer een worstenbroodje. Ja echt niet zo veel variatie, maar die warme maaltijden maakt wel dat zij misschien voor een deel van hun dag iets gevarieerd hebben gegeten.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven van VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

Scholen die met een centraal vastgelegde cateraar werken voor de warme maaltijd twijfelen over de kwaliteit van de maaltijd. In het spindigram zijn dit ook de scholen die het minst goed scoren op de dimensie ‘bewustzijn gezonde voeding’. De school met gratis warme maaltijden voor alle kleuters benadrukt dat de lege en ongezonde brooddozen volledig weggewerkt zijn in de kleuterschool. Tijdens de kindgesprekken in de pilootscholen maken de kleuters een onderscheid tussen gezonde en ongezonde voeding. Groenten, fruit, water, melk, noten, brood, pasta, vis, ... worden als gezond benoemd. Daarnaast geven de kleuters aan dat chips, chocolade, snoep, pizza, frietjes, frisdrank, ... lekker zijn, maar ook ongezond. Bij de ‘ongezonde’ voeding worden associaties gemaakt zoals ‘daar krijg je buikpijn van’ en ‘dat is niet goed voor de tandjes’. Bij ‘gezonde’ voeding worden associaties gemaakt zoals ‘dat is goed voor het buikje’ en ‘dat is goed om te groeien’. De bevroegde kleuters van de tweede en de derde kleuterklas (in 2022 en 2023) vertellen dat er op school vooral fruit, groenten, water en melk gegeten en gedronken worden en dat de meer ongezonde voeding - zoals chips, chocolade, snoep - thuis kan gegeten worden maar niet toegelaten is op school. Net zoals in de literatuurstudie aangegeven, zien we eveneens in deze bevindingen dat scholen een ideale setting kunnen zijn om gezonde eetgewoonten aan kinderen aan te leren, en dit vanaf een zeer jonge leeftijd (Vik, Van Lippenvelde, & Overby, 2019).

“Koekjes eet ik graag en mag ik soms thuis eten. Fruit eet ik heel graag en ook vaak op school. Dat heeft veel vitamientjes.” (kindgesprek – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“Brood eet ik op school maar thuis mag ik andere dingen eten. Ik eet thuis vooral snoepjes en lekkere koeken. Ook soms eens MAC Donalds.” (kindgesprek – gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

“Als ze een vieruurtje meebrengen naar school, moet het een gezond vieruurtje zijn. Ze gaan heel snel benoemen van: oei er zit chocolade in en chocolade is niet gezond. Er is zo wel wat controle op elkaar onderling. Ze zijn daar wel mee bezig.” (leerkracht - kortingssysteem via brieven van VUTG)

“Het is eigenlijk zelfs zo als wij een rijstwafel mee hebben met chocolade dat ze zitten te klikken bij de directeur dat wij ongezond aan het eten zijn en dat dat niet mag op school. Ja ze zijn zich heel bewust van wat gezond is en wat niet gezond is.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Enkele scholen geven aan dat ze na twee schooljaren sinds de invoering van LEOS een voorzichtige evolutie opmerken in de eetgewoontes van gezinnen. Ouders geven bijvoorbeeld andere, gezondere vieruurtjes mee voor in de opvang of een brooddoos met een gezonde aanvulling voor ‘s middags. Scholen zetten bewust in op die sensibilisering van ouders door hen bijvoorbeeld uit te nodigen tijdens een kijk- en/of proefmoment in de klas, overschotjes van het ‘pimpen van de brooddozen’ mee te geven in de brooddoos naar huis, of een groetenwinkeltje op de speelplaats te organiseren. Zo willen ze ouders informeren over hoe de school inzet op gezondheid en gezonde voeding, en tonen ook actief welke gezonde voeding zij aanbieden:

“Wij hebben nu zes keer dit jaar een groentenwinkeltje georganiseerd dat gratis was en waar ouders en de kinderen hun brooddoos mochten vullen en zelf drie stukjes naar keuze mochten nemen. Wij merken nu dat de brooddozen wel een beetje gezonder zijn geworden. Dat mensen zoiets hebben van ‘ah ik kan dat er eigenlijk ook bij steken’ of ‘ah dat zou misschien nog een goed idee zijn’, zoals oliïfjes of kaasjes. Wat wij hebben aangeboden in dat groentenwinkeltje deden zij dan in de brooddoos.” (leerkracht – gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

“Ik toonde daarnet de brooddoos met die groentjes hé. Ik heb het gevoel dat dat toch wel een effect heeft. Dat is natuurlijk nog niet bij iedereen, maar dat vond ik nu frappant, want dat zouden wij vroeger niet snel gezien hebben dat er groentjes tussen het brood zat.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Tegelijkertijd benadrukt een deelnemende school het belang van blijvend inzetten op gezond voeding. Zij merken een terugval bij de lagereschoolkinderen nadat LEOS stopt:

“Omwille van een religieuze feestdag waren er eens weinig kleuters op school en daardoor konden de kindjes van het eerste leerjaar mee-eten. Wat we toen frappant vonden is dat onze kindjes niet meer gewoon zijn om die gezonde voeding te eten. Zij hadden ook al een jaar LEOS gehad, maar dan zie je toch dat er al weer een enorm verschil is. Ze willen dan niet meer proeven, halen hun neus op en zeggen ook ‘ik lust dat niet’ of ‘ik wil dat niet.’” Dat is eigenlijk wel jammer, want we hebben ze dat goed aangeleerd. (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

De impact op gezondheid strekt zich ook uit naar **andere domeinen dan voeding**. Bij kinderen die warm eten zien de leerkrachten een betere tand hygiëne in vergelijking met sommige kinderen met een brooddoos waarbij tekenen van ernstig tandbederf te zien zijn. De leerkrachten wijten dit verschil aan het uitblijven van dagelijkse voorverpakte en gesuikerde broodjes bij de kinderen die warm eten. Ook effecten op gewicht worden opgemerkt. Meerdere leerkrachten geven aan dat ze bij sommige kleuters een gewichtsafname opmerken sinds de invoering van LEOS. Het omgekeerde geldt ook: tijdens de opschorting van de warme maaltijden ten gevolge van de coronacrisis werd er een gewichtstoename bij enkele leerlingen gezien omwille van dezelfde reden (mogelijk in combinatie met tekort aan beweging).

Tot slot merken verschillende scholen **een achterstand van eetcapaciteiten bij kinderen op**, waarbij kinderen van 2.5 jaar vooral de zuigfles krijgen als ontbijt en over het algemeen niet over een sterke kauwreflex beschikken. Scholen suggereren daarom dat projecten zoals LEOS reeds vroeger van start zouden kunnen gaan (in kinderopvang, etc.). Deze ‘eetvertraging’ is volgens de leerkrachten ook gerelateerd aan een algemene bewegingsvertraging waarbij kinderen **onvoldoende bewegingskansen** krijgen omwille van kleine behuizing, veel schermkijken, etc. Ook zindelijkheidleer start later dan vroeger, merken ze. Al deze zaken hebben volgens de leerkrachten een impact op hoe kinderen zich aan tafel (kunnen) gedragen.

3.2.2 Talige interacties over voeding

De deelnemende scholen zien een grotere woordenschat rond voeding en tafelmanieren bij de kleuters sinds de invoering van LEOS, inclusief anderstalige kinderen. De grootste effecten zien we bij scholen die een 10-uurtje aanbieden of die een goedkope of gratis, warme maaltijd aanbieden voor alle kleuters (zie dimensie ‘pedagogische aspect’ bij spindigram 4: ‘korting alle leerlingen – warme maaltijd’ en ‘verrijking’, p. 108). Om de kennis van (gezonde) voeding bij kleuters te vergroten en gezonde eetpatronen te stimuleren, merken we dat **het profiel en de inbreng van de begeleider** belangrijk is. Tijdens de observaties in het kader van het LEOS-onderzoek gingen we de talige

interacties tijdens het eetmoment na. In twee geobserveerde scholen die een aanbod 's middags voorzien gaan deze interacties over het (1) middagmaal (inhoud brooddoos, extra aanvulling en warme maaltijd), over (2) gezonde voeding en over (3) voeding in het algemeen.

“Wat ik wel vind, is dat op gebied van taal er een verschil is. Wij verwoorden alles terwijl wij aan het eten zijn en ik merk dat veel kinderen dat oppikken en nu al kunnen zeggen: ‘Juf, is dat paprika?’. Ze weten het niet altijd zeker maar willen wel vragen wat er op hun bord ligt. Dat vind ik wel een leuke evolutie om te zien.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“Ze kennen ook meer en meer die namen, wat leuk is. We bespreken ook wat lekker is, wat niet lekker is. Soms maken ze ook de link naar hun eigen brooddoos als ze iets mee hebben van tomaatjes of komkommer. Of kijken we eens waar het groeit of waar het vandaan komt.” (leerkracht – gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

“Er zijn zelfs kinderen die vragen: ‘Wat gaan wij eten vandaag?’. Dat is fantastisch. En als ze het dan niet kennen, want soms staan er ook woordjes tussen zoals een vegetarische benaming dat ik zelf ook niet altijd ken, dan zoeken wij dat op en tonen wij een fotootje van wat het is (...) Ik vind dat wel tof want als je dan kijkt naar vorig jaar die attitude was er nog niet. Dan viel dat op dat wij heel veel vertelden van ‘Ah en ik zie dat en dat en dat’. En nu krijg je veel meer vragen van de kleuters.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Eén deelnemende school stuurde in 2023 het eetmoment bij waardoor het pimpen van de brooddozen niet langer in de refter doorgaat onder begeleiding van de klasleerkrachten. Het pimpen wordt nu als ‘aperitiefje’ aangeboden in de eigen klas samen met de klasleerkracht. Opvallend is dat door het wegvallen van de begeleiding van de klasleerkrachten er geen talige interacties m.b.t. (gezonde) voeding in de refter meer geobserveerd worden. Mogelijks zijn er wel talige interacties tijdens het ‘aperitiefje’ in de klas door de inzet van de klasleerkracht. Dit aperitiefje in de klas werd niet geobserveerd door de studenten van HOGENT.

Ook bij het 10-uurtje zien we kansen tot talige interactie met de kleuters. De scholen met een gezond 10-uurtje als scenario scoren goed op de dimensie ‘pedagogisch aspect’ (zie kosten-batenanalyse van de verschillende scenario’s, p.108-113). In de twee LEOS-scholen die een 10-uurtje aanbieden in de klas, wordt er gepraat over (1) het aanbod van het 10-uurtje en over (2) voeding in het algemeen. Tijdens de observaties waren er geen talige interacties die specifiek op het gezonde aspect van voeding ingaan. Uit het interview in 2023 met de leerkrachten, wordt gesteld dat er reeds rond een thema groeten en fruit werd gewerkt qua taal, maar dat er nog verdere groeikansen zijn. Toch zien we in de observaties dat de tien-uurtjes doeltreffend zijn in het creëren van talige interacties.

“Als taalleerkracht heb ik samen met mijn collega wel groenten en fruit als thema aangebracht, dus die woordenschat ook. Ik denk dat er daar wel nog groeikansen zijn naar de toekomst toe” (leerkracht – gratis, gezond 10-uurtje).

Zowel bij het 10-uurtje als bij het middagmaal worden de interacties voornamelijk **geïnitieerd door de begeleider**. Deze scholen hebben er binnen LEOS voor gekozen om in te zetten op het **eetmoment als pedagogische maaltijd** en dus als leermoment. Het zijn de **klasleerkrachten** die ingezet worden om het eetmoment te begeleiden (samen met een vrijwilliger, begeleider buitenschoolse opvang of het onderhoudspersoneel). De klasleerkrachten zorgen voor een sterkere link met gezondheid en voedingseducatie. Uit de observaties blijkt dat zij veel meer op het pedagogische luik van het eetmoment inzetten in vergelijking met andere begeleiders (zoals

bijvoorbeeld de begeleiders van de buitenschoolse opvang). Het **profiel van de begeleider** en de **ruimere schoolvisie** op het begeleiden van het eetmoment als leermoment, lijken er dus toe te doen.

“Wij hebben het thema rond de gezonde voeding uitgewerkt en nu zijn wij rond de moestuin en de tuin bezig dus er is een beetje herhaling over de groenten die je kan kweken en vanwaar dat dat komt en dat is al iets diepgaander dan gezonde en ongezonde voeding. Dus ik vind dat wel een leuke aanvulling op het project ‘Gezonde voeding’ en dan de warme maaltijd en kijken of er groentjes inzitten die wij zouden kunnen kweken in onze moestuin.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“We hebben dit jaar een aantal keren het eetmoment over de middag begeleid omdat er stakingen waren bij BO. Op zich is dat een gezellig moment. Tervijl dat de kinderen aan het eten zijn, heb je zo wel een keer een leuke gesprek en kijk je een keer in de brooddozen: ‘En wat heb jij mee, en wat heb jij mee.’ (...) Dat is een beetje onze opleiding ook bé. Je kan daar enorm veel insteken. Een stom voorbeeld is samen een liedje zingen over smakelijk eten. En dan één dag in het Nederlands en dan een keer in een andere taal. Of ik zoek nog een woordje met T van tomaat. Maar ja dat is onze taak en bevoegdheid. (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

“Ik denk dat dat wel kan als dat gebeurt op een andere plaats. Stel dat wij ontbijt kunnen doen met de hele klas. Dan zit je met uw klas en dan babbelt je al wat meer, maar daar in refter, ja dat is gewoon middagpauze. De juf is dan weg en dan wordt dat zo niet echt allemaal benoemd bé.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

In de andere geobserveerde LEOS-scholen beperken de talige interacties tijdens het eetmoment zich vooral tot (1) het handhaven en opvolgen van regels en (2) het geven van instructies voor, tijdens en na het eten. Er gaat veel tijd naar het managen van het eetmoment, tijd bewaken en kinderen aansporen om te eten. Momenteel wordt het eetmoment in het merendeel van de geobserveerde scholen niet benut als kans om met kleuters over (gezonde) voeding te praten.

Ook de **kleuter-begeleiderratio** speelt een rol als het gaat over initiatief nemen voor een gesprek over (gezonde) voeding. We zien in de observaties dat er in de scholen met een lagere ratio (= 1/20) minder gepraat wordt met de kleuters over (gezonde) voeding in vergelijking met scholen met een hoge kleuter-begeleiderratio (= 1/6). Naast de ratio, blijkt ook de **intensiteit van het contact tussen de begeleider en de kleuters** de talige interacties over (gezonde) voeding te beïnvloeden. In scholen met een intenser contact tussen de begeleider en de kleuters, neemt de begeleider meer initiatief tot praten over (gezonde) voeding in vergelijking met scholen waar het contact tussen begeleider en kleuters tijdens het eetmoment beperkt is (ongeacht het scenario).

Het aanbieden van een warme maaltijd opent ook perspectieven in de **school voor buitengewoon onderwijs** om **uitgebreider te communiceren rond voeding met de kleuters**. Dit weerspiegelt zich in een hoge score op de dimensie ‘pedagogisch aspect’ bij de spindigrammen (zie spindigram 1: ‘korting alle leerlingen – warme maaltijd’, p. 107). In de school werden bijvoorbeeld communicatieborden ontworpen met pictogrammen. Door het aanbieden van warme maaltijden konden meer ingrediënten opgenomen worden in deze pictogrammen. Ook het bijvragen voor een tweede portie waarbij de kinderen moeten communiceren wat ze precies willen, zorgt voor extra stimulatie en lokt meer en een uitgebreidere communicatie uit.

3.3 Plezier van samen eten

3.3.1 Sfeer tijdens het eetmoment

“Ja, dat is gezellig, voor iedereen is dat gezellig. Wij kiezen dan altijd een andere tafel en de kleuters zijn dan enthousiast en vragen dan zo ‘juf ga je straks bij ons zitten?’.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Uit de observaties van 2022 en 2023 blijkt dat er een meer **‘plezierige en ontspannen’ sfeer** heerst in de scholen die het middagmaal niet in de refter maar in de eigen klas of in een apart lokaal eten. Deze scholen scoren hoog op de dimensie ‘pedagogisch aspect’ (zie dimensie ‘pedagogische aspect’ bij spindidiagram 4: ‘korting alle leerlingen – warme maaltijd’ en ‘verrijking’, p. 108). Bij de scholen die een 10-uurtje aanbieden, wordt die gezellige en ontspannen sfeer tijdens het klasmoment extra benadrukt. Het **profiel van de begeleider** blijkt hierbij - zowel bij het 10-uurtje als het middagmaal - een belangrijke factor. Tijdens de observaties wordt de sfeer als meer ontspannen omschreven als de eigen klasleerkrachten mee-eten of als de school werkt met een vaste ploeg toezichters (zoals vaste onderhoudsmedewerkers of medewerkers van de buitenschoolse opvang) in plaats van een roterende beurtrol. Vaste, bekende gezichten zijn vertrouwd voor kleuters en zorgen voor gekende routines. De BO-werking legt ook de nadruk op ‘(ver)zorgen(de)’. Dit heeft mogelijk ook een positieve invloed op de sfeer tijdens het eetmoment. In het Zelf-Evaluatie-Instrument (van Dienst Kinderopvang) staat ‘Klimaat eetmoment’ als rubriek opgenomen. Dit instrument dient als ‘tool’ en biedt een houvast aan de BO-begeleiders om actief aan de slag te gaan met de kwaliteit van de opvangmomenten. Uit de observaties blijkt wel dat het creëren van een gezellige sfeer tijdens het eetmoment lichtjes kan variëren van BO-begeleider tot BO-begeleider.

Scholen waar kleuters in een refter eten, trachten via aankleding (bv. muziek afspelen, schilderen van ruimte, plantjes, maken van placemats, ...) de ruimte zo gezellig mogelijk te maken, maar de slechte akoestiek en het vele lawaai maken dat de sfeer eerder als onrustig en stressvol wordt omschreven.

De leerling-begeleiderratio en de intensiteit van het contact tussen de begeleider en de kleuters blijkt uit de observaties geen invloed te hebben op de sfeer tijdens het eetmoment. Zowel in scholen met een lage leerling-begeleiderratio als een hoge ratio wordt de sfeer tijdens het middagmoment als ‘plezierig en ontspannen’ omschreven. Ook de intensiteit van het contact tussen de begeleider en de kleuters lijkt geen invloed te hebben op de sfeer tijdens het eetmoment. Een ‘plezierige en ontspannen’ sfeer wordt bij zowel scholen waar er veel als weinig contact is tussen de begeleider en de kleuters aangehaald.

Uit interviews met de leerkrachten in 2023, blijkt dat de leerkrachten zelf een grote evolutie waarnemen in de sfeer tijdens het eetmoment. Ze duiden dit deels door de routine die alles vlotter laat verlopen. Een school haalt expliciet de houding van leerkrachten t.o.v. LEOS aan als bevorderende factor. In het begin van het project stonden verschillende leerkrachten eerder sceptisch tegenover het LEOS-project omwille van de grote inspanning die moest geleverd worden en de tijd die het eetmoment innam. Nu dat de leerkrachten zelf overtuigd geraakt zijn van de geboekte winsten bij de kinderen, kunnen ze er zelf toe komen rustig te zijn en een aangename sfeer te scheppen tijdens het eetmoment. In die zin speelt de impact van LEOS op de leerkrachten zelf een bevorderende rol voor de sfeer tijdens het eetmoment.

3.3.2 Samen eten

In alle observaties – zowel bij het 10-uurtje als het middagmaal – wordt aangegeven dat de kleuters **plezier** hebben in het **samen eten** met medeleerlingen. In de meeste deelnemende scholen die een

warme maaltijd en/of aanvulling bij de brooddoos voorzien, is dit ‘volledig het geval’. Bij enkele klasgroepen ‘een beetje het geval’. Bij het scenario van het 10-uurtje is dit in alle klasgroepen binnen alle scholen ‘volledig het geval’. Alle deelnemende scholen – ongeacht het scenario - geven daarnaast aan dat het samen eten met andere leeftijdsgenoten ervoor zorgt dat de kleuters **meer en beter eten**.

“Aan de tafel bij de kleintjes lijkt het wel dat de sfeer is veranderd wanneer alle kinderen aan tafel warm eten. Ze zetten elkaar bijvoorbeeld aan om hun bord leeg te eten, ze helpen elkaar met hun soep te eten, ...” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG en gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

“Die groepsdynamiek op school zet iets in gang waardoor kinderen makkelijker warme en gezonde voeding leren eten. Als je thuis als ouder met twee kinderen aan tafel zit en als zij met twee gaan beginnen zagen en zeggen het is slecht eten ja dan is het slecht hé.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

Alle kleuters **proeven meer** van (nieuwe) voeding en **staan meer open om nieuwe dingen te proberen**. In vergelijking met de start van het schooljaar (2021-2022) en de start van LEOS ligt hierin volgens de scholen een merkbaar verschil. Kleuters benoemen niet alleen andere en meer voedingswaren (rijstwafel, humus, olijven, ...) maar hebben ook andere smaken door het project leren kennen (bijvoorbeeld de smaak zuur van de ongesuikerde yoghurt).

“In het begin was dat eetmoment echt met wenen omdat wij vroegen om te proeven. Geleidelijk aan is dat nu totaal niet meer nodig, er is een heel groot verschil. Nu hebben wij kinderen die blij zijn met bepaald eten waarvoor ze in het begin de hele tijd zaten te wenen. Dingen die terugkomen en herkenbaar zijn, gaan ze ook sneller nemen dan iets nieuws.” (leerkracht – gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

“Ook omdat wij het volgehouden hebben dat ze het zeker moeten proeven. Dan komt er ineens die reactie dat het eigenlijk wel lekker is. En het moment dat ze die klik hebben, zijn ze vertrokken. Dus wij staan er echt op dat ze zeker moeten proeven.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“Bij de slechte eters vind ik ook het proeven verbeterd, er meer open voor staan in hun hoofd van: oké het is oké, het is veilig om daarvan te proeven.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven van VUTG)

“Qua impact heb ik de indruk dat in het begin van het jaar veel kinderen hun neus ophalen of de ingrediënten niet kennen, en dat dat nu wel mooi geëvalueerd is waarbij dat eigenlijk honderd procent van de kinderen de moeite doen om te proeven en hun best doen om te proeven, en dat er toch wel vijftachtig procent van de kinderen zijn die het nu wel lusten.” (leerkracht – gratis, gezond 10-uurtje voor alle kleuters)

De **modelfunctie** van de toezichter in de scholen waar de klasleerkracht of toezichter actief deelneemt aan de maaltijden, heeft een invloed op de grotere bereidwilligheid van de kleuters om meer te proeven. Meer kleuters willen proeven, omdat ze de leerkracht ook zien eten. Daarnaast benadrukt één deelnemende school dat kleuters meer bereid zijn om te proeven omdat ze zich bij de eigen klasleerkracht meer veilig voelen:

“Een leerkracht kent de kinderen hé. Bijvoorbeeld bij een moeilijke eter weet je toch perfect hoe je dat kind kan stimuleren om te proeven en te eten. En ze hebben vertrouwen in ons. Ik ben daar ook van overtuigd.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

De modelfunctie wordt sterk benadrukt in de scholen die in het LEOS-project het eetmoment zien als een ‘pedagogische maaltijd’. Uit de observaties blijkt een beduidend verschil in de scholen die experimenteerden met een 10-uurtje of een gratis, warme maaltijd waarbij de **klasleerkrachten mee-**

eten met de kleuters. Bij de inzet van klasleerkrachten tijdens het eetmoment worden kleuters maximaal aangemoedigd tot proeven van (nieuwe) voeding. In de andere deelnemende scholen is dit eerder ‘een beetje het geval’ of ‘niet het geval’. De klasleerkrachten hanteren vaak de richtlijn dat de kleuters van al de ingrediënten op hun bord één keer moeten proeven. Ze worden niet verplicht om alles op te eten. Hierdoor merken de klasleerkrachten een grote evolutie in de bereidheid van de kleuters tot proeven en eten. Ze geven aan dat kleuters momenteel meer en beter eten in vergelijking met de start van het LEOS-project.

“En dan zeg ik: ‘Eigenlijk eet ik champignons ook niet graag maar wij gaan dat proeven en wij gaan dat samendoen.’. Dat toont ook wel aan de kinderen van dat ik ook niet alles graag eet en dat hoeft ook niet en je moet niet alles lekker vinden maar het is belangrijk dat je proeft en elke keer opnieuw.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Opvallend hierbij is dat in deze scenario’s **dagelijks** een maaltijd wordt aangeboden voor **alle kleuters**. Mogelijks zorgt dit ervoor dat kleuters meer oefenkansen krijgen tot proeven en het leren kennen van nieuwe voeding in vergelijking met scenario’s waar kleuters eerder sporadisch deelnemen aan de warme maaltijd of het pimpen van de brooddoos.

Enkele pilotscholen proberen echter tevergeefs meer in te zetten op samen eten met de kleuters sinds de start van LEOS (zie dimensie ‘pedagogische aspect’ bij spindiagram 2 en 4: ‘korting bepaalde leerlingen – warme maaltijd’, p.107-1081). Samen eten blijkt niet in alle scholen even evident:

“Nee, dat gaat niet, dat is dan ook geen rustmoment meer voor jezelf. Wij zijn altijd bezig. In het algemeen eten wij onze lunch erna. Eventjes tussen de collega’s en toch wel een rustmoment. Soep drinken wij wel meestal mee met de kleuters.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

“Op zich is dat een gezellig moment, dat momentje in uw klas om te eten, maar als ik eerlijk moet zijn, dat is een extra. Dat is uw middagpauze dat je daaraan opoffert. Je kunt eigenlijk niet zeggen dat dat gezellig is, want dat is een verplichting.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

“Als je ze [leerkrachten tijdens eetmoment] observeert, zie je dat er daar geen takenpakket is afgesproken. Iedereen doet alles kriskras door elkaar. Laat ons dat duidelijk afspreken van wie wat doet, zodat er structuur is. En dat er daardoor altijd één iemand zich kan vrij roosteren om bij de kleuters te gaan zitten.” (directie – kortingssysteem via brieven VUTG)

Ook de scholen waarbij het samen eten met de kleuters vlot verloopt, wijzen op het belang van voldoende personeel als belangrijke organisatorische randvoorwaarde om het samen eten te doen slagen.

“We voelen het wel als er een collega of student wegvault. Dan komt er toch meer op ons terecht: het eten verdelen en mee-eten. Dan moeten we wat meer schipperen en naar tijd zoeken om samen te zitten.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

De scholen merken een **grotere zelfstandigheid in het eten** onder de kleuters: het gebruiken van bestek, de oog-handcoördinatie in voeding van het bord naar de mond brengen, enz. zijn capaciteiten die worden geoefend in het samen (warm) eten en waarbij er een merkbaar verschil is. Ook merken de scholen **betere tafelmanieren** bij de kleuters sinds de invoering van LEOS.

“Het is ook een attitude aanleren van hoe gedraag je je aan tafel. Dat is het eerste jaar door spartelen, maar in dat eerste jaar merk je al een enorme evolutie. En als ze doorschuiven van de tweede naar de derde

kleuterklas zie je echt een verschil. Die start in september is helemaal anders wat logisch is. Je ziet dat ze die attitude meenemen van het jaar ervoor. En de kleuters die volgend schooljaar komen hebben nog meer ervaring. Dat is even doorbijten en daarna pluk je daar de vruchten van.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“Meer eten, open staan voor ander eten, proeven en erover praten. Maar ook zo eten met mes en vork en tafelmanieren. Ik vind het ook zeer mooi dat kinderen zich leren aanpassen aan verschillende contexten. Dat is een belangrijke vaardigheid waar we niet bij stilstaan hé. Voor mij is dat oké dat zij samen met het gezin in de living met handen eten als dat zo past in het gezin. Maar ik vind wel dat wij hen kunnen leren dat het in een schoolcontext of een andere context zo is. En het één of het ander is niet fout, het is gewoon anders.” (directie – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Een belangrijk aspect van LEOS is de **gelijkmakende functie**. Als alle kinderen hetzelfde eten, wordt er ook geen of minder onderscheid gemaakt tussen en door de kinderen op basis van wat ze wel en niet mee hebben in de brooddoos. LEOS werd daarom door de directie en leerkrachten als een belangrijke stap in de richting van een gelijke kansen onderwijs gezien.

“Voor het publiek dat wij hier hebben op school is het feit dat zij gewoon altijd een warme, gezonde maaltijd hebben en dat het voor iedereen gelijk is zo leuk. Het is niet dat het ene kindje een droge boterham heeft en het ander kindje mooi beleg op de boterham heeft. Iedereen heeft dezelfde warme maaltijd. Ik zou dat fantastisch vinden moest dat over heel België uitgerold kunnen worden” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

3.4 Betrokkenheid en participatie

3.4.1 Betrokkenheid en participatie tijdens het eetmoment

Om de **betrokkenheid van de kleuters** tijdens het eetmoment in kaart te brengen, vroegen we de scholen om op voorhand enkele kleuters te selecteren die door de studenten doelgericht geobserveerd konden worden aan de hand van het observatie-instrument. In de selectie van de kleuters werd naar variatie gevraagd: goede/moeilijke eters, hoog/laag welbevinden in de klas, boterhameter/warme eter, ...

Bij de kleuters waarbij een matig tot laag welbevinden geobserveerd werd, polsten de studenten tijdens een opvolggesprek met het kind waarom hij/zij zich niet goed voelde of zich minder comfortabel voelde tijdens het eetmoment 's middags.

“Ze kan ook nog altijd een traantje laten. Ze krijgt dan haar bord en dan heeft ze traantjes dus ik denk dat dat voor haar dan wel een stressmomentje is om naar de refter te gaan. Ze legt zichzelf veel druk op. Dan zegt ze ‘maar mijn bord moet leeg’ terwijl we dat eigenlijk niet vragen.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven van VUTG)

“Hoe fijn is het niet dat uw eigen leerkracht bij uw eigen kindje van 2,5 jaar staat. Het is belangrijk dat je tijd krijgt om te eten, om te proeven wat je eet, om te keuvelen, om te kunnen praten als je eet. Ik vind dat allemaal zeer belangrijk. Onze kinderen leren dat en kunnen dat ook goed.” (directie – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

De meest voorkomende redenen bij de kindgesprekken in 2022 en 2023 waren: te veel lawaai in de eetruimte, de maaltijd of ingrediënten niet lekker vinden, weinig zin hebben om te eten, of moe zijn.

Vermoeidheid werd uitsluitend geobserveerd bij de kleuters van de tweede kleuterklas en niet bij de derde kleuterklas. Opvallend is dat de lawaaierige omgeving enkel vernoemd werd bij scholen waar de kleuters in een refter eten of in een aparte ruimte met de klasgroep, maar met een slechte akoestiek. Kleuters (zowel met een hoog, matig als laag welbevinden) die het eten of bepaalde ingrediënten van de maaltijd (bijv. saus of groentjes) niet lusten, eten trager in vergelijking met de andere klasgenoten. Enkele kleuters uit twee deelnemende scholen geven tijdens de kindgesprekken aan dat ze nog honger hebben of dat ze nog niet klaar waren met eten binnen de voorziene tijd. Dit zijn binnen het LEOS-project ook scholen waarbij het eetmoment het minst lang duurt, respectievelijk 20 minuten (met een gemiddelde effectieve eettijd van 11 minuten) en 25 minuten (met een gemiddelde effectieve eettijd van 14,5 minuten). De klasleerkrachten vertellen tijdens het interview dat de onbekende gezichten van de begeleiders tijdens het middagmaal ook een stressfactor kan zijn voor kleuters en zeker voor jonge kleuters. Dit is een grote factor bij de school voor buitengewoon onderwijs.

“Ik denk meegaan als klasleerkracht naar die refter dat dat eigenlijk wel een soort geruststelling ook geeft. Je wordt daar niet alleen gelaten hè.” (leerkracht -kortingssysteem via brieven VUTG)

In de kindgesprekken (bij zowel kleuters met een hoog, matig als laag welbevinden) kwam ook het willen ‘gaan spelen’ heel vaak aan bod als reden om de maaltijd niet volledig op te eten of net de motivatie om snel de maaltijd op te eten. ‘Moeilijke’ of ‘trage’ eters zaten vaak langer aan tafel terwijl ze net zoals de andere klasgenoten naar de speelplaats/speelruimte willen. De scholen proberen echter om meer rust en extra tijd te voorzien voor de ‘trage’ eters:

“Zijn ze nu klaar dan hebben ze eigenlijk de ruimte om buiten te spelen. Regent het dan zitten ze binnen en is er speelgoed voorzien. Kinderen die trager eten en die nog bezig zijn met het eten zijn eigenlijk geen probleem. Die kunnen dat nog altijd op een rustige manier doen door het feit dat de andere kinderen buiten zijn.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Naast welbevinden tijdens het eetmoment, werd in de observaties ook gekeken naar **ruimte voor initiatief** bij de kleuters. Deze blijkt te verschillen van school tot school. In scholen of klassen waar er **veel ruimte is voor initiatief**, nemen de kleuters volgende taken zelfstandig op: jassen aan- en uitdoen, drinkbus en brooddozen uit de bak nemen en terug weg leggen, water ingieten, helpen tafeldekken, eten opscheppen (enkel voor de oudste kleuters), eten aan ‘buffettafel’ gaan halen, afruimen van het bord en beker, beker en bord in vaatwasser plaatsen, overschotten in de vuilbak gooien en nadien de tafels afkuisen. In eetgroepen waarbij kleuters van verschillende leeftijden en klassen gemengd worden, zien we dat de oudste kleuters de jongere kleuters helpen, bijvoorbeeld met het aan- en uittrekken van de jassen en hen begeleiden naar het toilet.

“Voor het opzetten is er een soort beurtrol. Elke keer kiezen we een groepje uit van vier of vijf kindjes. Die mogen helpen met het bestek klaar te leggen, om de bordjes te sorteren, de bekertjes per kleur te zetten. Je zet de gele bekertjes op één tafel, de groene bekertjes op een andere, en dan moeten de kindjes het groene bord met eten bij de groene beker zetten. Dus eigenlijk koppelen we er een beetje een sorteeractiviteit aan.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

In de scholen waar er **minder ruimte is voor initiatief** van de kleuters observeerden we volgende activiteiten: jassen aan- en uitdoen, drinkbus en brooddozen uit de bak nemen en terug weg leggen, en het afruimen van het bord. Bij enkele klasgroepen wordt aangegeven dat er **geen ruimte** is voor kleuters om zelfstandig taken op te nemen. Over het algemeen is er meer ruimte voor initiatief bij de oudste kleuters in vergelijking met jongere kleuters. Doorheen het LEOS-project wordt in enkele scholen een evolutie opgemerkt in het aanbieden van kansen tot initiatief bij de kleuters. Op basis

van de resultaten van de observaties in het schooljaar 2021-2022 stuurden twee scholen het eetmoment in het schooljaar 2022-2023 bij met meer ruimte voor taken voor de kleuters zelf. Opvallend is dat er meer ruimte voor initiatief is tijdens het eetmoment in scholen die **niet in een refter**, maar **in de eigen klas of in een apart lokaal** eten. Leerkrachten benoemen dit onderscheid zelf:

“Het is ook het feit dat wij dat in de klas kunnen doen. Moest dat in de refter gebeuren, zou dat helemaal niet hetzelfde zijn. Dan zouden wij ook niet bereiken wat wij nu bereiken. De taal en de zelfstandigheid is zeer belangrijk. Als je kijkt naar de kinderen, dan zie je dat ze dat eigenlijk allemaal zelf kunnen.”
(leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

Kleuters zelfstandig taken laten uitvoeren tijdens het eetmoment vraagt meer tijd. In de scholen die deze tijd ook voorzien, zien we dat de kleuters meer initiatief kunnen nemen. In het pilootproject duurt het eetmoment 's middags het langst in de scholen die eigen klasleerkrachten (in de eigen klas) of de BO-begeleiders inzetten voor de begeleiding van het middagmoment. Uit de interviews met directies en leerkrachten weten we dat de school waarbij de eigen klasleerkrachten mee-eten met de kleuters in de klas, met het hele schoolteam een denkoefening heeft gedaan om het eetmoment te koppelen aan concrete ontwikkelingsdoelen. De school kiest voor de implementatie van de ‘pedagogische maaltijd’ en koppelt ZILL-doelstellingen aan het eetmoment. De school scoort ook hoog op de dimensie ‘pedagogisch aspect’ bij spindigram 1 (p. 107). Het eetmoment wordt ingevuld als een pedagogisch moment én als een belangrijk leermoment. Hierdoor ziet de school ook een leereffect bij zichzelf. De school ziet routines meer als voorheen als een krachtig leermoment:

“Ik vind dat er echt veel bewuster wordt omgegaan met doelgericht werken in routines door de invoering van de pedagogische maaltijd. Dat was de eerste keer dat we dat gedaan hebben. En ik vind dat zich dat ook verder heeft gezet in het fruitmoment en in alle andere momenten. Taal en doelen inzetten, ons bij de kleuters zetten, de lat hoog leggen. Wat we ons vroeger niet konden voorstellen dat ons team het fruitmoment op die manier zou vormgeven. Het is ook een leermoment. Het is gelijk een bewustzijn, een ingesteldheid.”
(zorgcoördinator – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

In de andere school zijn het de BO-begeleiders die het eetmoment in goede banen leiden. De BO's werken met een Zelf-Evaluatie-Instrument (van Dienst Kinderopvang) met enkele parameters voor een kwaliteitsvolle opvang. In dit instrument is er ook een rubriek ‘ruimte voor initiatief van kleuters’. Ook al zijn er binnen één school kleine verschillen merkbaar van begeleider/leerkracht tot begeleider/leerkracht in de invulling van het initiatief van de kleuters, toch zien we opnieuw dat het **profiel van de begeleider** en de **ruimere schoolvisie of visie van BO** op het begeleiden van een eetmoment ertoe lijken te doen.

Bij de scholen die een gezond 10-uurtje implementeerden binnen LEOS observeerden we weinig tot geen ruimte voor initiatief voor de kleuters. De klasleerkracht neemt de meeste taken op zich en leidt het 10-uurtje in goede banen. Als kleuters worden ingezet, is dit vooral na de maaltijd (bijv. tafel afkuisen, bakken met gebruikte materialen naar de keuken brengen, afval in de vuilbak gooien, ...). Een mogelijke oorzaak hiervoor zou de duurtijd van het 10-uurtje kunnen zijn. In beide scholen duurt het 10-uurtje een twintigtal minuten. Uit de observaties van de eetmomenten 's middags blijkt dat er meer initiatief mogelijk is in de scholen waar het eetmoment langer duurt. Kleuters zelfstandig taken laten uitvoeren, vraagt tijd. De duurtijd van het 10-uurtje beperkt hierdoor mogelijks het initiatief van de kleuters. Ook hier zien we variatie tussen en binnen scholen afhankelijk van leerkracht tot leerkracht.

3.4.2 Betrokkenheid en participatie in de klas

In 2021 gaven de deelnemende scholen in interviews aan (nog) geen inschatting te kunnen doen over de betrokkenheid en participatie van de kleuters in de klas. We namen dit verder op in de interviews met de klasleerkrachten van de tweede en de derde kleuterklas in juni 2022 en met de klasleerkrachten van de derde kleuterklas in juni 2023. Ook tijdens deze rondes durven de meeste leerkrachten geen uitspraak te doen over een grotere betrokkenheid en participatie in de klas naar aanleiding van de ingevoerde maaltijden. De leerkrachten vinden het wel waardevol dat zij weten of een kleuter wel of niet voldoende heeft gegeten, omdat ze zo beter kunnen inschatten waarom een kleuter eventueel minder betrokken is in de klas. Enkele leerkrachten vertellen ‘vanuit het buikgevoel’ dat ze geloven dat een maaltijd ervoor kan zorgen dat een kleuter meer betrokken is in de klas, zeker leerlingen die vaak met honger in de klas zitten.

“We weten allemaal als we een gezonde en goede voeding hebben gekregen ’s middags dat ze wel wat alerter zijn. Ik denk dat dat wel een meerwaarde heeft. Bij een bepaald kindje van ons merk je dat wel. Als hij een volwaardige maaltijd heeft gekregen dan is hij aangenamer en actiever ’s middags. Want als hij dat niet heeft gehad weten wij dat wij hem nog een koek of iets anders moeten geven anders hebben wij het wat moeilijker.”
(leerkracht – kortingssysteem voor ouders met een leefloon/equivalent leefloon)

“Qua werkegebeugen is het nu wel moeilijk om te zeggen wat de effecten zijn van die warme maaltijd. Of dat ze nu beter geconcentreerd zijn in de klas omdat ze een warme maaltijd hebben gehad. Dat is moeilijk in te schatten. Maar het geeft wel een hoger voordeel als juf als je weet van die heeft een warme maaltijd gehad.”
(leerkracht -kortingssysteem via brieven VUTG)

Enkele scholen die een maaltijd ’s middags aanbieden, geven aan dat kleuters vaak na de middag meer moe zijn – de zogeheten ‘middagdip’ – waardoor ze eventuele effecten moeilijk kunnen waarnemen. Ze verwachten dat mogelijke effecten van een ontbijt of een 10-uurtje op de betrokkenheid en participatie in de klas duidelijker zijn, omdat veel kleuters ’s morgens met honger naar school komen:

“Ja moeilijk, omdat na de middag iedereen altijd een beetje moe is. Ikzelf ook. Ik denk dat het inderdaad goed zou zijn als we in het begin van de dag een ontbijt aanbieden. Ik denk dat dat duidelijker zou zijn omdat het iets in de ochtend is. In de namiddag is het eerder muzische of met mooi weer gaan we naar buiten, dus dan zijn er andere activiteiten. In de ochtend dat is toch uw brandstof en dan kan je uw motor aansteken.”
(leerkracht – kortingssysteem brieven VUTG en gratis pimpen brooddozen voor alle leerlingen)

Leerkrachten die 10-uurtjes aanbieden, zijn echter voorzichtig in het beamen van deze hypothese over de betrokkenheid van kinderen. De hypothese dat sommige kinderen honger hebben in de klas ’s ochtends, wordt wel benadrukt:

“Ik denk dat het wel kan zijn dat ze beter presteren als hun maag vol is, maar dat is wel moeilijk om dat nu effectief te zien en te meten. Wat ik wel kan aantonen is dat ik merk als er momenten zijn waardoor LEOS een beetje later lag op de dag, na tien uur, bijvoorbeeld, door een uitstap, dan merkten we wel dat er kinderen vroegen wanneer we iets gaan eten. En nu dat ik het een beetje meer opvolg en je kent al meer over de gezins situatie, kan ik er wel uithalen wie er een grote eter is en bij wie de kans groot is dat het van de avond ervoor geleden is dat ze iets hebben gegeten.” (leerkracht – gratis, gezond 10-uurtje voor alle kleuters)

Bij de scholen die de brooddozen pimpen of een 10-uurtje organiseren, wijzen de leerkrachten op het belang van de andere maaltijden van de dag en een consequent gezond voedingspatroon om

grotere effecten teweeg te brengen op vlak van betrokkenheid en participatie in de klas. Een aanvulling alleen kan dit niet teweeg brengen volgens hen. Dit wordt bevestigd door de school die met gratis, warme maaltijden voor alle kleuters experimenteert en die ‘gezonde voeding’ ook doortrekt naar de volledige schoolwerking:

“Qua concentratie vind ik dat moeilijk om te zeggen omdat dat soms ook kindgebonden is, maar ik kan wel zeggen dat ik vind dat de kinderen op verschillende tijdstippen gezonde voeding krijgen. Het is niet dat ze heel veel komen zeggen ‘juf ik heb nu echt honger’. Dat niet, dus ze zijn wel echt verzadigd. Momenteel is het ’s morgens fruit, dan middagmaal, dan nog een keer fruit en dan nog een keer brood (van de warme maaltijd) rond 15u00. Ze krijgen eigenlijk constant eten waardoor dat ze constant energie krijgen doorheen de hele dag.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

3.5 Impact op ouders

Alle deelnemende scholen – ongeacht in welk scenario ze zijn ingestapt binnen het LEOS-project – zien **financiële voordelen** voor de ouders, ondanks het laag tot matig bereik in sommige scholen. Ze geloven dat een gratis maaltijd (10-uurtje, aanvullen/pimpen brooddoos, warme maaltijd) of een warme maaltijd met korting een financiële verlichting is voor de ouders. Door een gratis of goedkope maaltijd te voorzien op school is er meer ruimte in het wekelijks gezinsbudget.

“Ik vind dat fantastisch dat ouders in onze school die het niet altijd even breed hebben een gratis, warme maaltijd krijgen. Ondanks dat ze de kinderen graag eten willen geven, blijft het voor ouders een kost. Dan denk ik dat mensen snel gaan redeneren dat ze het laten vallen om kosten uit te sparen.” (leerkracht – gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

In het verlengde hiervan benadrukt een school ook de financiële verlichting voor de school zelf:

“Ik denk dat het voor de school ook financieel iets gemakkelijker is. We hebben soms echt kwetsbare gezinnen en die kunnen hun facturen dan niet betalen. En wie betaalt dan? Waarschijnlijk de school, dus dat verlicht ook zo wel een beetje.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

In de ouderbevraging kwam de kwetsbare financiële situatie onder ouders sterk naar voren. Van de groep ouders die een korting krijgt voor een warme maaltijd of het kind een gratis warme maaltijd krijgt, geeft 51% aan zich zorgen te maken over het betalen van de rekeningen. Slechts 24% geeft aan dat het “helemaal niet moeilijk” is om elke maand voldoende eten te kopen. Dit hoge aantal wijst op het belang van het voorzien van betaalbare of gratis voeding op school. Respondenten met een korting merkten quasi unaniem (96%) een verschil op hun budget door het aanbod, gaande van klein (25%) tot een heel groot verschil (71%), met een zeer kleine minderheid van geen verschil (4%). 37% van de respondenten die momenteel geen korting krijgt en niet intekende op een warme maaltijd, geeft aan dit wel te overwegen indien de maaltijd gratis of goedkoper wordt voor alle kinderen op school. Een derde (37%) geeft aan niet te weten of ze hun kind vaker warm zouden laten eten. De laatste groep (26%) zou hun kind niet laten warm eten op school als de maaltijd gratis of goedkoper wordt. We zien hier kansen voor scholen om ouders te blijven motiveren, aangezien ouders mits voldoende informatie en ondersteuning willen heroverwegen. Uit de bevraging bleek verder ook dat respondenten in een financieel kwetsbare situatie vaak onzeker waren over het al dan niet hebben van een korting. Ook hier zien we mogelijkheden voor scholen om te blijven inzetten op de kennis van de korting onder de ouders zodat ouders die recht hebben op een korting en voor de warme maaltijd willen intekenen, niet worden gehinderd door onzekerheid of financiële drempels.

Enkele scholen geven aan dat ouders enthousiast zijn over het LEOS-project en dat ze dankbaarheid merken bij de ouders die erin stappen. De scholen horen via de ouders dat de warme maaltijden op school voor meer **'quality time' 's avonds met het kind** zorgt. De kinderen zijn vaak moe na een lange schooldag en hebben dan niet langer de energie om (warm) te eten. Aangezien ouders 's avonds dan niet meer moeten koken, komt er meer tijd vrij om nog even met het kind samen te zijn (zonder de kook- en eetstress) voor bedtijd.

"In de organisatie van uw gezin kan dat wel een enorme ontlasting zijn van de avondrush. En die kleintjes zijn vaak moe 's avonds en die komen dan ook niet altijd tot eten dus op die manier wel." (directie – kortingssysteem via brieven VUTG)

Ook **ouders met 'moeilijke eters'** geven aan tevreden te zijn met de aangeboden maaltijden op school. De school stimuleert de kleuter tot eten en ook het samen eten met andere kleuters helpt. Het eten van de kleuter wordt zo een gemeenschappelijke, gedragen verantwoordelijkheid. Enkele scholen geven ook aan dat **ouders nieuwe voeding of nieuwe eetgewoontes uitproberen thuis** (zie dimensie 'bewustheid gezonde voeding' bij spindigram 4, p.108). Doordat de kleuters nieuwe zaken proeven op school tijdens de warme maaltijd, een 10-uurtje of bij het aanvullen van de brooddoos wordt dit thuis ook meer aangeboden. De scholen wijzen er wel op dat dit spill-over effect op nieuwe eetgewoontes thuis tijd vraagt. Een schooljaar is te kort om dit teweeg te brengen.

"Wat ik ook leuk vind bij dat pimpen is dat de kinderen soms nieuwe smaken ontdekken. En dan denken ze van 'oh oké dat is ook super lekker'. En dat nemen ze dan mee naar hun ouders. Ik zie dan soms bij kinderen die in het begin van het schooljaar een eerste keer olijven of zo gegeten hebben dat die nu gewoon olijven van thuis mee hebben, dus ze leren die nieuwe smaken. Of als het niet op is dan geven we de overschotjes van het pimpen meestal mee in de brooddoos. Zo zien de ouders van 'ah oké dat is iets gezond', misschien is dat een idee om ook eens mee te geven. Daar zie ik wel een ietsje pietsje evolutie in." (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

De pilootscholen durven geen uitspraak te doen over een **grotere betrokkenheid van ouders bij de school** door de invoering van de maaltijden. Ze geven aan dat de school – los van LEOS – ook veel inspanningen doet om ouders te betrekken. Het inzetten op ouderbetrokkenheid lijkt schoolafhankelijk te zijn. Bij de spindigrammen (p. 107-108) zien we dan ook veel variatie in de resultaten als het gaat over het effect op ouders betrekken ten gevolge van LEOS. Eén school haalt aan dat een ontbijt tijdens een open onthaalmoment voor ouders mogelijk meer kansen biedt tot sensibilisering en om ouders te betrekken bij LEOS. Door het voorziene budget van Stad Gent hebben de deelnemende scholen wel allerlei acties of initiatieven georganiseerd ter bekendmaking van het LEOS-project (zie ook p. 59, deel 2). Door deze acties hebben de ouders meer kennis van LEOS, maar ook meer zicht op wat, hoe en hoeveel hun kind eet tijdens het eetmoment en in welke setting dit gebeurt. De scholen geloven dat deze acties ook bijdragen aan de relatie tussen ouders en school. Bovendien zien de scholen dit ook als moment om met de ouders te werken aan sensibilisering rond gezonde voeding.

"Nu door dat kijk- en proefmoment volgende week maandag hoop ik dat dat voor ouders duidelijker wordt. Want er zijn veel ouders die eigenlijk niet weten wat dat inhoudt. Oké ze eten op school, maar wat is dat dan juist. Ik denk dat het voor ouders wel een geruststelling is dat ze zien en weten E. en S. lopen daar ook rond." (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

3.6 Impact op het schoolteam

Verschillende scholen hebben te kampen gehad met personeelwissels tijdens het project, zowel op directieniveau als op het niveau van leerkrachten, kinderverzorging en onderhoudspersoneel. Dit betekent dat in sommige scholen de overdracht, coördinatie, of uitvoering van bepaalde taken niet volgens plan verliep. Naast het ‘plannen’, valt het echter ook op dat scholen gaandeweg aanpassingen invoerden en met nieuwe werkvormen experimenteerden. Een grote flexibiliteit en bereidwilligheid onder het personeel om op basis van ervaringen aanpassingen door te voeren, lijken van groot belang. Het is echter niet evident om deze flexibiliteit met de gestructureerde en – reeds korte – leertijd te verenigen.

Verschillende scholen hebben geïnvesteerd in extra uren voor het onderhoudspersoneel of vrijwilligers. De bevindingen zijn echter unaniem dat extra logistieke ondersteuning wenselijk blijft, zelfs met de bijgekomen uren van onderhoudspersoneel of vrijwilligers (veelal voor het klaarzetten van eten voordat het naar de klassen gaat en de afwas) of het rondschuiven van bestaande uren (bijvoorbeeld kinderverzorgsters komen in te staan voor het controleren van vervaldata en de markering van geopende producten). De aandacht voor implementatie en het bereiken van de doelen die scholen koppelden aan het aanbieden van voeding, moest vaak inboeten door de aandacht en tijd die aan het organisatorische luik van het project werd besteed. Eén school gaf aan dat de belasting van het schoolteam een reden zou zijn waarom de school het project niet verder zou zetten na de proefperiode. In het schooljaar 2022-2023 wordt in alle scholen een evolutie opgemerkt in de organisatie van de maaltijden waardoor de impact op het schoolteam als minder belastend wordt omschreven. Scholen geven aan een routine te hebben gevonden in het aanbieden van de maaltijden. Hierdoor is er meer aandacht voor het koppelen van ontwikkelingsdoelen aan het eetmoment en krijgt het eetmoment in sommige scholen een pedagogische invulling (zowel bij middagmaal als de 10-uurtjes).

3.7 Impact op bredere werking rond voeding

De start van LEOS – en de invoering van de maaltijden – was bij enkele scholen een aanleiding om het gezondheidsbeleid op school verder uit te werken of nieuw leven in te blazen. Er werd nagedacht over gezonde traktaties en/of er werd gekozen om enkel fruit als tussendoortje toe te laten. Er werd bewuster omgegaan met voedseloverschotten, het bestellen van eten en inschatten van hoeveelheden. Er werden ook acties opgezet om samen met ouders gezonde brooddozen samen te stellen. In één van de pilootscholen werd gezondheid en gezonde voeding extra in de verf gezet door er een jaarthema (2021-2022) van te maken (bijv. ‘Gezonde geest in een gezond lichaam’). Enkele deelnemende scholen geven ook aan dat het door LEOS evidentier is om het gezondheidsbeleid van de school na te leven doordat de school zelf een aanbod heeft als alternatief voor de ongezonde voeding die kleuters soms meebrengen:

“Als er een alternatief is, is het ook makkelijker om die donut thuis te houden. Maar je kan niet zeggen: ‘steek uw donut weg’ als je zelf niks kan aanbieden. Een donut is ongezond, maar het is wel eten.”
(brugfiguur – kortingssysteem via brieven VUTG & gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

LEOS wordt waar mogelijk ook vaak omkaderd met andere projecten. Onder andere werden Brooddoosnodig, Oog voor Lekkers, Rikolto, Tuttifrutti, Burger Boef en Logo Gezond Plus genoemd. Sommige van die projecten, zoals Logo Gezond Plus, werken op schoolniveau en ontwikkelen educatief materiaal dat ingezet kan worden tijdens eetmomenten of leermomenten. Een school had zo een educatieve koffer samengesteld voor de kleuters met boekjes, spelletjes en

dergelijke over gezondheid, en een proefkoffer. Gemotiveerd door Logo Gezond Plus om rond beweging te werken, heeft deze school nu ook een werkgroep rond beweging opgericht ter aanvulling van het aspect ‘gezondheid’ in voeding waarop LEOS focust. Deze complementaire aanpak werd in de literatuurstudie aangeraden omwille van de sterke resultaten.

Vier van de deelnemende scholen zoeken naar manieren om LEOS te kunnen doortrekken tot in de lagere school. Eén school experimenteert met een marktje met ontbijt aan de schoolpoort. In één school zou de praktijk aangepast worden om zo weinig mogelijk van de leertijd op te slorpen. In plaats van een echt eetmoment zou de school in elke klas van de lagere school een fruitschaal voorzien en gezonde tarwekoeken aanbieden.

“Mijn kleuters uit het derde kleuterklas gaan volgend jaar dan naar het eerste leerjaar waar ze niet meer gaan mogen aperitieven en ik denk dat dat heel triestig gaat worden. Het doortrekken naar de lagere school is dus eigenlijk ook iets dat wij zouden aanbevelen.” (leerkracht – gratis pimpen van brooddozen voor alle kleuters)

Een andere school voorziet via extra sponsoring in de lagere school gratis warme maaltijden voor leerlingen die in een kwetsbare situatie leven. Daarnaast krijgt elke klasleerkracht een budget om gezonde aanvullingen en tussendoortjes aan te kopen voor de eigen klas. Nog een andere pilotschool organiseert één keer per maand ‘Pimp je Brooddoos’ voor de leerlingen van de lagere school.

De scholen halen ook een wens tot een nauwere samenwerking met andere organisaties, voornamelijk lokale wijkgezondheidscentra, in de buurt van de scholen aan. Dit zijn centra waar ouders reeds geregeld komen. Scholen zien mogelijkheden om via deze centra aan ouderbetrokkenheid te werken en een bredere rol dan louter ‘onderwijsverstrekker’ op te nemen.

3.8 Impact door ouders waargenomen

Ouders namen een impact waar op voeding, goed en smakelijk eten, en eetbeleving bij hun kind. Zo merkt 60% van de ouders die aangeven LEOS te kennen (n=77) een verschil op in hoe of wat hun kind eet sinds de invoering van LEOS. Ouders geven vooral aan dat hun kind meer proeft van fruit en groenten. Ze spraken eveneens over het praktische gemak en de pedagogische impact die ze hadden waargenomen bij zichzelf naar aanleiding van LEOS. De ouderbevraging werd in 2022 opgevolgd met een telefonisch gesprek, door studenten van HOGENT. Hieronder enkele uitspraken en bevindingen uit de gesprekken:

Voeding: kinderen vragen en eten thuis nu ook andere dingen dan voordien: melk, rijstwafel, appel.

Goed en smakelijk eten: *“Ons zoontje kan het zelf niet vertellen, maar ik hoor wel dat hij altijd heel goed eet. Ik ga ervan uit dat het hem wel smaakt. Ons dochtertje heb ik ook nog nooit horen klagen over de maaltijden op school, dus ga ik er ook vanuit dat het haar wel smaakt.”* (ouder – quasi gratis, warme maaltijd voor alle kleuters).

Eetbeleving: *“Ik denk dat hij het ook wel gezellig vindt om samen met de andere kindjes te eten. Ze maken dan wel een onderscheid tussen de boterhameters en de warme eters. Dan zegt die “die eet boterhammen, die eet warm met mij, die heeft heel haar bordje leeggegeten.”. Hij is er wel mee bezig.”* (ouder – gratis, gezond 10-uurtje voor alle kleuters).

Praktisch vlak: *“Het is meer handig in het gemak, dat we er niet iedere ochtend aan moeten denken. In dat opzicht is het vooral praktisch”* (ouder – gratis pimpen van brooddozen voor alle kleuters)

“De school doet niet aan warme maaltijden. Vroeger wel, maar nu niet meer. Ik weet niet precies waarom ze daarmee gestopt zijn. Ik vind het wel jammer want ik heb graag dat mijn kinderen warm gegeten hebben over de middag. Ik

heb niet altijd de tijd om nog te koken in de avond, dus dan eten ze vaak twee keer boterhammen.” (ouder – pimpen van brooddozen voor alle kleuters)

“Bij ons is dat makkelijk omdat hij in de ochtend niet eet.” (ouder – gratis pimpen van brooddozen voor alle kleuters)

Pedagogisch/informatief voor de ouders: *“Het zou bij mij ook niet in mij opkomen om een 3-jarige granola te geven maar op school krijgt hij dat dan wel. Het is mooi gevarieerd.”* (ouder – gratis, gezond 10-uurtje voor alle kleuters)

Tijdens de telefoongesprekken (2022) gaf niemand van de ondervraagde ouders een financiële impact aan. Hoewel het mogelijk is dat de ouders inderdaad geen financiële impact merkten (bijvoorbeeld omdat hun kind in LEOS betrokken is via een 10-uurtje of het pimpen van de brooddozen en niet via een kortingssysteem), gaan we er ook van uit dat schroom om de financiële impact te erkennen in een telefoongesprek met een onbekende, hier kan spelen. Ondanks de pogingen om gesprekken te voeren met een gevarieerd doelpubliek wat betreft meertaligheid, culturele achtergrond, leeftijd van kleuters en de school van kleuters, is de eerste groep van ouders ondervertegenwoordigd. Dit heeft mogelijk ook een impact op de antwoorden en thema's aangereikt zoals hierboven beschreven.

Kwantitatieve impactmeting

In dit hoofdstuk toetsen we de vaststellingen uit het vorige hoofdstuk (kwalitatieve impactmeting) verder door middel van cijfermateriaal, voor zover de dataverzameling bij scholen reikt. Meer bepaald willen we onderstaande zes onderzoeksvragen beantwoorden:

1. Hoeveel kleuters nemen deel aan LEOS (%)?
2. Is de deelname aan maaltijden toegenomen sinds de start van LEOS?
3. Is de deelname aan de maaltijden gerelateerd aan de sociaaleconomische en etnische achtergrond van leerlingen (selectieve take-up)?
4. Zijn leerlingen die deelnemen aan LEOS vaker aanwezig op school in vergelijking met leerlingen die niet deelnemen aan LEOS?
5. Zijn leerlingen die deelnemen aan LEOS vaker aanwezig op school dan voor de start van LEOS?
6. Zijn er minder onbetaalde schoolfacturen in de deelnemende scholen sinds de start van LEOS?

In wat volgt proberen we aan de hand van kwantitatieve analyses elk van deze vragen te beantwoorden. We starten eerst met een korte beschrijving van de gehanteerde data en methode, waarna we onze focus leggen op bovenstaande zes onderzoeksvragen. Net zoals in het kwalitatieve luik, bespreken we de resultaten per scenario (warme maaltijd, 10-uurtje, pimpen van de brooddozen).

3.9 Data en methode

3.9.1 Data

Doorheen de afgelopen schooljaren, werd aan elke school gevraagd data aan te leveren voor vijf momenten: schooljaar 2019-2020, schooljaar 2020-2021, trimester september-december 2021, schooljaar 2021-2022, en schooljaar 2022-2023. Telkens werden data opgevraagd omtrent diverse variabelen (bv. de sociaaleconomische en etnische achtergrondkenmerken van kleuters, het aantal halve dagen dat een kleuter afwezig was doorheen het schooljaar, of leerlingen al dan niet deelnamen aan warme maaltijden op school, onbetaalde schoolfacturen, etc.). Het schooljaar 2020-2021 zou oorspronkelijk als ‘nulmeting’ dienen. Dit houdt in dat we alle data van latere schooljaren vergelijken met deze nulmeting. Echter, het project is gestart in volle COVID-19 pandemie. Daardoor is de beginsituatie van het LEOS-project allerminst ‘normaal’ te noemen. Scholen konden bijvoorbeeld in sommige perioden leerlingen niet fysiek op school ontvangen of moesten het aanbod van warme maaltijden aanpassen resp. opschorten. Daarenboven kozen sommige ouders ervoor om hun kleuter minder naar school te sturen. Om die redenen werd aan scholen gevraagd eveneens data te voorzien van het schooljaar 2019-2020. Daardoor hebben we uiteindelijk twee ‘nulmetingen’.

Vanaf het schooljaar 2021-2022 kwam de implementatie van het LEOS-project op kruissnelheid. Scholen werden gevraagd data aan te leveren in december 2021 en juni 2022. De meting in december 2021 bevat informatie van leerlingen voor de periode september 2021-december 2021. Het meetpunt in juni 2022 bevat data van het gehele schooljaar 2021-2022. Vanwege onvolledige beschikbaarheid van data voor het meetmoment van september 2021 tot december 2022 bij sommige scholen, hebben we besloten om in de resultaatsecties uitsluitend de bevindingen te presenteren van complete schooljaren, namelijk 2019-2020, 2020-2021, 2021-2022 en 2022-2023. Bovendien zijn deze meetmomenten het meest vergelijkbaar.

3.9.2 Variabelen

Alvorens de resultaten te bespreken, overlopen we kort de definities en operationalisering van de belangrijkste variabelen.

1. **Schooljaar.** Om de verschillende meetmomenten te kunnen onderscheiden, werd een variabele aangemaakt die het meetmoment weerspiegelt. Zoals reeds vermeld hebben we reeds vier meetmomenten achter de rug. Elk meetmoment weerspiegelt in onze dataset een schooljaar:
  - a. Meetmoment 2019-2020 heeft code '0' in de variabele 'Schooljaar'
  - b. Meetmoment 2020-2021 heeft code '1' in de variabele 'Schooljaar'
  - c. Meetmoment september 2021- december 2021 heeft code '1,5' in de variabele 'Schooljaar'
  - d. Meetmoment 2021-2022 heeft code '2' in de variabele 'Schooljaar'
  - e. Meetmoment 2022-2023 heeft code '3' in de variabele 'Schooljaar'

Dit stelt ons in staat om de verschillende metingen die werden afgenomen doorheen de verschillende schooljaren, gemakkelijk te kunnen onderscheiden.

2. **Deelname warme maaltijden op school:** Deze variabele geeft aan of een kleuter al dan niet heeft deelgenomen aan een warme maaltijd (soep of volledig warme maaltijd) op school gedurende het schooljaar. Het registratiesysteem voor deze deelname verschilt tussen scholen. Sommige scholen vereisen van ouders dat ze aan het begin van het schooljaar aangeven op welke dagen hun kinderen warme maaltijden op school zullen nuttigen. Andere scholen geven ouders maandelijks opnieuw de keuze om te beslissen of hun kinderen al dan niet op school warm zullen eten en op hoeveel dagen dit zal gebeuren. In het laatste scenario diende een definitie te worden vastgesteld voor wat als 'deelname' zou worden beschouwd. In dit verband hebben wij ervoor gekozen dat, indien een kleuter gedurende ten minste twee maanden minimaal één keer heeft deelgenomen aan een warme maaltijd op school, dit als een 'deelname' wordt beschouwd.
3. **Deelname aan LEOS:** Kleuters die gratis of tegen een goedkoper tarief een warme maaltijd of 10-uurtje ontvangen, of wiens brooddozen worden aangevuld, beschouwen we als kleuters die deelnemen aan het LEOS-project. In sommige scholen is dit het geval voor alle kleuters.
4. **Kansarme leerling:** Een leerling wordt als kansarm gedefinieerd aan de hand van een samengestelde maatstaf die we zelf hebben gecreëerd op basis van drie achtergrondkenmerken (zogenaamde OKI-kenmerken) van de kleuter. Meer bepaald beschouwen we kleuters als kansarm wanneer ze ófwel thuis een andere taal dan Nederlands spreken met beide ouders, ófwel een laagopgeleide moeder hebben (hoogstens een diploma lager secundair onderwijs), ófwel aantikken als indicator leerling. Een kleuter moet met andere woorden maar één van de drie kenmerken hebben om als kansarm te worden beschouwd. In scholen waar we niet alle data hebben doorgekregen (bijvoorbeeld geen informatie omtrent het al dan niet aantikken als indicator leerling, met name in het buitengewoon onderwijs), werd dit probleem opgevangen door informatie uit deelindicatoren te benutten. Noteer dat het criterium 'recht op schooltoelage/sociale toelage' niet door alle scholen afzonderlijk per leerling geregistreerd werd.
5. **Afwezigheidspercentage:** Deze variabele weerspiegelt hoe vaak een kleuter afwezig is geweest doorheen het schooljaar. Om dit percentage te berekenen werd aan elke school gevraagd hoeveel halve dagen een kleuter afwezig was gedurende het gehele schooljaar. Dit getal, samen met de totale hoeveelheid halve dagen dat een schooljaar telt, stelt ons in staat om het percentage te berekenen dat een kleuter gedurende een bepaald schooljaar afwezig is geweest. Hoe hoger het percentage, hoe vaker de kleuter afwezig was. Een belangrijke kanttekening bij deze maatstaf is wel dat het gaat over alle afwezigheidsdagen en niet enkel ongewettigde afwezigheidsdagen.

3.9.3 Methode

Onze analyses bestaan hoofdzakelijk uit kruistabellen. Daarbij hebben we, waar nodig, chi²-testen of t-testen uitgevoerd op schooljaren 2019-2020 en 2021-2022 of 2022-2023. Dit betekent dat we nagaan of twee cijfers (bv. het percentage kleuters dat deelneemt aan warme maaltijden op school) significant

verschillend zijn in schooljaren 2019-2020 en 2021-2022 of 2022-2023. In de tabellen hebben we significante verschillen telkens weergegeven door de cellen te markeren in een kleur. Alle analyses worden tot slot uitgevoerd op alle kleuters binnen een school. Er wordt met andere woorden geen onderscheid gemaakt tussen de kleuterklassen.

3.10 Scenario 1: warme maaltijden

Zoals reeds aangehaald, hebben vijf van de acht scholen ervoor gekozen om warme maaltijden op school aan te bieden binnen het LEOS-project. Daarbij kozen sommige scholen ervoor om de maaltijd voor alle kleuters (gedeeltelijk) gratis aan te bieden, terwijl andere scholen experimenteren met verschillende vormen van kortingssystemen (bv. 100% korting voor kinderen van ouders met een leefloon/equivalent leefloon of 80% korting voor kleuters met een schooltoeslag of sociale toeslag of zorgtoeslag bij groeipakket of kleuters zonder wettig verblijfstatuut). Een belangrijke kantopmerking bij een van de scholen binnen dit scenario (school 7) is dat ze eveneens deelnemen aan het laatste scenario, nl. pimpen van de brooddozen. Echter, omwille van databeperkingen zijn we in dit rapport enkel in staat om het effect van het LEOS-project na te gaan voor het eerste scenario binnen deze school.

3.10.1 Dekkingsgraad: deelname aan LEOS

De verschillen in financiering tussen scholen brengen ons meteen tot de eerste onderzoeksvraag, nl. hoeveel kleuters nemen deel aan het LEOS-project in de schooljaren 2021-2022 en 2022-2023? De deelname zou immers kunnen verschillen naargelang de doelgroep van elke formule (i.e. alle kleuters of een deel van de kleuters).

Kijken we naar Tabel 5 dan valt meteen op dat in school 4 – de school waar alle kleuters een gratis warme maaltijd aangeboden krijgen dankzij het LEOS project – zo goed als alle leerlingen deelnemen aan de warme maaltijden (met uitzondering van één of twee leerlingen). Deze school ziet het eetmoment als een pedagogisch moment waaraan alle kleuters geacht worden deel te nemen. Eveneens binnen school 5, waar alle kleuters een korting krijgen van 80% op hun warme maaltijd, neemt de (grote) meerderheid (81.58% in 2021-2022 en 71.43% in 2022-2023) deel aan de warme maaltijd. Er is echter een lichte daling in de participatie aan LEOS binnen deze school. De deelnamepercentages zijn lager in de overige drie scholen. School 7 kent bijvoorbeeld een deelnamepercentage van 31.01% aan warme maaltijden in het schooljaar 2021-2022, dat stijgt naar 43.01% in het schooljaar 2022-2023. School 6 ziet een kleine toename in de deelname aan warme maaltijden binnen het LEOS-project, van 18.29% in 2021-2022 naar 25.32% in 2022-2023. Het deelnamepercentage bij school 8 is het laagst: 9.57% in het schooljaar 2021-2022 en 12.12% in het schooljaar 2022-2023. Het is echter belangrijk op te merken dat bij deze drie scholen niet alle kinderen recht hebben op een korting, waardoor het maximale deelnamepercentage lager gegarandeerd ligt. Als bijvoorbeeld 60% van de kleuters recht heeft op een gratis (of goedkopere) warme maaltijd, kan slechts 60% van de kleuters deelnemen aan het LEOS-project. Daarnaast blijkt uit het kwalitatieve onderzoek dat scholen die werken met een kortingstelsel voor bepaalde kleuters het gevoel hebben dat niet alle ouders die in aanmerking komen voor een korting, worden bereikt (non-take-up). De redenen voor deze non-take-up zijn uitgebreid besproken in het kwalitatieve gedeelte en omvatten onder andere (angst voor) stigmatisering, het onvermogen om ouders doeltreffend te informeren, de voorkeur van ouders dat hun kinderen zelfbereide lunches eten op school, zorgen over de aard en hoeveelheid van het voedsel dat kleuters consumeren, en andere factoren (zie secties 2.4.3, 2.5.3 en 2.5.4).”

Tabel 5 Aantal kleuters dat deelneemt aan LEOS naar schooljaar, uitgedrukt in aantal en percentage *

	2021-2022		2022-2023	
	Deelname	Geen deelname	Deelname	Geen deelname
School 6	15 (18.29%)	67 (81.71%)	20 (25.32%)	59 (74.68%)
School 4	101 (99.02%)	1 (0.98%)	95 (97.94%)	2 (2.06%)
School 5	31 (81.58%)	7 (18.42%)	25 (71.43%)	10 (28.57%)
School 7	57 (31.01%)	128 (69.19%)	80 (43.01%)	106 (56.99%)
School 8	9 (9.57%)	85 (90.43%)	12 (12.12%)	87 (87.88%)

* Voor het overzicht van de koppeling tussen scholen en scenario's, zie p.40

3.10.2 Deelname aan warme maaltijd doorheen de tijd

De meeste scholen boden reeds voor de start van het LEOS-project warme maaltijden aan, al dan niet geheel of gedeeltelijk tegen betaling. Met de Stad Gent werd er telkens een scenario uitgewerkt waardoor er meer korting werd gegeven aan (meer) kinderen. Dit brengt ons tot de tweede onderzoeksvraag: is de deelname aan warme maaltijden op school toegenomen sinds de start van LEOS? In Tabel 6 stellen we vast dat kleuters voor de start van het LEOS-project (schooljaren 2019-2020 en 2020-2021) geen optie hadden om warme maaltijden te consumeren in school 4. Sinds de invoering van het LEOS-project nemen vrijwel alle kleuters deel aan de maaltijd. Dit niet alleen ten gevolge van het feit dat alle kleuters geheel gratis eten, maar ook ten gevolge van het beleid van de school, die de warme maaltijd als een pedagogisch moment beschouwt. Ook in school 5 – waar alle kleuters een korting krijgen van 80% op de warme maaltijden – zien we een significante toename van circa 20% in het aantal kleuters dat deelneemt aan de warme maaltijden in het schooljaar 2022-2023 ten opzichte van het schooljaar 2019-2020. In twee andere scholen – school 6 en school 7 – observeren we een significante toename van respectievelijk circa 15% en 20%. Een toename bij school 7 is pas zichtbaar sinds het schooljaar 2022-2023. Een mogelijke reden hiervoor is dat de school sinds dat schooljaar de optie om een vegetarische maaltijd te consumeren heeft toegevoegd. Tot slot, werd er een significante toename bij school 8 geconstateerd in het schooljaar 2021-2022 ten opzichte van het schooljaar 2019-2020. Echter, deze trend werd niet doorgezet in het schooljaar 2022-2023: het percentage leerlingen dat deelneemt aan de warme middagmaaltijd is gehalveerd ten opzichte van het schooljaar 2021-2022. Een mogelijke verklaring, zoals aangegeven door de school, is dat de leerlingen de maaltijden niet lekker vinden.

De significante toename in take-up in vier van de vijf scholen suggereert dat de implementatie van het LEOS-project en de daarmee gepaard gaande kortingen op warme maaltijden, mogelijks heeft geleid tot een toename van de take-up van warme maaltijden. Naast de financiële voordelen voor ouders kunnen ook andere redenen zoals praktische overwegingen (geen noodzaak om iedere dag een lunch te voorzien, 's avonds weinig tijd om te koken) of de eetbeleving (samen warm eten met andere kleuters) ouders hebben overtuigd hun kind te laten deelnemen aan de warme middagmaaltijd. Een belangrijke kanttekening is wel dat we met bovenstaande analyses geen 'hard' causaal verband kunnen leggen tussen het LEOS-project en de deelname aan warme maaltijden. Andere factoren die we niet in rekening hebben gebracht in onze analyses en losstaan van het LEOS-project kunnen evengoed tot deze toename hebben geleid.

Tabel 6   **Percentage leerlingen dat deelneemt aan de warme middagmaaltijd op school**

	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 6	63.16%	58.14%	78.05%*	78.48%*
School 4	N.v.t.	N.v.t.	99.02%***	97.94%***
School 5	56.76%	62.86%	81.58%*	74.29%†
School 7	33.51%	31.61%	37.02%	52.69%***
School 8	31.82%	32.95%	46.24%*	23.23%

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05

3.10.3 Deelname aan warme maaltijden naar sociaaleconomische en etnische achtergrond van kleuters

De significante stijging in het percentage kleuters dat deelneemt aan warme maaltijden kan naast bovenstaande redenen ook te maken hebben met de sociaaleconomische en etnische kenmerken van leerlingen. Zo zou het kunnen dat er sprake is van een selectieve take-up van kleuters die deelnemen aan de warme maaltijden. In de meeste gevallen behoren sociaaleconomisch zwakkere en anderstalige kleuters echter tot de doelgroep die recht heeft op een korting via het LEOS-project. Dit betekent dat de eventuele selectieve take-up door de invoering van het LEOS-project mogelijks is verminderd of tenietgedaan.

Indien we willen nagaan of de sociaaleconomische en etnische achtergrond van kleuters inderdaad een verband heeft met het al dan niet participeren aan warme maaltijden op school, is het noodzakelijk ook een overzicht te hebben van hoeveel kansarme kleuters³⁷ een school telt. Bijvoorbeeld: heeft een school enkel kansarme kleuters dan spreekt het ook voor zich dat enkel kansarme kleuters kunnen deelnemen aan de warme maaltijden.

In Tabellen 7 en 8 vallen meteen grote verschillen op tussen scholen. Zo observeren we dat het percentage kansarme kleuters in school 5 en school 6 aanzienlijk lager ligt in tegenstelling tot school 8, school 4, en school 7, waar de grote meerderheid van de kleuters kansarm is (zie Tabel 7).

Tabel 7   **Percentage kansarme kleuters, naar school en schooljaar**

	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 6	28.95%	32.56%	26.83%	35.44%
School 4	94.23%	96.26%	97.06%	92.78%
School 5	54.05%	45.71%	50.00%	57.14%
School 7	99.47%	99.43%	98.91%	97.31%
School 8	87.64%	86.36%	84.04%	84.85%

³⁷ Een leerling wordt als kansarm gedefinieerd aan de hand van een samengestelde maatstaf die we zelf hebben gecreëerd op basis van drie achtergrondkenmerken (zogenaamde OKI-kenmerken) van de kleuter. Meer bepaald beschouwen we kleuters als kansarm wanneer ze ófwel thuis een andere taal dan Nederlands spreken met beide ouders, ófwel een laagopgeleide moeder hebben (hoogstens een diploma lager secundair onderwijs), ofwel een schooltoeslag ontvangen, ófwel volgens de schooladministratie aantikken als indicator leerling. Een kleuter moet met andere woorden maar één van de drie kenmerken hebben om als kansarm te worden beschouwd.

Tabel 8 Percentage kansarme kleuters dat deelneemt aan de warme middagmaaltijd, naar school en schooljaar

	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 6	27.08%	26.00%	31.25%	37.10%
School 4	N.v.t.	N.v.t.	97.03%***	92.63%***
School 5	47.62%	45.45%	54.84%	61.54%
School 7	98.41%	98.18%	98.51%	97.96%
School 8	85.19%	85.24%	81.40%	73.91%

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05, †p<0.1

Om een beter begrip te krijgen van de onderlinge verhouding tussen beide tabellen, kunnen we op basis van deze twee tabellen ratio's berekenen. Hierbij delen we het percentage kansarme kleuters dat deelneemt aan de warme maaltijd door het percentage kansarme kleuters in een school. Een ratio van exact 1 geeft aan dat de verhouding tussen kansarme en kansrijkere kleuters die deelnemen aan de warme maaltijden dezelfde is als die in de algemene kleuterpopulatie op school. Een ratio groter dan 1 betekent daarentegen dat er meer kansarme kleuters deelnemen aan de warme maaltijden in verhouding tot het aantal kansarme kleuters in de algemene kleuterpopulatie op school. Vice versa, een ratio kleiner dan 1 geeft aan dat er minder kansarme kleuters deelnemen aan de warme maaltijden. In Tabel 9 tonen we deze ratio's. Wat meteen opvalt is dat de ratio's in de schooljaren 2019-2020 en 2020-2021 altijd kleiner zijn dan 1. Dit betekent dat er voor de start van het LEOS-project relatief meer kansrijkere leerlingen participeerden aan de warme maaltijden. Vanaf het schooljaar 2021-2022 zien we echter een duidelijke stijging in de ratio's. Zo goed als alle ratio's zijn groter dan of gelijk aan 1, met uitzondering van school 8, wat volgens de school mogelijks te wijten is aan het feit dat de kleuters het eten niet lekker vinden. Dit geeft aan dat in de meeste scholen relatief meer kansarme kleuters zijn gaan deelnemen aan de warme maaltijden. Hoewel we nog steeds te maken hebben met een ratio die groter is dan 1, zien we echter wel een daling in de ratio bij school 6 in het schooljaar 2022-2023 ten opzichte van het schooljaar 2021-2022. Vermoedelijk heeft dit te maken met de stijging in het percentage kansarme leerlingen (zie Tabel 7), terwijl deze toename niet evenredig wordt weerspiegeld in het percentage kansarme leerlingen dat deelneemt aan de warme maaltijd. Nieuwe 'kansarme leerlingen' zijn mogelijk nog niet voldoende op de hoogte van het LEOS-project (of nog niet overtuigd) en zijn wellicht minder geneigd om deel te nemen. Niettemin kunnen we concluderen dat vrijwel alle scholen – met uitzondering van school 8 – de primaire doelgroep van het project, namelijk de meest kansarme kleuters, effectief bereiken.

Tabel 9 Ratio's van het percentage kansarme kleuters dat deelneemt aan de warme maaltijd t.o.v. het algemene percentage kansarme kleuters in een school

	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 6	0.94	0.80	1.16	1.05
School 4	N.v.t.	N.v.t.	1.00	1.00
School 5	0.88	0.99	1.09	1.08
School 7	0.99	0.99	1.00	1.00
School 8	0.97	0.99	0.97	0.87

3.10.4 Aanwezigheden en het LEOS-project

Naast doelstellingen met betrekking tot gezondheid en voedselgeletterdheid, is een ander objectief van het project om de aanwezigheden van (voornamelijk kansarme) kleuters op school te verbeteren. Alhoewel scholen aangeven geen zicht te hebben op de impact van het aanbieden van warme maaltijden op de aanwezigheid van kleuters, gaf een leerkracht al wel te kennen dat ze het gevoel had dat het de aanwezigheid wel degelijk stimuleert:

“Er is wel een kindje dat altijd te laat komt, maar hij is hier wel altijd voor het eten. Als hij aanwezig is, is het voor het eten. Als hij niet eet dan gaat hij ook niet meer in de namiddag komen.” (leerkracht – kortingssysteem via brieven VUTG)

In Tabel 10 onderzoeken we of de deelname aan het LEOS-project al dan niet een verband heeft met de afwezigheid van kleuters. Daarbij merken we op dat in het schooljaar 2022-2023, in alle vier de scholen, kleuters die deelnemen aan LEOS-maaltijden minder vaak afwezig zijn dan niet-deelnemende kleuters. Enkel bij school 7 en school 8 stellen we weliswaar een statistisch significant verschil vast. Bij school 8 is het wel belangrijk aan te geven dat het aantal kleuters dat deelneemt aan het LEOS-project beperkt is. Desalniettemin tonen deze resultaten een mogelijks positieve impact van het LEOS-project op het afwezigheidspercentage. Wederom is echter wel nodig op te merken dat we geen harde causale conclusies kunnen trekken en dat we voorzichtig moeten blijven in onze redeneringen.

Tabel 10 Gemiddeld afwezigheidspercentage van kleuters die wel en niet deelnemen aan het LEOS-project in schooljaar 2021-2022, naar school

	2021-2022		2022-2023	
	Deelname LEOS	Geen deelname LEOS	Deelname LEOS	Geen deelname LEOS
School 6	7.81%*	2.74%*	0.66%	1.20%
School 4	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.
School 5	7.89%	13.56%	8.59%	13.80%
School 7	18.82%*	24.53%*	21.25%*	26.58%*
School 8	12.25%	20.80%	8.15%***	18.34%***

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05, †p<0.1

3.10.5 Afwezigheden van leerlingen die deelnemen aan het LEOS-project doorheen de tijd

We weten nu dat een deelname aan het LEOS-project vermoedelijk gepaard gaat met een lager afwezigheidspercentage. Wat we nog niet weten is of deelnemende kleuters vaker aanwezig zijn sinds de implementatie van het LEOS-project in vergelijking met voorgaande schooljaren. Dit brengt ons tot de volgende onderzoeksvraag: zijn leerlingen die deelnemen aan LEOS vaker aanwezig op school dan voor start LEOS? Dit kunnen we onderzoeken aangezien we scholen hebben gevraagd data te voorzien van drie schooljaren; twee die voor de aanvang van het LEOS-project vallen. Alvorens deze vraag te beantwoorden is het nuttig om ook de algemene trends in het gemiddelde afwezigheidspercentage van alle kleuters (ongeacht of ze participeren aan het LEOS-project) in acht te nemen. Dit laatste wordt weergegeven in Tabel 11. In Tabel 12 wordt het gemiddelde afwezigheidspercentage van leerlingen die deelnemen aan het LEOS-project over de schooljaren heen weergegeven. Uit Tabel 11 valt in eerste instantie op dat twee van vijf scholen (school 5 en school 7) gekenmerkt worden door een significante toename in het gemiddelde afwezigheidspercentage tussen

schooljaren 2019-2020 en 2022-2023. Eenzelfde trend stellen we vast in Tabel 12, waar we enkel kijken naar het gemiddelde afwezigheidspercentage van kleuters die deelnemen aan het LEOS-project, waar het verschil voor school 7 niet meer significant is. Bovendien moet men dit resultaat in een ruimere context interpreteren. Zoals reeds aangehaald wordt er in dit onderzoek geen onderscheid gemaakt tussen ongewettigde en gewettigde afwezigheidsdagen. Zelfs in het schooljaar 2021-2022 had de COVID-19 pandemie nog een sterke impact op de afwezigheden (quarantaine wegens hoog-risicocontacten of ziekte, sluiting van scholen, quarantaine voor hele klassen, etc.). Voor school 8 observeren we gelijkaardige cijfers in de schooljaren 2019-2020 en 2022-2023. Dit geldt zowel voor het gemiddelde afwezigheidspercentage bij alle kleuters als voor het gemiddeld afwezigheidspercentage bij kleuters die deelnemen aan LEOS.

Tabel 11 Gemiddeld afwezigheidspercentage van alle kleuters over de schooljaren heen

	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 6	3.39%	4.92%	3.67%	1.06%***
School 4	37.46%	43.66%†	36.50%	30.62%†
School 5	4.29%	7.59%	12.51%**	12.31%**
School 7	14.99%	18.77%	22.75%***	24.29%***
School 8	15.05%	21.56%*	19.97%†	17.11%

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05, †p<0.1

In tegenstelling tot de stijging die we vaststellen in sommige scholen, zien we in Tabellen 11 en 12 bij school 4 en school 6 (aanzienlijke) significante daling(en) in het afwezigheidspercentage (*bij de kleuters die deelnemen aan LEOS*³⁸). Vooral bij school 4 is de daling heel sterk bij de leerlingen die deelnemen aan het LEOS-project (een daling van circa 33%)³⁹. Dit is interessant omdat school 4 de enige school is waar warme maaltijden momenteel volledig gratis worden aangeboden aan alle leerlingen en waar men van alle leerlingen verwacht dat ze deelnemen aan die warme maaltijden. Deze combinatie (gratis aanbieden van maaltijden aan alle kleuters en het eetmoment invullen als een pedagogisch moment) werpt blijkbaar haar vruchten af op de aanwezigheden van kleuters. Andere scholen die werken met een kortingssysteem gaven reeds in het kwalitatieve luik aan dat ze verwachtten dat de aanwezigheden zouden toenemen indien de warme maaltijden voor alle kleuters gratis aangeboden zouden worden.

38 Het verschil tussen de cijfers in tabellen 7 en 8 heeft te maken met de afbakening van de doelgroep: in Tabel 7 slaan de cijfers alle kleuters; in Tabel 8 gaat het (enkel) om de kleuters die in 2021-2022 deelnamen aan LEOS. De afwezigheden in de vorige schooljaren worden ook enkel voor deze doelgroep gemeten, voor zover die in vorige jaren reeds in de betrokken scholen aanwezig waren.

39 De substantiële daling in afwezigheid bij school 4 vergeleken met school 6 kan eveneens worden toegeschreven aan het feit dat school 6 reeds een aanzienlijk lager percentage afwezigheid vertoonde dan school 4.

Tabel 12 Gemiddeld afwezigheidspercentage van leerlingen die deelnemen aan LEOS over de schooljaren heen⁴⁰

	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 6	1.14% (N=3)	6.13% (N=11)	4.40% (N=12)	0.66% (N = 19)
School 4	63.95% (N=16)	54.53% (N=42)	39.09% (N=72)**	30.80% (N = 96)***
School 5	4.74% (N=3)	7.32 (N=4)	13.99% (N=17)*	13.80% (N=25)*
School 7	17.98% (N=22)	22.45% (N=42)	22.08% (N=64)	21.25% (N= 80)
School 8	5.84% (N=5)	7.87% (N=6)	13.54% (N=8)	6.69%(N=11)

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05, †p<0.1

3.10.6 Evolutie van onbetaalde schoolfacturen en het LEOS-project

Een onderzoeksvraag die nog niet werd onderzocht in het kwalitatieve luik is de link tussen onbetaalde schoolfacturen en het LEOS-project. Uit het kwalitatieve luik kwam reeds naar voren dat meer dan de helft van de ouders (56%) zich wel eens zorgen maakt over het kunnen betalen van de rekening en het kunnen voorzien van voldoende eten thuis. Respondenten die in het kader van LEOS een korting kregen gaven quasi unaniem (91%) aan een verschil te merken in hun budget. Dit laatste kunnen scholen mogelijks voelen door met minder onbetaalde schoolfacturen geconfronteerd te worden. Tabel 13 geeft een overzicht van de onbetaalde schoolfacturen in de schooljaren 2021-2022 en 2022-2023. Niet alleen geven we in die tabel het totale bedrag over alle kleuters weer, maar ook het aantal onbetaalde schoolfacturen, het percentage kleuters dat een onbetaalde schoolfactuur heeft ten opzichte van de gehele schoolpopulatie, en het aantal onbetaalde schoolfacturen bij kansarme kleuters. Alvorens we de resultaten bespreken is het belangrijk te vermelden dat toenames/afnames in de onbetaalde schoolfacturen over de schooljaren heen mogelijks mee worden beïnvloed door het tijdstip waarop de onbetaalde schoolfacturen werden opgevraagd. Voor het schooljaar 2021-2022 werden de onbetaalde schoolfacturen opgevraagd in oktober 2022, terwijl dit voor het schooljaar 2022-2023 plaatsvond in juni 2023.

We merken allereerst dat er grote verschillen zijn tussen scholen in het openstaande bedrag van onbetaalde schoolfacturen. Dit heeft in eerste instantie te maken met het aantal onbetaalde schoolfacturen. Een verklaring kan gevonden worden in de samenstelling van de schoolpopulatie. Zoals aangegeven in Tabel 7 hebben school 6 en school 5 beduidend minder kansarme leerlingen in vergelijking met de andere drie scholen. Zowel het aantal als het totale bedrag van de onbetaalde schoolfacturen ligt in deze scholen duidelijk lager dan in school 8 of school 7, twee scholen waar voornamelijk kansarme leerlingen schoollopen. Een andere verklaring kan echter ook gelinkt worden aan het kortingssysteem dat wordt gehanteerd. School 4 heeft zo het kleinste bedrag, gevolgd door school 5. Beide scholen geven alle kinderen een (quasi) gratis warme maaltijd. Vergelijken we de gegevens in Tabel 13 doorheen de tijd, dan valt een positieve trend op in drie scholen (school 6, school 4 en school 5). Zowel bij school 6 als school 4 is niet alleen het totale bedrag aan onbetaalde schoolfacturen gedaald in 2022-2023 vergeleken met 2021-2022, maar ook het aantal onbetaalde schoolfacturen in het algemeen en specifiek bij kansarme kleuters. Bij school 5 is het aantal onbetaalde schoolfacturen in het algemeen en bij kansarme kleuters min of meer gelijk gebleven, maar het totale bedrag van alle onbetaalde schoolfacturen is bijna gehalveerd. Dit impliceert dat, ondanks hetzelfde aantal onbetaalde schoolfacturen, de individuele bedragen van elke onbetaalde schoolfactuur zijn

40 In de analyses voor de schooljaren 2021-2022 en 2019-2020 worden uitsluitend kleuters opgenomen die eveneens deel uitmaakten van de steekproef voor het schooljaar 2022-2023.

afgenomen. In tegenstelling tot deze gunstige trend zien we een grote stijging bij school 8 wat betreft het totale bedrag en het aantal onbetaalde schoolfacturen⁴¹.

Tabel 13 Onbetaalde schoolfacturen naar schooljaar

	Schooljaar 2021-2022			Schooljaar 2022-2023		
	Totaal bedrag	Aantal	Aantal onbetaalde schoolfacturen van kansarme kleuters	Totaal bedrag	Aantal	Aantal onbetaalde schoolfacturen van kansarme kleuters
School 6	€972.16 (N =82)	13 (15.85%)	9	€780.65 (N=79)	10 (12.66%)	5
School 4	€451 (N=102)	41 (40.20%)	40	€352 (N=97)	33 (32.99%)	27
School 5	€466.82 (N=38)	19 (50%)	9	€274 (N=35)	18 (51.43%)	10
School 7	€6515.17 (N=184)	135 (73.37%)	133	geen info ontvangen	geen info ontvangen	geen info ontvangen
School 8	€2214.8 (N=99)	26 (26.26%)	26	€9798.3 (N=102)	59 (57.84%)	48

3.11 Scenario's 2 en 3: 10-uurtjes en pimpen van de brooddozen

De twee andere scenario's binnen het LEOS-project omvatten het aanbieden van 10-uurtjes of het pimpen van de brooddozen. Twee van de acht scholen hebben gekozen om een 10-uurtje aan te bieden, terwijl één school heeft besloten om de brooddozen van kleuters te pimpen. Beide scenario's zijn voorzien voor alle kleuters en geheel gratis. Onderzoeksvragen vier en vijf, waar we nagaan of leerlingen die deelnemen aan het LEOS-project vaker aanwezig zijn dan leerlingen die niet deelnemen aan het LEOS-project, zijn niet van toepassing op deze scenario's omdat alle leerlingen deelnemen aan het LEOS-project en we geen vergelijkingsgroep hebben.

3.11.1 Deelname aan LEOS

Zoals vermeld worden de 10-uurtjes en het pimpen van de brooddozen aan alle kleuters gratis aangeboden. Dit wordt weergegeven in Tabel 14. In alle drie de scholen is het deelnamepercentage aan het LEOS-project 100%. Uiteraard moet de kanttekening worden gemaakt dat niet alle kleuters elke dag ook effectief het 10-uurtje consumeren of gebruik maken van het pimpen van de brooddozen. Zo zullen ze dit missen indien ze niet aanwezig zijn op school.

⁴¹ Deze toename kan mogelijk mee worden beïnvloed door het tijdstip waarop de onbetaalde schoolfacturen werden opgevraagd. Voor het schooljaar 2021-2022 werden de onbetaalde schoolfacturen opgevraagd in oktober 2022, terwijl dit voor het schooljaar 2022-2023 plaatsvond in juni 2023.

Tabel 14 Aantal kleuters dat deelneemt aan LEOS, uitgedrukt in aantal en percentage

<i>Scenario 10-uurtje</i>				
	2021-2022		2022-2023	
	Deelname	Geen deelname	Deelname	Geen deelname
School 1	224 (100%)	0 (0%)	193 (100%)	0 (0%)
School 2	58 (100%)	0 (0%)	89 (100%)	0 (0%)
<i>Scenario pimpen van de brooddoos</i>				
	2021-2022		2022-2023	
	Deelname	Geen deelname	Deelname	Geen deelname
School 3	115 (100%)	0 (0%)	125 (100%)	0 (0%)

3.11.2 Deelname aan warme maaltijd doorheen de tijd

De twee scholen die een 10-uurtje aanbieden aan kleuters, hebben eveneens de optie om warm te eten op school. Deze warme maaltijden vallen echter niet onder het LEOS-project en zijn betalend zoals gespecificeerd door elke school. Desalniettemin kan de invoering van een gratis 10-uurtje ertoe hebben geleid dat meer leerlingen ook warm blijven eten op school. In Tabel 15 gaan we na of dit het geval is. Bij zowel school 1 als school 2 observeren we een significante toename in het aantal kleuters dat deelneemt aan de warme maaltijden van respectievelijk circa 17% en 15%. Ook in dit scenario stellen we aldus vast dat de implementatie van het LEOS-project en de daarmee gepaard gaande 10-uurtjes, er mogelijk toe heeft geleid dat meer kleuters op school blijven eten. Noteer wel dat dit geen bewijs van causaal verband inhoudt: het is mogelijk dat andere factoren (bv. aanpassingen in het schoolbeleid, de impact van de COVID-19 pandemie, etc.) verantwoordelijk zijn voor deze toename. In school 3, een school waar men heeft gekozen om de brooddozen te pimpen, worden tot op heden geen warme maaltijden aangeboden.

Tabel 15 Percentage leerlingen dat deelneemt aan de warme maaltijd op school

<i>Scenario 10-uurtje</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 1	/	23.84%	29.76%	40.41%***
School 2	38.10%	45.24%	60.87%*	59.55%*
<i>Scenario pimpen van de brooddoos</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 3	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05, †p<0.1

3.11.3 Deelname naar sociaaleconomische en etnische achtergrond

De vraag of er sprake is van een selectieve take-up in de deelname aan warme maaltijden op school naar sociaaleconomische en etnische achtergrondkenmerken van kleuters, is enkel van toepassing op school 1 en school 2 aangezien school 3 geen warme maaltijden aanbiedt. Willen we nagaan of de sociaaleconomische en etnische achtergrond van kleuters een verband heeft met het al dan niet participeren aan warme maaltijden op school, dan is het wederom noodzakelijk een overzicht te hebben van deze kenmerken in de gehele kleuterpopulatie. Dit wordt weergegeven in Tabel 16. In

Tabel 17 bekijken we nadien hoeveel kansarme kleuters deelnemen aan de warme maaltijd op school. In scholen waar warme maaltijden werden aangeboden binnen het LEOS-project zagen we reeds dat sinds de implementatie van het LEOS-project de take-up vooral bij indicatorleerlingen is toegenomen. Dit verwachten we niet noodzakelijk in de scholen die het 10-uurtje aanbieden. De warme maaltijden blijven in beide scholen immers betalend zoals bepaald door de scholen.

Tabellen 16 en 17 laten vooreerst zien dat in de drie scholen het merendeel van de kleuters als kansarm kunnen worden beschouwd. In school 3 is zelfs 9 op 10 leerlingen kansarm. Uit Tabel 17 leiden we dan weer af dat de deelname aan de warme maaltijden toegenomen is met circa 7% in school 1, terwijl we een daling constateren in school 2, al zijn beide verschillen niet significant.

Tabel 16   **Percentage kansarme kleuters, naar school en schooljaar**

<i>Scenario 10-uurtje</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 1	N.v.t. ⁴²	84.44%	85.87%	87.50%
School 2	90.48%	79.59%	78.26%	78.65%
<i>Scenario pimpen van de brooddoos</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 3	97.59%	90.91%	94.78%	93.60%

Tabel 17   **Percentage kansarme kleuters dat deelneemt aan warme maaltijden, naar school en schooljaar**

<i>Scenario 10-uurtje</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 1	N.v.t.	75.00%	77.08%	82.05%
School 2	87.50%	70.00%	64.29%	75.47%
<i>Scenario pimpen van de brooddoos</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 3	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05, †p<0.1

Wederom kunnen we op basis van deze twee tabellen ratio's berekenen. In Tabel 18 tonen we deze ratio's. Daarbij merken we dat de ratio van school 1 tussen de schooljaren 2020-2021 en 2022-2023 is gestegen van 0.89 naar 0.94. Ondanks een stijging in de ratio betekent dit nog steeds dat er relatief meer kansrijkere leerlingen participeren aan de warme maaltijden in vergelijking met hun aandeel in de schoolpopulatie. Bij school 2 zien we de tegenovergestelde trend tot schooljaar 2021-2022. In het schooljaar 2019-2020 namen er al minder kansarme leerlingen deel aan de warme maaltijden in verhouding tot de schoolpopulatie, en dit werd enkel versterkt over de schooljaren heen. Vanaf het schooljaar 2022-2023 zien we echter dat het ratio terug stijgt naar dezelfde grootteorde als in 2019-2020.

Voor beide scholen binnen dit scenario blijft de ratio aldus onder 1. Dit impliceert dat het implementeren van een 10-uurtje er niet noodzakelijk toe leidt dat kansarme kleuters ook vaker warm

42 N.v.t. omwille van ontbrekende gegevens.

blijven eten op school. Dit heeft mogelijks te maken met de financiële draagkracht van gezinnen: de warme maaltijden moeten immers wel betaald worden.

Tabel 18 Ratio's van het percentage kansarme kleuters dat deelneemt aan de warme maaltijd t.o.v. het algemene percentage kansarme kleuters in een school

<i>Scenario 10-uurtje</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 1	N.v.t.	0.89	0.90	0.94
School 2	0.97	0.88	0.82	0.96
<i>Scenario pimpen van de brooddoos</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 3	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.	N.v.t.

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05, †p<0.1

3.11.4 Aanwezigheden van leerlingen doorheen de tijd

Net zoals het denkbaar is dat het aanbieden van (gedeeltelijk) gratis warme maaltijden de kleuterparticipatie doet toenemen, kunnen het pimpen van de brooddozen en het aanbieden van 10-uurtjes dit mogelijk ook. Deze mogelijkheid wordt weerspiegeld in Tabellen 19 en 20. Beide tabellen tonen vergelijkbare bevindingen: zowel school 1 als school 3 tonen een (aanzienlijke) significante daling in het gemiddelde afwezigheidspercentage, en meer bepaald van kleuters die deelnemen aan LEOS. De opvallende afname bij school 3 wordt volgens de school toegeschreven aan hun inspanningen om ouders aan te spreken. Bij school 2 zien we daarentegen een tegenovergestelde trend: kleuters zijn gemiddeld vaker afwezig in het schooljaar 2022-2023 in vergelijking met het schooljaar 2020-2021. Deze discrepantie tussen de twee scholen die '10-uurtjes' aanbieden is opmerkelijk, vooral omdat beide scholen een vergelijkbaar percentage kansarme leerlingen hebben.

Tabel 19 Gemiddelde afwezigheidspercentage van alle kleuters over de schooljaren heen

<i>Scenario 10-uurtje</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 1	/	15.12%	3.82%***	3.79%***
School 2	/	9.41%	10.10%	29.99%
<i>Scenario pimpen van de brooddoos</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 3	36.38%	17.90%***	4.72%***	2.93%***

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.05, †p<0.1

Tabel 20 Gemiddeld afwezigheidspercentage van leerlingen die deelnemen aan LEOS over de schooljaren heen⁴³

<i>Scenario 10-uurtje</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 1	/	17.25% (N=81)	1.58% (N=130) ^{***}	3.79% (N=193) ^{***}
School 2	/	5.10% (N=21)	11.35% (N =34)	29.99% (N=89) ^{***}
<i>Scenario pimpen van de brooddoos</i>				
	Schooljaar 2019-2020	Schooljaar 2020-2021	Schooljaar 2021-2022	Schooljaar 2022-2023
School 3	53.33% (N=8)	18.29% (N=41) ^{***}	0.28% (N=80) ^{***}	2.93% (N=125) ^{***}

^{***}p<0.001, ^{**}p<0.01, ^{*}p<0.05, [†]p<0.1

3.11.5 Onbetaalde schoolfacturen

Ook scholen die een '10-uurtje' aanbieden of de brooddozen van kleuters pimpen, kunnen mogelijk effecten ondervinden met betrekking tot de onbetaalde schoolfacturen. Tabel 21 biedt, net als Tabel 13, een overzicht van de onbetaalde schoolfacturen in de schooljaren 2021-2022 en 2022-2023. Wederom presenteren we in deze tabel niet alleen het totale bedrag voor alle kleuters, maar ook het aantal onbetaalde schoolfacturen, het percentage kleuters met een onbetaalde schoolfactuur ten opzichte van de totale schoolpopulatie, en het aantal onbetaalde schoolfacturen bij kansarme kleuters. Bij het vergelijken van deze gegevens over de jaren vallen verschillende zaken op. Ten eerste merken we op dat het totale bedrag aan onbetaalde schoolfacturen is gestegen bij school 1 en school 3. Bij school 1 valt vooral op dat het aantal onbetaalde schoolfacturen en specifiek het aantal bij kansarme kleuters is verdubbeld. Deze stijging kan mogelijk verklaard worden doordat de aangeleverde gegevens van school 1 voor het schooljaar 2021-2022 betrekking hadden op het gehele schooljaar, terwijl de gegevens voor het volgende jaar alleen betrekking hadden op de periode van september 2022 tot maart 2023. Dit kan de aanzienlijke toename in het totale bedrag aan onbetaalde schoolfacturen verklaren aangezien sommige ouders tegen het einde van het schooljaar de onbetaalde schoolfacturen wel betalen. Bij school 3 is daarentegen het aantal onbetaalde schoolfacturen constant gebleven. In tegenstelling tot deze twee scholen zien we bij school 2 een daling in het bedrag aan onbetaalde schoolfacturen. Op basis van deze gegevens is het echter moeilijk vast te stellen of de invoering van een gratis '10-uurtje' of het pimpen van de brooddozen al dan niet invloed heeft op de onbetaalde schoolfacturen.

⁴³ In de analyses voor de schooljaren 2021-2022 en 2019-2020 worden uitsluitend kleuters opgenomen die eveneens deel uitmaakten van de steekproef voor het schooljaar 2022-2023.

Tabel 21   Onbetaalde schoolfacturen naar schooljaar

<i>Scenario 10-uurtje</i>						
	Schooljaar 2021-2022			Schooljaar 2022-2023		
	Totaal bedrag	Aantal	Aantal onbetaalde schoolfacturen van kansarme kleuters	Totaal bedrag	Aantal	Aantal onbetaalde schoolfacturen van kansarme kleuters
School 1	€5097.45 (N=193)	65 (33.68%)	47	€10516.02 (N=192)	106(55.21%)	92
School 2	€4349 (N=46)	35 (76.09%)	26	€3982.81 (N=88)	30 (34.09%)	25
<i>Scenario pimpen van de brooddoos</i>						
	Schooljaar 2021-2022			Schooljaar 2022-2023		
	Totaal bedrag	Aantal	Aantal onbetaalde schoolfacturen van kansarme kleuters	Totaal bedrag	Aantal	Aantal onbetaalde schoolfacturen van kansarme kleuters
School 3	€2435.47 (N=115)	64 (55.65%)	61	€3146.36 (N=125)	62 (49.60%)	61

Synthetische ‘kosten-baten analyse’ van de verschillende scenario’s

De kosten-batenanalyse die we hieronder presenteren, poogt de complexe en multidimensionele analyse samen te vatten in enkele synthetische indicatoren. Kosten worden veelal binnen het onderwijs gemaakt, terwijl de voordelen zich vaak manifesteren op het gebied van gezondheid(szorg), huishoudelijke economie en vrije tijd (Oosterhoff et al., 2020). De gebruikte samenvattende indicatoren blijven uiteraard steeds voor discussie vatbaar omwille van de vele kleine en grotere normatieve (over)wegingen die erachter schuilen.

In sectie 3.12 geven we eerst samenvattende cijfers weer over de kosten van de verschillende scenario’s voor de Stad Gent. Daarnaast proberen we ook een beeld te schetsen van de inbreng in natura (personeelsinzet) door de scholen zelf. In sectie 3.13 maken we de afweging tussen kosten en diverse soorten baten.

3.12 Kosten

Tabel 22 geeft een overzicht van de kosten per kleuter (die aan LEOS deelneemt), op jaarbasis.. Hierin zijn de maaltijkost en de middagopvang berekend voor 145 schooldagen (dit geldt niet voor school 5 gezien dit een school Buitengewoon Onderwijs is en zij een andere organisatie- en kostenstructuur hebben voor middagopvang). Als we spreken van 145 schooldagen in schooljaar 2022-2023 dan gaat dit over gemiddeld 4 dagen per week dat er een maaltijd aangeboden wordt, niet op woensdag en niet in de schoolvakanties. Voor het scenario 10-uurtjes en pimpen van de brooddozen is de middagopvang niet in de prijs meegerekend. Noteer dat hierin de (substantiële) personeelsinzet van de scholen niet verrekend is, omdat de becijfering hiervan buiten het bestek van dit onderzoek valt. Toch valt meteen al op dat de warme maaltijden gemiddeld zowat het dubbele kosten van tienuurtjes of het pimpen van brooddozen.

Tabel 22 Kostprijs LEOS per kind voor gehele schooljaar 2022-2023

<i>Scenario warme maaltijden</i> ⁴⁴	
School 6	€ 696
School 4	€ 696
School 5	€ 580
School 7	€ 590,15
School 8	€ 655,4
<i>Scenario 10-uurtje</i>	
School 1	€ 166,75
School 2	€ 232
<i>Scenario pimpen van de brooddozen</i> ⁴⁵	
School 3	€ 129,05

44 De vermelde prijs omvat zowel de maaltijkosten als de kosten van de middagopvang, berekend voor 145 schooldagen. Voor school 5 is dit anders, aangezien dit een school voor Buitengewoon Onderwijs is die niet gerechtigd is middagopvang in rekening te brengen. Wanneer er wordt gesproken over 145 schooldagen, duidt dit op een gemiddelde van vier dagen per week waarop een maaltijd wordt aangeboden, na uitzuivering van woensdagen en schoolvakanties.

45 Bij dit scenario moeten de ouders zelf het middagtoezicht betalen.

In tabel 23 worden de kosten voor de Stad Gent en voor de ouders verder gedetailleerd – op dagbasis, inclusief de kosten voor middagopvang. In de laatste kolom wordt de totale financiële kost op schoolniveau geraamd zonder de financiële bijdragen die de ouders zelf betalen in scholen die werken met een kortingssysteem. Die kost wordt uiteraard mee bepaald door het aantal deelnemende kleuters.

Tabel 23 Kostprijs LEOS per kind per dag – schooljaar 2022-2023 details

<i>Scenario warme maaltijden</i>				
	Totale kostprijs	Gesubsidieerde kostprijs per leerling	Kostprijs voor ouders	Gesubsidieerde kostprijs op schoolniveau per schooljaar
School 6	Maaltijd: €4 Opvang: €0.80	Maaltijd: €3,20 (80%) Opvang: €0.80	Maaltijd: €0.80 (20%) Opvang: €0.00	€6508
School 4	Maaltijd: €4.10 Opvang: €0.70	Maaltijd: €4.10 Opvang: €0.70	Maaltijd: €0.00 Opvang: €0.00	€63821
School 5 ⁴⁶	Maaltijd: €4,00	Maaltijd: €3.20 (80%)	Maaltijd: €0.80 (20%)	€9907.2
School 7	Maaltijd: €3.32 Opvang: €0.75	Maaltijd: €3.32 Opvang: €0.75	Maaltijd: €0.00 Opvang: €0.00	€23750
School 8	Maaltijd: €3.55 Opvang: €0.97	Maaltijd: €2.84 (80%) Opvang: €0.97	Maaltijd: €0.71 (20%) Opvang: €0.00	€4556,16
<i>Scenario 10-uurtje</i>				
School 1 cateraar	€ 1.50	€ 1.50	€0,00	€16.292
School 1 raamcontract	€ 0,80	€ 0.80	€0.00	€5916
School 2 cateraar	€ 1.60	€ 1.60	€0.00	€15255,86 (=15448,98 – solidariteitsbijdrage €193,12)
<i>Scenario pimpen van de brooddozen</i>				
School 3 cateraar	€1.20	€1.20	€0.00	€9111.33
School 3 raamcontract	€0,58	€0,58	€0.00	€4231.33
School 7	€ 1.60 Opvang: € 0,75	€ 1.60 Opvang: € 0	€0.00 Opvang: € 0,75	€15014

Tot dusver de meetbare kosten. Aansluitend bij deze kosten van de maaltijden ‘an sich’ geven we op de volgende pagina’s voor zover mogelijk ook een overzicht van de personeelsinzet en de

⁴⁶ School 5, een school in het Buitengewoon Onderwijs, heeft een andere regeling en zij is niet gerechtigd middagopvang in rekening te brengen. Wanneer er wordt gesproken over 145 schooldagen, duidt dit op een gemiddelde van vier dagen per week waarop een maaltijd wordt aangeboden, na uitvoering van woensdagen en schoolvakanties.

verschillende taken die personeelsleden opnemen in de implementatie van het LEOS-project. De tabel geeft een overzicht van alle taken die samengaan met het eetmoment. We geven het aantal personeelsleden per profiel weer (aangeduid als 'N') die worden ingezet met een korte taakbeschrijving. Het is nagenoeg onmogelijk om een 1 op 1 vergelijking uit te voeren tussen de scholen – laat staan, een vertaling van deze kosten in euro's - omdat de scenario's en de implementatie daarvan erg verschillen, alsook de verschillende categorieën van ingezet personeel (soms ook vrijwilligers). Deze tabel biedt wel een duidelijk beeld van de veelheid van taken en personeelsleden die een rol spelen in het implementeren van de scenario's. Hierbij zien we dat ongeacht het scenario, de personeelsleden en andere betrokkenen bij de school substantiële inspanningen leveren qua tijd en inzet. In het kleuteronderwijs kunnen leerkrachten de begeleiding van een maaltijd nog wel (deels) als onderwijstijd beschouwen in het kader van 'Educare', zolang dit niet ten koste gaat van andere activiteiten.

Tabel 24   **Overzicht van personeelsinzet van de scholen (2022-2023)**

	School 4	School 7	School 6	School 8	School 5	School 3	School 1	School 2
Scenario (zie details p. 40-41)	Warme maaltijd gratis voor alle kleuters	Warme maaltijd met kortingssysteem + pimpen brooddoos	Warme maaltijd met kortingssysteem	Warme maaltijd met kortingssysteem	Warme maaltijd met kortingssysteem voor alle kleuters	Pimpen brooddoos voor alle kleuters	Gezond 10-uurtje voor alle kleuters	Gezond 10-uurtje voor alle kleuters
Klasleerkracht	N=7 à 8 Samen eten 35-50 min per dag (30 min extra betaald toezicht, andere min binnen onderwijstijd)	N=1 Begeleiding klas naar refter (voor alle klasleerkrachten) 5 à 10min per dag Opscheppen van eten (rotatie systeem) Extra toezicht (valt niet binnen onderwijstijd) 25min per dag	N=4 30-45min per dag Begeleiden en uitscheppen van maaltijd in refter, sommige leerkrachten eten mee en doen gesprekjes met kleuters Deels binnen onderwijstijd en deels binnen de verplichte toezichten	/	N=5 Bevraging/registratie welk kind welke maaltijd N=3-à 6 afhankelijk van groep Maaltijd begeleiden 40-50min per dag (klasleerkrachten therapeuten)	N =3 Pedagogische maaltijd begeleiden en hapjes bereiden 80min per week Bestellingen plaatsen 30min per week	N=1 à 2	N=1 à 2 Eetmoment in de klas begeleiden 45 min per dag
Begeleiders buiten-schoolse opvang	N =2 120 min per dag Ondersteuning bij maaltijd en afwas	N=4 à 5 Toezicht tijdens eten, tafel dekken en afruimen, opscheppen 25 min per dag		N=4 90min per dag Begeleiden en opscheppen maaltijd, tafel dekken Maaltijden bestellen Informeren ouders				
BO-verantwoordelijke				N=1 Coördinatie middagmalen Informeren ouders				
Stagiair			N=1 30min per dag					
Directie	Informeren ouders Aanbesteding	Informeren ouders	Informeren ouders				Bestelling maaltijden opvolging van stock	

	School 4	School 7	School 6	School 8	School 5	School 3	School 1	School 2
Keukenmedewerker		N=1 3u per dag maaltijd opwarmen, verdelen, tafelgerei klaarzetten, aanvulling brooddozen klaarleggen, afwas	N=1 3u per dag Opwarmen en uitscheppen van maaltijd	N=1 3u per dag maaltijd opwarmen, afwas, schoonmaak lokaal	N=3 Verwerking van maaltijd in keuken (uitpakken, opwarmen, mixen, verdelen en verdelen tafelgerei) 90 min per dag Afruimen en afwas 60min per dag	N=1 Afwas 80 min per week		
Secretariaatsmedewerker	Opvolging met cateraar en aanpassing maaltijden	Coördinatie en bestelling van maaltijden	Coördinatie en bestelling van maaltijden		Internaat-medewerker bestelling en bijsturing maaltijd 90min per maand Facturatie: 6u per maand Opvolgen betaling 1u per maand (bijkomend maatschappelijk werker bij achterstallige betaling 1u per maand)	Maaltijden bestellen 30 min per week		
Zorgcoördinator /zorgcoaches	N=2 Begeleiding eetmoment, samen eten 35-50min per dag (30 min extra betaald toezicht, andere min binnen onderwijstijd) Ondersteuning & coaching vrijwilligers		N=1 Informereren ouders					
Brugfiguur	N=1 Informereren ouders	N=1 Informereren ouders		N=1 Informereren ouders			N=1 Foto's en communicatie Ouders informeren. 10min per week	
Onderhoudsmedewerker	N=2 60min per dag Verdelen maaltijden over de klassen, bakken					Uitdelen groeten en fruit, hapjes bereiden, afwas 200 min per week	Klaarzetten, spoelen en snijden, verdelen en afwas 5u per week	Bestelling uitpakken en verdelen Afwas 60min per dag

	School 4	School 7	School 6	School 8	School 5	School 3	School 1	School 2
	op de kar, opruimen maaltijd, afwas							
Toezichter			N=1 30min per dag					
Vrijwilligers	N=1 (via OCMW met vrijwilligersvergoeding. In het verleden ook samengewerkt met vrijwilligers via AMA sociale economie) 60min per dag Ondersteuning bij maaltijd en afwas							
ICT					Menu op website plaatsen 10min per maand			Menu uithangen en uitprinten, website 20min per week
Teamcoach					N=1 Sensibiliseren ouders 90min per maandag Opvolging doelstellingen 1u per dag			
Teamleden					N=18 Opvolgen doelstellingen 60min per dag Inrichting en optimalisatie lokaal n=4 60min per maand			
Kleuter-begeleiderratio	1/6	1/20	1/13	1/18	?Varieert van 1/2 tot 1/4	1/16	1/10	1/13

3.13 Kosten en baten

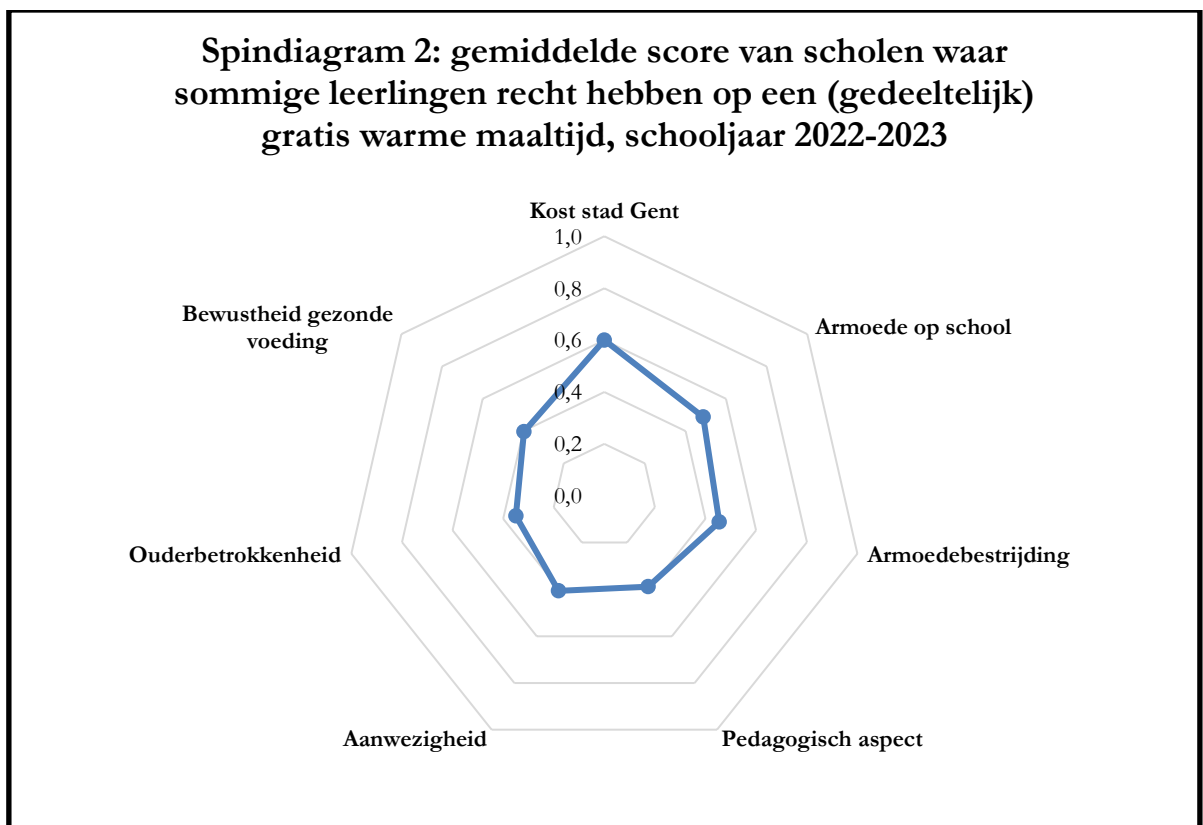
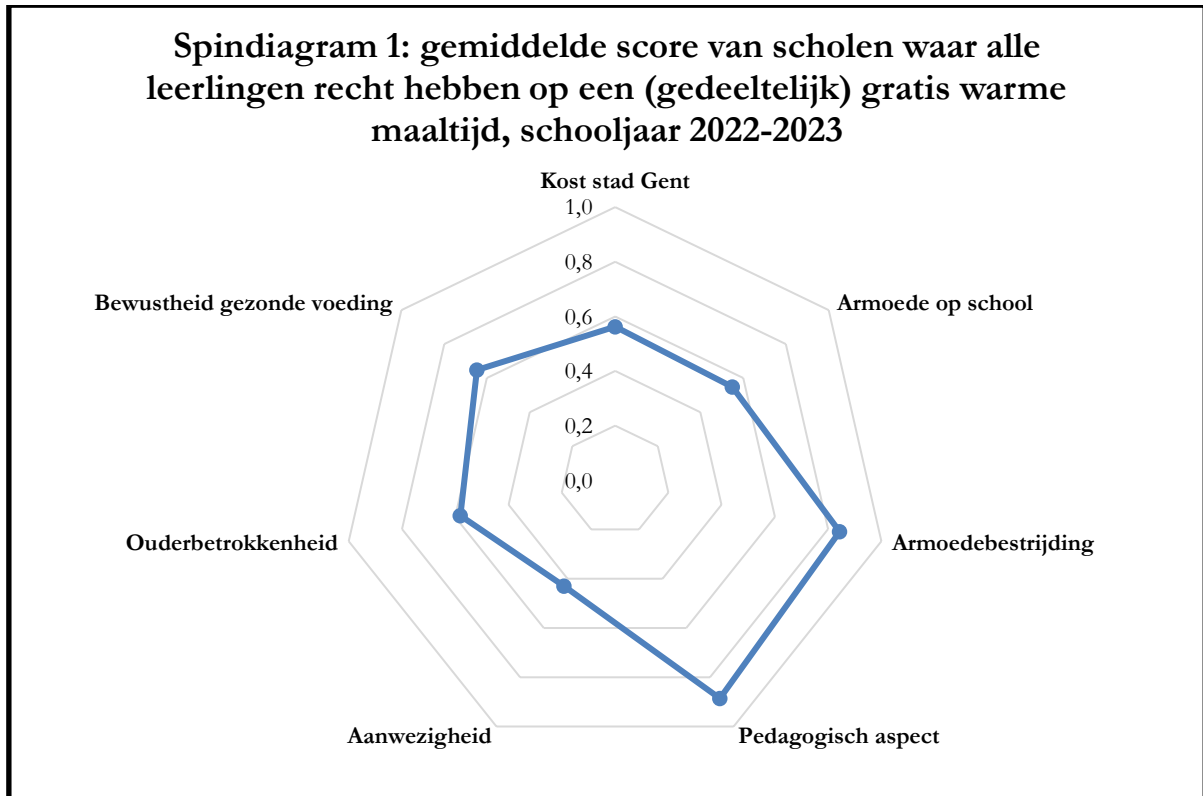
Na het overzicht van de kostenzijde – hoe complex en onvolmaakt ook - wordt in deze sectie gepoogd om de kosten en baten van de diverse basis-scenario's tegen elkaar af te wegen.

We maken gebruik van spindiagrammen om diverse variabelen en uitkomsten te visualiseren en te vergelijken. Een spindiagram bestaat uit een reeks dimensies (of assen) die uitwaaiëren vanuit een centraal punt, vergelijkbaar met de spaken van een wiel. Elke as reflecteert een specifieke dimensie, waarbij de lengte van de lijn van het centrum naar het uiteinde van elke as de schaal van die dimensie weergeeft. De scores op die schaal zijn telkens samengestelde en gewogen indicatoren die meerdere onderliggende variabelen samenvatten. Punten of lijnen worden geplaatst op de dimensies om de waarden van elke indicator aan te duiden, en ze worden onderling verbonden om een gesloten veelhoek te vormen. Dit stelt ons in staat om eenvoudig patronen en vergelijkingen te identificeren tussen verschillende scenario's. Hoe verder de scores aan de buitenkant van het spinrag liggen, hoe 'beter' een school of scenario op die dimensie scoort. Dat geldt dus ook voor de dimensie 'kostprijs': hoe hoger de score, hoe lager de kostprijs per kleuter.

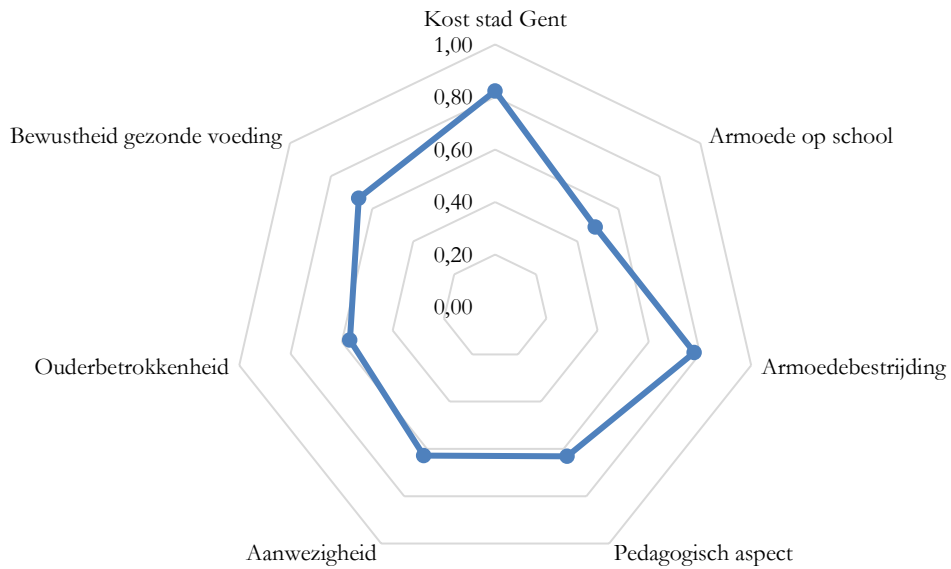
Zoals eerder vermeld, werden alle dimensies (of assen) ontworpen op basis van één of meerdere variabelen (voor een overzicht van alle variabelen per as zie bijlage 1). Elke variabele of deel-indicator werd vervolgens herschaald tot een waarde tussen 0 en 1. Hierdoor kregen we waarden op een vergelijkbare schaal. Vervolgens werden de totaalscores berekend als rekenkundige gemiddelden van de deel-indicatoren in elke dimensie, met waarden tussen 0 en 1.

In wat volgt zijn vier spindiagrammen opgesteld. Alle diagrammen geven per dimensie een afzonderlijk overzicht van de gemiddelde scores over verschillende scholen heen. Scholen zijn ingedeeld in drie clusters op basis van het toegepaste kortingssysteem en het specifieke scenario. Het eerste cluster omvat scholen waar *alle* kleuters recht hebben op een (gedeeltelijk) gratis warme maaltijd. Het tweede cluster bestaat uit scholen waar bepaalde kleuters op basis van specifieke criteria in aanmerking komen voor een (gedeeltelijk) gratis warme maaltijd. Het derde cluster omvat scholen waar kleuters extra voorzieningen ontvangen, zoals een tienuurtje of pimpen van de brooddozen. De drie eerste spindiagrammen focussen telkens op één cluster. Spindiagram 4 integreert de informatie uit spindiagrammen 1 tot 3 in één enkel diagram.

Figuur 3 Spindiagrammen per cluster-scenario

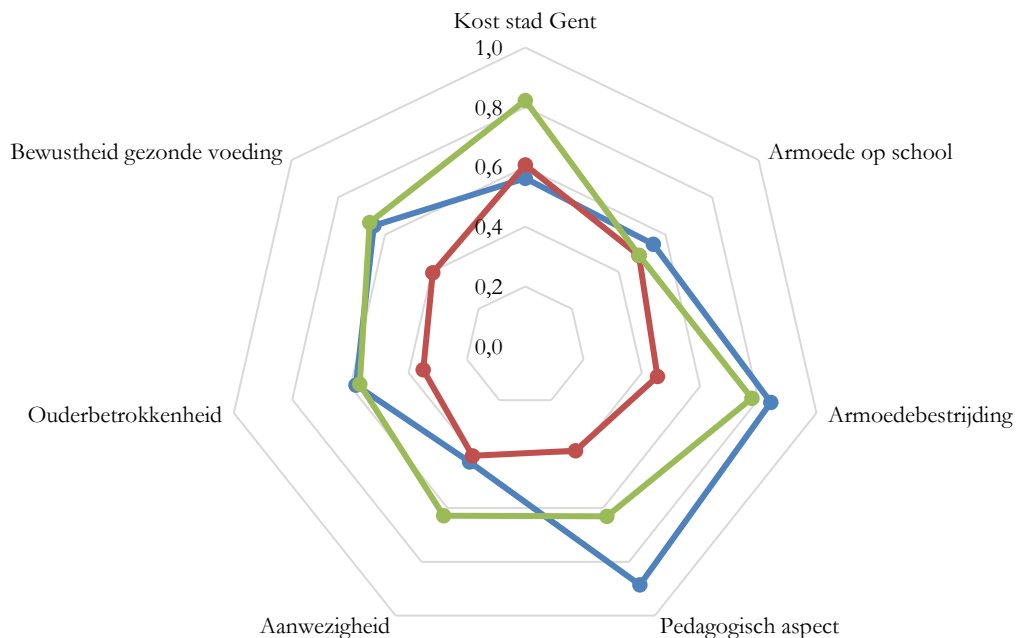

Spindiagram 3: gemiddelde score van scholen waar alle leerlingen recht hebben op een verrijking, schooljaar 2022-2023

Spindiagram 4: spindiagrammen 1 tot 3 samengenomen

—●— Korting alle leerlingen - warme maaltijd —●— Korting bepaalde leerlingen - warme maaltijd —●— Verrijking

De scores op de verschillende assen moeten als volgt geïnterpreteerd worden:

- **kost S²tad Gent**: hoe hoger de waarde, hoe *goedkoper* de maaltijd (voor een volledig overzicht van de kostprijs per leerling en school voor het schooljaar 2022-2023 zie Tabel 22). Merk op dat het hier gaat om de kostprijs per effectief begunstigde kleuter (per effectief opgenomen maaltijd), niet de gemiddelde kostprijs voor alle leerlingen in de kleuterschool. Met de kosten in natura voor de scholen kon hier helaas geen rekening gehouden worden;
- **armoede op school**: hoe hoger de waarde, hoe meer kansarme kleuters en hoe intenser de armoede-beleving bij hun ouders, en bijgevolg: hoe hoger de *potentiële impact van LEOS*;
- **armoedebestrijding**: hoe hoger de waarde, hoe beter LEOS erin slaagt om *effectief de armoede van de begunstigde doelgroep te lenigen*;
- **pedagogisch aspect**: hoe hoger de waarde, hoe meer sfeer, plezier, interacties en initiatief kleuters beleven/nemen tijdens het eetmoment ten gevolge van LEOS;
- **aanwezigheid**: Hoe hoger de waarde, hoe groter de *toename van het gemiddeld aantal aanwezigheidsdagen van kleuters* sinds de start van LEOS. Een waarde van 0.5 weerspiegelt dat er doorheen de tijd geen verandering is geweest in het aanwezigheidspercentage. Een waarde groter dan 0.5 wijst erop dat **het** aanwezigheidspercentage gestegen is. Een waarde kleiner dan 1 wijst erop dat het aanwezigheidspercentage ('ondanks LEOS') gedaald is;
- **ouderbetrokkenheid**: hoe **hoger** de waarde, hoe sterker de ouderbetrokkenheid op school bij het LEOS-gebeuren;
- **bewustzijn gezonde voeding**: hoe hoger de waarde, hoe sterker het bewustzijn omtrent gezonde voeding bij kleuters ten gevolge van LEOS.

Vaststellingen:

- de gemiddelde **uitgaven per (LEOS) leerling** in scholen waar alle of bepaalde kleuters een warme maaltijd ontvangen (zoals weergegeven in Spindigrammen 1 en 2) zijn beduidend hoger dan in scholen waar een verrijking wordt aangeboden (Spindigram 3). Deze bevinding is te verklaren door het feit dat de kosten voor een warme maaltijd per kleuter ongeveer dubbel zo hoog zijn als de kosten voor het pimpen van brooddozen of het organiseren van een tienuurtje;
- de gemiddelde maat van **(bereik van) kansarmoede op school**, gemeten aan de hand van zowel het percentage kansarme kleuters als de resultaten van ouderbevraging over hun beleving van armoede, vertoont weinig verschil tussen de scenario's. Niettemin valt op dat scholen waar alle leerlingen **automatisch** in aanmerking komen voor een (gedeeltelijk) gratis warme maaltijd, een hoger gemiddeld armoedecijfer vertonen.⁴⁷ Merk op dat het 'causaal verband' hier wellicht omgedraaid moet worden: de LEOS-maaltijden zorgen zelf niet voor meer kansarmoede - integendeel: scholen met meer kansarme kleuters opteren meer voor een steviger nutritioneel aanbod;
- de effecten van LEOS op het vlak van **armoedebestrijding** verschillen sterk naargelang het scenario. Het is opmerkelijk dat LEOS significant effectiever lijkt te zijn in scholen waar alle kinderen recht hebben op een (gedeeltelijk) gratis warme maaltijd of op een verrijkt aanbod van voeding (zoals weergegeven in Spindigrammen 1 en 3). De genereuze kortingsregeling is veel minder van toepassing op scholen in Spindigram 2, waar slechts een beperkte groep kleuters – op basis van vastgestelde criteria – in aanmerking komt voor een korting. Het is dan ook logisch dat dit scenario minder effectief blijkt te zijn qua armoedebestrijding;
- de perceptie van het eetmoment als een **pedagogisch aspect** varieert eveneens sterk tussen de onderzochte scenario's. Scholen waar alle kleuters (quasi)gratis maaltijden ontvangen presteren veruit het best op deze dimensie (spindigram 1), gevolgd door scholen waar alle kleuters een

⁴⁷ De indicator (bereik van) kansarmoede op school is naast het percentage indicatorleerlingen ook gebaseerd op de subjectieve armoede-ervaring van ouders. Die subjectieve armoedebeleving is veel minder uitgesproken dan men zou verwachten op basis van de 'objectieve' (maar vrij ruime) variabele '% indicatorleerlingen'. Daardoor liggen ook de scores op onze samengestelde kansarmoede-indicator bij de LEOS-scholen dicht bij elkaar.

verrijking krijgen (spindiagram 3 - waarbij de 10-uurtjes weliswaar beduidend beter scoren op deze dimensie dan het pimpen van de brooddozen). Scholen waar niet alle leerlingen in aanmerking komen voor een korting doen het minder goed op deze dimensie (Spindiagram 2). Dit positieve effect voor scholen waar alle leerlingen recht hebben op een korting was te verwachten, gezien dit resultaat in lijn is met de beoogde invulling van het eetmoment binnen het LEOS-project voor scholen behorend tot deze categorie.

Een belangrijke factor in deze dimensie – naast de voedingswaarde van het aanbod an sich - is de *begeleiding* en de *ruimere schoolvisie* op het eetmoment als leermoment. De pilootscholen waar de klasleerkracht wordt ingezet voor het begeleiden van de het eetmoment scoren logischerwijze hoger op de dimensie ‘pedagogisch aspect’. In de school voor buitengewoon onderwijs is het eetmoment nog meer een pedagogische activiteit voor de kleuters geworden sinds de invoering van LEOS. Zowel leerkrachten als therapeuten geven aan dat ze willen mee-eten, een voorbeeld geven en een huiselijke sfeer creëren om maximaal op pedagogische leerwinsten in te zetten;

- wat betreft het effect van het LEOS-project op het gemiddelde **aanwezigheidspercentage** zien we vooral een positieve trend bij scholen waar een verrijking wordt aangeboden (Spindiagram 3). Deze scholen hebben gemiddeld een score van ongeveer 0.6, wat impliceert dat de aanwezigheid van kleuters sinds de start van LEOS is toegenomen. Scholen waar warme maaltijden worden aangeboden aan bepaalde of alle leerlingen scoren hier iets lager op (Spindiagrammen 1 en 2). Het is echter belangrijk op te merken dat deze gegevens betrekking hebben op het gemiddelde aanwezigheidspercentage van *alle* leerlingen. In het kwantitatieve gedeelte werden ook trendgegevens geschat enkel voor leerlingen die deelnemen aan het LEOS-project, wat voor sommige scholen positievere resultaten opleverde (zie Tabel 12);
- kijken we naar de resultaten op de dimensie ‘**ouderbetrokkenheid bij LEOS**’, dan zien we opnieuw vergelijkbare resultaten voor scholen waar alle kleuters recht hebben op (gedeeltelijk) gratis warme maaltijden of verrijking, waarbij deze scholen gemiddeld hoger scoren op ouderbetrokkenheid dan scholen waar niet alle kleuters in aanmerking komen voor een korting. Scholen met een selectieve korting zijn wellicht minder geneigd om daar een schoolbrede sensibilisering van ouders aan te koppelen, om het risico van stigma-effecten door hun aanpak *niet* te versterken. Andere mogelijke verklaringen voor deze variaties, kunnen worden gezocht in verschillende visies op ouderbetrokkenheid in het algemeen binnen de scholen, de wijze waarop het personeel het LEOS-project opvolgt en implementeert, de mogelijkheid om ouders te bereiken en hun bezorgdheden rond voeding te kennen/te begrijpen, en de bereidheid/mogelijkheid van ouders zelf om betrokken te worden bij de maaltijden, bijvoorbeeld als stakeholders. Voor mogelijke acties en aandachtspunten met betrekking tot ouderbetrokkenheid verwijzen we naar sectie 1.13 (literatuurstudie) en 2.5.4 (lerend netwerk);
- eenzelfde trend stellen we eveneens vast op de laatste dimensie ‘**bewustzijn m.b.t. gezonde voeding**’. Scholen waar alle leerlingen recht hebben op een korting (spindiagrammen 1 en 3) scoren *gemiddeld* beter dan scholen waar leerlingen korting krijgen op basis van bepaalde criteria (spindiagram 2). Een voor de hand liggende verklaring voor deze vaststelling is dat er minder sensibilisering plaatsvindt in scholen waar niet alle kleuters kunnen deelnemen aan het project.

Spindiagram 4 laat toe (met het nodige voorbehoud omtrent de gebruikte indicatoren) om de drie cluster-scenario’s globaal met elkaar te vergelijken. Vooreerst valt op dat het scenario met **selectieve kortingen** op warme maaltijden bijna over de ganse lijn minder goed scoort dan de twee andere basis-scenario’s. Dit betekent uiteraard niet dat de betrokken scholen zich minder ingespannen hebben; het suggereert wel dat het scenario zelf minder effectief is dan de andere. Qua kost voor de Stad Gent (althans per deelnemende leerling)⁴⁸ valt het niet veel zuiniger uit dan het scenario ‘warme

48 Uiteraard is de kost voor de Stad hoger op schoolniveau wanneer de toelage aan alle leerlingen wordt toegekend dan wanneer ze selectief wordt toegepast

maaltijd voor alle kleuters’, maar de effecten op verschillende dimensies zijn beperkter dan bij de andere scenario’s. Wellicht komt dit omdat het moeilijker is om een krachtig, schoolbreed beleid rond gezonde voeding te koppelen aan een selectief aanbod. De vraag kan dus gesteld worden of het zin heeft deze aanpak verder te volgen.

De twee andere cluster-scenario’s hebben elk hun sterke en minder sterke kanten. **(Quasi-)gratis warme maaltijden op school** zijn duurder voor de Stad, maar scoren uitstekend inzake armoedebestrijding en pedagogische effecten. Dit is natuurlijk ook te danken aan de inzet van de scholen zelf, die de schoolmaaltijden hebben geïntegreerd in een totaalvisie waar de fysieke, sociale en pedagogische dimensies even sterk uitgebouwd zijn. Dit scenario lijkt ons dan ook het meest aangewezen in scholen met een hoge concentratie van kansarmoede.

Het **‘verrijkingsscenario’ (10-uurtje en pimpen van brooddozen)** scoort dan weer het sterkst op de dimensies ‘aanwezigheden’ en kostprijs. Alhoewel de aanwezigheden in het algemeen volatiel zijn en door heel wat factoren beïnvloed worden, lijkt het ons niet uitgesloten dat ouders hun kinderen vroeger naar de school brengen omdat het 10-uurtje al in de loop van de voormiddag uitgevoerd wordt. Bovendien blijkt het 10-uurtje (veel meer dan het pimpen van brooddozen) goed te scoren qua pedagogische effecten (gezellige setting, nadruk op proeven, gesprekken over gezonde voeding, ...). Mede omwille van de lage kostprijs voor de Stad Gent en goede scores op andere dimensies zouden we dit scenario durven aanbevelen als algemene standaard voor de ‘doorsnee school’.

4 | Besluit en aanbevelingen: het belang van gezonde, betaalbare en duurzame voeding op scholen

“Ik weet bijvoorbeeld dat bepaalde leerlingen die bij mij nu een warme maaltijd eten, als je vroeger die boterhammendozen zag dan dacht je daar maak ik mij wat zorgen over. Dus die eten nu een warme maaltijd, waardoor dat ik weet dat ze voldoende naar binnen hebben.” (leerkracht – kortingsstelsel via brieven VUTG)

“Onze kleuters zeggen niet of nog zeer weinig dat ze honger hebben. Dat is waar, dat is echt een groot verschil. En dat is heel mooi dat we kunnen zeggen dat ze geen honger meer hebben.” (leerkracht - gratis, warme maaltijd voor alle kleuters)

“Als je geen tijd hebt en je geeft alsmaar frieten en pizza dan heb ik zoiets van eet dan toch maar beter op school.” (zorgcoördinator – kortingsstelsel via brieven VUTG)

“Ik denk zeker bij de gezinnen die het al moeilijk hebben dat ze echt daarvoor naar school willen komen. Dat dat een stimulans is om eigenlijk naar school te komen en niet alleen voor die gezonde maaltijden maar ook gewoon omdat het gratis is. Dat verlicht. We gaan hem naar school sturen want daar is het toch goed op het gebied van eten en leren.” (leerkracht – kortingsstelsel via brieven van VUTG en gratis pimpen brooddozen voor alle kleuters)

De bevindingen uit het kwalitatieve en kwantitatieve luik van het onderzoek tonen aan dat er veel winsten te boeken zijn met het aanbieden van voeding op school. Zoals in de andere landen die we bespraken in de literatuurstudie, zien we in het LEOS-project dat deze winsten en de impact van het project verder reiken dan het aanbieden van gezonde voeding (Cohen et al, 2023; Lucas et al, 2017; Godfrey, 2012). Ook educatieve en sociale doelstellingen worden behaald. In deze samenvatting geven we de belangrijkste bevindingen van het LEOS-project weer en leggen waar mogelijk en inzicht gevend de link met de bestaande literatuur.

Interviews met de leerkrachten en directie leverden elk jaar getuigenissen op van honger in de klas, ongezonde brooddozen, en gebrekkige kennis en vaardigheden rond voeding. Uit de ouderbevraging in 2023 werd duidelijk dat 22% van de kinderen waarvan de ouders deelnamen aan de enquête zelden of nooit ontbijt thuis eten en dat de kans daardoor groot is dat deze groep van kinderen weinig tot niets eet voor ze de schoolpoort binnengaan. Het LEOS-project wil inzetten op betaalbare, gezonde en duurzame voeding voor kinderen in kwetsbare leefsituaties door gezonde en volwaardige maaltijden aan te bieden op school.

De **participatie aan LEOS** varieert van minder dan 25% tot 100% naargelang de samenstelling van de schoolpopulatie en de gekozen formule. Interessant is dat ze stijgt doorheen de tijd, vooral bij indicatorleerlingen (= kansarme leerlingen). Dit wijst op een positief onthaal van LEOS bij leerlingen en ouders, vooral in minder begoede milieus. Deze bevindingen liggen in de lijn van internationaal onderzoek waarbij een hogere maar niet noodzakelijk universele opname van gratis of goedkopere

maaltijden wordt gerapporteerd (Ohri-Vachaspati, 2014; Goodchild et al, 2017). Het aanbieden van goedkopere of gratis maaltijden biedt daarom geen garantie van opname, en het aanbod moet vergezeld worden van bijkomende maatregelen om ouders te informeren en hun eventuele bezorgdheden rondom het aanbod of de implementatie ervan te identificeren.

De interviews en de observaties leveren alvast een aantal eerste positieve ervaringen op waarin de **impact bij de kleuters** zichtbaar wordt. We zien, net zoals onderzoekers ook in Griekenland (Zota et al, 2016) en Nieuw-Zeeland (Munday & Wilson, 2017) aantoonde, dat scholen een ideale setting kunnen zijn om gezonde eetgewoonten aan kinderen aan te leren vanaf een zeer jonge leeftijd (Vik et al., 2019).

“Kinderen die misschien van thuis uit triestige brooddozen of boterhammen meekrijgen, krijgen nu een kans op een volwaardige, warme maaltijd. En ook gezonder in plaats van hamburgers met friet. En misschien leren ze ook wat meer eten? Want sommige ouders geven altijd hetzelfde eten mee en zij denken dat hun kinderen niks lusten. Door de maaltijden heb je meer keuze tussen verschillende soorten groentjes en veel meer variatie. Ik geef ook geen koeken meer in mijn klas. Wij eten nu twee keer per dag fruit. In het begin van het jaar heb je dan kinderen die er niet veel van eten, maar tegen het einde van het jaar zijn ze het zodanig gewoon dat ze zelfs niet meer over koeken spreken in mijn klas.” (leerkracht - kortingsstelsel voor ouders met een leefloon/equivalent leefloon)

Volgens de deelnemende scholen stimuleert de invoering van de maaltijden (10-uurtje, aanvullen/pimpen brooddozen, warme maaltijd) binnen LEOS een gezonder eetpatroon bij de kleuters. De scholen merken ook een grotere woordenschat rond voeding, inclusief anderstalige kinderen, en betere tafelmanieren bij de kleuters sinds de invoering van LEOS. Daarnaast geven ze aan dat het samen eten met andere leeftijdsgenoten ervoor zorgt dat de kleuters meer en beter eten. Kleuters worden uitgedaagd om (nieuwe) voeding meer te proeven en staan meer open om nieuwe dingen te proberen. De bevindingen over de positieve impact op de eetgewoonten met een grotere openheid tot proeven, liggen in de lijn van voorgaand onderzoek (Bartelink et al., 2019(a); Godfrey, 2012; Gibson et al., 2012, Goodchild et al., 2017; Munday & Wilson, 2017, Oosterhoff et al., 2020; Schayck et al., 2021 Zota et al., 2016). In het merendeel van deze studies werden de maaltijden gekoppeld aan andere interventies (bijvoorbeeld educatieve methodieken zoals stickerkaarten tijdens het proeven bij de kinderen en informatiesessies bij de ouders). Ook in LEOS onderschrijven we het belang van de ‘multicomponent’ aanpak waarbij er inspanningen geleverd worden die verder gaan dan het ‘louter’ aanbieden van gezonde voeding.

Om te beginnen lijkt het **profiel en de inbreng van de begeleider** tijdens het begeleiden van het eetmoment een belangrijke factor. De modelfunctie van de klasleerkracht of andere toezichter die actief deelneemt aan de maaltijden, heeft een invloed op de grotere bereidheid van de kleuters om **meer te proeven**. Hierbij ziet de begeleider af van een controlerende rol en zorgt voor een positieve gedragsbeïnvloeding (zoals bij het onderzoek van Peleman et al, 2019) door het proeven te motiveren “omdat het lekker is”. Bij de scenario’s waar de klasleerkracht wordt ingezet en een dagelijks aanbod wordt voorzien voor alle kleuters valt het op dat de kleuters maximaal worden aangemoedigd tot proeven van (nieuwe) voeding. De kleuters krijgen dagelijks oefenkansen tot proeven en het leren kennen van nieuwe voeding wat op zijn beurt een gezondere inname van voedsel en een gezonder eetpatroon stimuleert. Daarnaast zien we dat in scholen waar de klasleerkrachten instaan voor het begeleiden van het eetmoment er **meer talige interacties** zijn over het middagmaal, gezonde voeding en voeding in het algemeen. Deze interacties worden geïnitieerd door de leerkracht. De maaltijden worden gezien als moment om de kennis van (gezonde) voeding bij kleuters te vergroten. In de andere deelnemende scholen beperken de talige interacties zich voornamelijk tot het managen van het eetmoment zoals het handhaven van regels, instructies geven en de tijd bewaken. Er heerst

ook een **meer ontspannen sfeer** tijdens het eetmoment als de eigen klasleerkrachten mee-eten of als de school werkt met een vaste ploeg toezichters (zoals vaste onderhoudsmedewerkers of medewerkers van de buitenschoolse opvang) in plaats van met een roterend beurtrol systeem. Vaste, bekende gezichten zijn vertrouwd voor kleuters en zorgen voor gekende routines.

Ook de **plaats waar kleuters eten** lijkt ertoe te doen. Uit onze bevindingen valt het op dat kleuters die niet in een refter eten, maar in de eigen klas of een aparte ruimte met de eigen (klas)groep, meer tijd krijgen om te eten en meer ruimte krijgen tot het nemen van initiatief. De sfeer wordt ook als meer ontspannen beschreven als het eetmoment niet doorgaat in een refter.

Een derde belangrijke factor is de **ruimere schoolvisie op het aanbieden van maaltijden**. Binnen het LEOS-project heeft één school er expliciet voor gekozen om in te zetten op het scenario dat het eetmoment als **pedagogische maaltijd**⁴⁹ en dus als leermoment invult. Ook andere scholen delen deze benadering maar kozen niet uitdrukkelijk voor dit scenario. De school in kwestie koppelt om die reden ook ontwikkelingsdoelstellingen aan het eetmoment. De kleuters eten de warme maaltijd samen met de klasleerkracht in de eigen klas en dus in kleine groepjes. De klas is een gezellige, rustige setting voor de kleuters om te eten. Het zijn de klasleerkrachten die ingezet worden om het eetmoment te begeleiden (samen met een vrijwilliger) om zo een sterke link met gezondheid en voedingseducatie te garanderen. De bevindingen uit de interviews en de observaties zijn positief. De sfeer tijdens het eetmoment wordt als rustig, gezellig en ontspannen omschreven. De kleuters hebben meer beschikbare tijd om te eten en eten ook effectief langer in vergelijking met de kleuters in de andere scholen. De kleuters hebben meer contact met de begeleider van het eetmoment (ratio 1/6). Ze worden ook uitgedaagd om te proeven en er wordt meer gepraat over (gezonde) voeding. Deze interacties worden in de school veel meer geïnitieerd door de begeleider (= klasleerkrachten) in vergelijking met de andere scholen. Tot slot is er ook meer ruimte voor initiatief van de kleuters. De kleuters kunnen actief participeren aan de voorbereiding van de maaltijd, tijdens de maaltijd en bij het afruimen en opruimen van de maaltijd. De invoering van de pedagogische maaltijd lijkt dus een positieve impact te hebben op de betrokkenheid en de ontwikkeling van kleuters. De implementatie van dit concept vraagt echter wel veel engagement van het schoolteam en heel wat financiële en logistieke aanpassingen (zoals ook vermeld in deel 1). Eén deelnemende school wilde het concept van de pedagogische maaltijd implementeren, maar dit idee is nog niet volledig geïntegreerd in het kleuterteam. Tijd, overleg en bijsturing is nodig om het concept volledig te laten slagen.

Scholen hebben de vrijheid om schoolmaaltijden als onderwijstijd in te vullen en te begeleiden door de kleuterleerkracht (Onderwijsinspectie, 2016; Hens, 2023). Dit concept wordt geïnspireerd door het Scandinavische idee van het 'pedagogical meal'. Binnen het LEOS-project wordt ook het 10-uurtje benut als potentieel pedagogisch moment. De kleuters eten in een rustige en gezellige setting samen met hun klasgenoten en klasleerkracht. Er is meer nadruk op proeven en gesprekken over voeding in vergelijking met andere scenario's. Er is echter weinig ruimte voor kleuterinitiatief tijdens de 10-uurtjes, mogelijk door de beperkte duur van het eetmoment. In dit opzicht lijkt het middagmoment nog beter geschikt voor pedagogische interacties dan de 10-uurtjes.

⁴⁹ Het concept ('pedagogical meal') kent zijn oorsprong in Finland en Zweden waar een lange traditie bestaat in het aanbieden van gratis schoolmaaltijden voor alle kinderen. De schoolmaaltijd is er een regulier onderdeel van de schooldag en is er structureel verankerd via het schoolcurriculum (Korkalo et al., 2019; Lucas et al., 2017). Maaltijden zijn er een pedagogisch middel waarbij zowel de relatie met gezondheid (de doelen van voedingseducatie) als de sociale rol van maaltijden (etiquette, voedingscultuur, relationele aspecten van samen eten) meegenomen worden bij de organisatie van maaltijden. De kracht van modelleren wordt optimaal benut omdat leerkrachten er actief deelnemen aan de maaltijden die bij voorkeur in kleine groepjes verlopen. De pilootschool binnen LEOS heeft dit concept geïmplementeerd in de werking van de school. We verwijzen naar de literatuurstudie in het eerste tussentijds rapport voor een uitgebreide beschrijving van deze praktijk.

Ons onderzoek suggereert ook een (beperkt maar gunstig) indirect effect op de **aanwezigheden** van kleuters op school. In scholen met een hoog aandeel indicatorleerlingen die (quasi-)gratis maaltijden aanbieden merkt men dat de kinderen die deelnemen aan LEOS ook minder vaak afwezig zijn dan andere kinderen. Scholen met 10-uurtje/pimpen van brooddozen zien op dit vlak geen verschil. Over schooljaren heen zijn er echter grote schommelingen in verschillende richtingen. Dat is begrijpelijk omdat de afwezigheden vermoedelijk nog in grote mate bepaald worden door andere factoren, zoals de COVID-quarantaines in de schooljaren 2020-2021 en 2021-2022.

Internationaal onderzoek in lagere scholen vond een positieve impact van schoolmaaltijden op de aandacht en academische prestaties van de kinderen (Golley et al, 2010). Hoewel het nagaan van een **grotere betrokkenheid en participatie van de kleuters in de klas** dankzij de gezonde maaltijden eveneens beoogd werd in de onderzoeksopdracht, blijft deze impact onduidelijk en kunnen we geen causaal verband vastleggen. Voeding en gezondheid hebben een complexe en langetermijn-relatie, waardoor het uitblijven van duidelijk waarneembare effecten op een korte termijn niet betekent dat er geen effecten zijn. In de interviews over verschillende jaren heen, durven de scholen zich niet goed uitspreken over het effect van de maaltijden op dit vlak. De scholen zijn er echter wel van overtuigd dat kleuters die honger hebben of onvolwaardige voeding eten vaak moeite hebben om zich te concentreren op school of een lager welbevinden hebben. Ze geloven dus wel dat het aanbieden van de maaltijden bijdraagt tot de randvoorwaarden om tot leren te komen. Scholen die de brooddozen pimpen of een 10-uurtje organiseren benadrukken het belang van de andere maaltijden van de dag en een consequent gezond voedingspatroon om grotere effecten teweeg te brengen op vlak van betrokkenheid en participatie in de klas.

Het LEOS-project heeft tot slot een **impact op de ouders** van de kleuters, ongeacht het scenario waarin de school van hun kind deelneemt. Bij alle scenario's zien we dat informatie over gezonde voeding, gevarieerde voeding en nieuwe ingrediënten aan ouders wordt doorgespeeld via informatie- en sensibiliseringscampagnes. Het thema voeding wordt met ouders meer dan voor de start van LEOS besproken en getoond (het laatste komt anderstalige ouders ook tegemoet). Bij sommige ouders leidt dit naar eigen zeggen tot een verandering in de eigen aankoop- en eetgewoonten thuis. Enkele leerkrachten merken ook een verschuiving van de inhoud van de brooddozen, die geleidelijk gezonder en gevarieerder wordt. Tegelijk blijft sensibiliseren rond gezonde voeding een delicate opdracht door het gevaar om belerend over te komen of ouders onbedoeld onzeker te maken over hun capaciteiten als 'goede ouder'. Het belang van een voortdurende informatiecampagne over LEOS in het bijzonder en gezonde voeding in het algemeen wordt door alle scholen onderschreven. Zoals ook de literatuurstudie aantoonde, met in het bijzonder de studies van (Goodchild et al. (2017) en Ohri-Vaschaspati (2014), biedt zelfs een gratis aanbod van een warme maaltijd aan kinderen geen garantie voor de uptake van de maaltijd indien ouders de keuze hebben om al dan niet in te schrijven op het aanbod. Ouderlijke bezorgdheden over het aanbod en kwaliteit van het eten, over de hoeveelheid dat het kind zal eten, en of het kind het eten (dat vaak anders is dan thuis) wel zal lusten, weerhouden ouders ervan om effectief ook in te tekenen voor het aanbod. Onze eigen bevindingen, voornamelijk uit de interviews met de directie en leerkrachten en andere schoolbetrokkenen (zoals de zorg coördinator of brugfiguur) maken duidelijk dat – indien ouders een keuze moeten maken om al dan niet in te tekenen op het aanbod - het van groot belang is om ouders blijvend te informeren via allerlei kanalen en middelen (inclusief proef- en toonmomenten). Zeker bij de start van de invoering van maaltijden blijkt intensief en uitgebreid informeren van ouders ontzettend belangrijk. Daarnaast beïnvloedt 'lekker' eten ook de deelname aan de maaltijden. Uit ons onderzoek blijkt dat het eten van korte-keten en sociale economie cateraars als lekkerder wordt ervaren dan gerechten van een grootkeuken. Het uitschakelen van de keuze is uiteraard een andere optie – zoals we zien bij een warme maaltijd binnen het pedagogisch project, de tien-uurtjes en het pimpen van de brooddozen die sowieso aan alle kleuters wordt aangeboden. De maaltijd integreren in een krachtig en schoolbreed

beleid rond gezonde voeding lijkt doorslaggevend te zijn in het wel gebruik maken van de schoolmaaltijd. Dit neemt de noodzaak en wenselijkheid van een blijvende informatiecampagne niet weg, maar zorgt er wel voor dat alle kinderen de kans krijgen om van de gezonde voeding te eten.

De voordelen van de grotere bereidheid en vaardigheden van kinderen om meer en meer gevarieerd te eten, laten zich ook voelen tijdens de eetmomenten thuis. Ouders voelen zich hierdoor ondersteund, zeker bij zogenaamde ‘moeilijke eters’.

Ouders van kinderen die een warme maaltijd op school eten, geven aan meer ‘quality time’ met hun kind over te houden, en zelf ontzorgd te zijn van het koken ‘s avonds. Hoe ouders de financiële impact op het budget inschatten varieert en wordt het best ervaren waar een korting toegekend werd of waar de warme maaltijd helemaal gratis is.

Hoe kan deze – globaal positieve – balans van het LEOS-experiment vertaald worden in aanbevelingen voor het beleid en de praktijk in de toekomst?

1. Een aanbod van gezonde voeding op school maakt deel uit van een goed beleid van **preventieve gezondheidszorg**. De internationale literatuur reikt voldoende overtuigende argumenten aan om gezonde voeding op school te promoten en van overheidswege te subsidiëren, niet alleen voor kansarme kinderen, maar voor alle kinderen. Het maakt deel uit van gezondheidseducatie, omdat zelfs doorsnee huishoudens zich te weinig bewust zijn van de langetermijneffecten van (on)gezonde voeding. Kansarme huishoudens hebben bovendien te weinig middelen om zich die gezonde voeding te kunnen permitteren.
2. Er zijn zelfs sterke **economisch-budgettaire argumenten** voor deze aanpak. De sociale kosten-baten analyse van schoolmaaltijden in de VS door de Rockefeller Foundation (2021) toont aan dat de baten ervan voor de gemeenschap als geheel (in termen van gezondheid, armoedebestrijding en welvaart op langere termijn) minstens het dubbele bedragen van de kosten. In de VS is daarom al in 2010 besloten om gratis maaltijden voor alle leerlingen te promoten in alle scholen waar het aantal gerechtigden groter is dan 40%, met subsidies van de federale overheid.
3. Beperk de interventie dus niet tot een subgroep van kleuters, betrek de **ganse schoolgemeenschap** in het initiatief. Scholen die een universeel aanbod voor alle kinderen voorzien en tegelijk schoolbreed inzetten op verschillende componenten (eetbeleving, sensibiliseren ouders, eet- en leerklimate), hebben een duidelijk sterkere impact op armoedebestrijding, aanwezigheden, ouderbetrokkenheid, pedagogische effecten, bewustzijn van gezonde voeding en eetvaardigheden (zie figuur 4).

Figuur 4 Componenten van het aanbod van gezonde voeding op school

4. **(Quasi-)gratis warme maaltijden voor iedereen op school** zijn het meest aangewezen in scholen vanaf een bepaalde concentratiegraad van kansarmoede. De 40%-drempel uit de VS komt toevallig ook ongeveer overeen met het aandeel Gentse kleuters dat recht geeft op een verhoogd groepspakket. Toch is de Amerikaanse regel niet zomaar transposeerbaar naar het lokale Gentse beleid: de baten en budgettaire terugverdieneffecten komen immers ten goede aan de ruimere gemeenschap (in de Belgische context het federale en gemeenschapsniveau), terwijl de kosten in het geval van LEOS ten laste van de lokale overheid vallen. Een (co)financiering door de Vlaamse Gemeenschap en de Federale Overheid zou dan ook vanuit welvaartseconomisch oogpunt een logische oplossing zijn. Zolang die cofinanciering van de hogere overheden er niet is zal de Stad Gent wellicht om budgettaire redenen de minimale concentratiegraad voor dit (duurdere) scenario hoger moeten leggen (bv. 75%).
5. Een aanbod van warme maaltijden voor alle kleuters blijft weliswaar voor de betrokken scholen een niet te onderschatten investering op logistiek en pedagogisch vlak. De pilotscholen pleiten er dan ook voor dat het **geen verplichting** wordt om warme maaltijden aan te bieden. Scholen met veel kansarme leerlingen die geen geschikte infrastructuur hebben voor warme maaltijden, zouden kunnen opteren voor een ander aanbod (zoals een ontbijt of een 10-uurtje) met de bijhorende pedagogische omkadering.
6. Het **'verrijkingsscenario'** (10-uurtje en pimpen van brooddozen) zouden we aanbevelen als algemene standaard voor de scholen die beneden de vastgelegde drempel vallen. Hoewel het hier gaat om een bescheidener en goedkoper aanbod, biedt ook een gezond 10-uurtje kansen om kinderen en hun ouders te sensibiliseren voor gezonde voeding en er op die manier een pedagogische hefboom van te maken.
7. Scenario's met **selectieve kortingen** lijken op het eerste gezicht efficiënter vanuit budgettair oogpunt; ze hebben ook een gunstige impact. Maar die impact is beperkter (a) doordat per definitie de meer kansrijke kinderen niet bereikt worden; (b) omdat de take-up bij kansarme kinderen lager ligt door de stigmatisering, informatie- en administratieve obstakels; (c) door de bijhorende administratieve lasten voor de scholen; en (d) doordat een schoolbrede,

multicomponent benadering in zo'n context moeilijk te realiseren is. Een meer automatische toekenning van selectieve kortingen zou weliswaar de rompslomp en stigma-effecten kunnen tegengaan, maar dat zorgt nog niet meteen voor betere uitkomsten op pedagogisch vlak, gezondheid, ouderbetrokkenheid enz. Tenzij de school ervoor kiest hier extra op in te zetten.

8. Uit het onderzoek blijkt voorts dat een beleid gericht op gezonde voeding op school in elk geval bestaat uit drie pijlers: financiële ondersteuning, (2) logistieke ondersteuning én (3) het ondersteunen van een gezond, pedagogisch (en didactisch) eetklimaat: met andere woorden, de materiële aspecten zijn slechts een deel van het verhaal. Een integrale strategie vergt dan ook samenwerking tussen verschillende beleidsdomeinen (onderwijs, welzijn en gezondheid, economie, ...) en bevoegdheidsniveaus (lokaal, Vlaams en federaal).

- BIJLAGEN -

bijlage 1 Samenstelling van de indicatoren in de spindiagrammen

Benaming van de as	Items	Codering
As 1: Kost Stad Gent		
	Kostprijs middagmaal + kostprijs middagopvang voor stad Gent	Hoe hoger de waarde, hoe goedkoper (1 - waarde = kostprijs/10)
As 2: Armoede		
	1. kansarmoede school	
	% kansarme kinderen in de school	
	2. financieel comfort van de gezinnen	
	Ouderbevraging: is het moeilijk om elke maand voldoende eten te kopen?	0 = helemaal niet moeilijk 1 = niet zo moeilijk 2 = moeilijk 3 = heel erg moeilijk
	Ouderbevraging: hoe vaak maak jij je zorgen dat je niet genoeg geld hebt om alle rekeningen thuis te betalen?	0 = nooit 1 = soms wel, maar meestal niet 2 = bijna elke maand 3 = elke maand
As 3: Armoedebestrijding		
	1. Take-up LEOS	
	ratio-tabel take-up (bereik kansarme kleuters)	Hoe hoger de waarde, hoe meer kansarme leerlingen worden opgenomen t.o.v. het leerlingenpubliek. Waarde van 0.5 verwijst naar een perfecte verhouding.
	2. Niet-stigmatiserend	
	Aanbod voor alle kleuters of niet?	0 = niet voor alle leerlingen 1 = voor alle leerlingen
	Interview directies en leerkrachten: wie spreekt in jullie school ouders aan waarvan jullie vermoeden dat ze het financieel moeilijk hebben? Zijn er soms vragen of bedenkingen van ouders gekomen?	0 = stigmatiserend 1 = niet stigmatiserend
	3. Hulp LEOS	
	Ouderbevraging: maakt de korting of het gratis aanbod een groot verschil voor jouw budget?	0 = geen verschil 1 = een klein verschil 2 = groot verschil

Benaming van de as	Items	Codering
As 4: pedagogisch aspect		
	1. Sfeer tijdens eten en plezier samen eten (= beleving)	
	Kleuterbevraging: sfeer tijdens eetmoment (plezierig, druk, onrustig, ...)	0 = onrustig en druk 1 = plezierig en druk 2 = plezierig en ontspannen
	Kleuterbevraging: de leerling heeft plezier in het samen eten met medeleerlingen	0 = niet het geval 1 = een beetje het geval 2 = volledig het geval
	Interview directie of leraar: sfeer tijdens eetmoment	0 = onrustig en druk 1 = plezierig en druk 2 = plezierig en ontspannen
	Interview directie of leraar: de leerling heeft plezier in het samen eten met medeleerlingen	0 = niet het geval 1 = een beetje het geval 2 = volledig het geval
	2. Talige interacties over voeding	
	Kleuterbevraging: wordt er gepraat over het eten (bv. de inhoud van de brooddozen of wat er op het bord ligt)? (deze interactie is leerkracht-geïnitieerd)	0 = nee 1 = ja
	Kleuterbevraging: wordt er gepraat over voeding tijdens het eetmoment (deze interactie is leerkracht-geïnitieerd)	0 = nee 1 = ja
	Kleuterbevraging: wordt er gepraat over gezonde voeding tijdens het eetmoment? (deze interactie is leerkracht-geïnitieerd)	0 = nee 1 = ja
	Interview directie of leraar: wordt er gepraat over het eten (bv. de inhoud van de brooddozen of wat er op het bord ligt), (gezonde) voeding?	0 = niet het geval 1 = beetje het geval 2 = volledig het geval
	3. Initiatief kleuter (= betrokkenheid en participatie) tijdens eetmoment	
	Kleuterbevraging: ruimte voor initiatief kleuters	0 = niet het geval 1 = beetje het geval 2 = volledig het geval
	Interview directie of leraar: ruimte voor initiatief kleuters	0 = niet het geval 1 = beetje het geval 2 = volledig het geval
As 5: Aanwezigheid		
	Trend in gemiddeld afwezigheidspercentage tussen schooljaar 2019-2020 en schooljaar 2022-2023	
As 6: ouder-betrokkenheid		
	Interview directie en leerkracht: in welke mate zijn ouders betrokken bij de school sinds invoering LEOS? Zie jij een verandering door LEOS?	0 = niet het geval 1 = beetje het geval 2 = volledig het geval
	Ouderbevraging: kom je meer naar school sinds Lekkers op school (LEOS)?	0 = nee 1 = een beetje 2 = veel meer
	Ouderbevraging: zijn er activiteiten over voeding op school?	0 = nee 1 = ja

Benaming van de as	Items	Codering
	Ouderbevraging: indien ja, nam je deel aan een activiteit over voeding?	0 = nee 1 = ja
As 7: gezondheid		
	Interview directie en leerkracht: hebben jullie het gevoel dat de ouders van de deelnemende kinderen nu meer/evenveel/minder zorg besteden aan de gezonde voeding van hun kleuters?	0 = evenveel/geen verschil 1 = een beetje verschil 2 = veel verschil
	Interview directie en leerkracht: eten de kleuters meer gevarieerde voeding?	0 = nee 1 = ja
	Kleuterbevraging: de kleuters worden uitgedaagd om te proeven van (nieuwe) voeding (as gezondheid)	0 = niet het geval 1 = beetje het geval 2 = volledig het geval
	Ouderbevraging: merk je een verschil in hoe of wat je kind eet sinds de invoering van LEOS?	0 = nee 1 = ja, en 1 voorbeeld 2 = ja, en twee voorbeelden 3 = ja, en drie voorbeelden 4 = ja, en 4 voorbeelden

Referenties

- Bartelink, N., van Assema, P., Kremers, S., Savelberg, H., Oosterhoff, M., Willeboordse, M., van Schayck, O., Winkens, B., & Jansen, M. (2019). One- and Two-Year Effects of the Healthy Primary School of the Future on Children's Dietary and Physical Activity Behaviours: A Quasi-Experimental Study. *Nutrients*, 11(3), 689. <https://doi.org/10.3390/nu11030689>
- Bartelink, N.H.M., van Assema, P., Kremers, S.P.J., Savelberg, H., Oosterhoff, M., Willeboordse, M., van Schayck, C.P.O., Winkens, B. & Jansen, M.W. J. (2019b). Can the Healthy Primary School of the Future offer perspective in the ongoing obesity epidemic in young children? A Dutch quasi-experimental study. *BMJ Open*, 9; 030676. doi:10.1136/bmjopen-2019-030676
- Belot, M. & James, J. (2011). Healthy school meals and educational outcomes. *Journal of Health Economics*, 30, 489-504.
- Byker, C.J., Farris, A.R., Marcenelle, M., Davis, G.C. & Serrano, E.L. (2014). Food Waste in a School Nutrition Program After Implementation of New Lunch Program Guidelines. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 46 (5), 406-411, doi.org/10.1016/j.jneb.2014.03.009
- Chomitz, V.R., McGowan, R.J., Wendel, J.M., Williams, S.A., Cabral, H.J., King, S.E., Olcott, D.B., Cappello, M., Breen, S. & Hacker K.A. (2010). Healthy Living Cambridge Kids: a community-based participatory effort to promote healthy weight and fitness. *Obesity*, 18 (1), 45-53. doi: 10.1038/oby.2009.431. PMID: 20107461.
- Cohen, JF, AA Hecht, GM McLoughlin, L Turner, and MB Schwartz. 2021. 'Universal School Meals and Associations with Student Participation, Attendance, Academic Performance, Diet Quality, Food Security, and Body Mass Index: A Systematic Review', *Nutrients*, 13: 911.
- Cohen, Juliana F W, Stéphane Verguet, Boitshepo Bibi Giyose, and Donald Bundy. 2023. 'Universal free school meals: the future of school meal programmes?', *The Lancet*, 402: 831-33.
- D'Alessandro, M. (2019). Free lunch after all? An historical review of implementation of school meals in New York City Public Schools. *Journal of Child Nutrition and Management*, 43 (1).
- Dubuisson, C., Lioret, S., Dufour, A., Volatier, J.L., Lafay L. & Turck, D. (2012). Associations between usual school lunch attendance and eating habits and sedentary behaviour in French children and adolescents. *European Journal of Clinical Nutrition*, 66 (12), 1335-1341. doi: 10.1038/ejcn.2012.137.
- Earl, L. & Lalli, G.S. (2020). Healthy meals, better learners? Debating the focus of school food policy in England. *British Journal of Sociology of Education*, 41 (4), 476-489, doi: 10.1080/01425692.2020.1735999
- Fleischhacker, Sheila, and Elizabeth Campbell. 2020. 'Ensuring Equitable Access to School Meals', *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 120: 893-97.
- Ganann, R., Fitzpatrick-Lewis, D., Ciliska, D., Peirson, L.J., Warren, R.L., Fieldhouse, P., Delgado-Noguera, M.F., Tort, S., Hams, S.P., Martinez-Zapata, M.J. & Wolfenden, L. (2014) Enhancing nutritional environments through access to fruit and vegetables in schools and homes among children and youth: a systematic review. *BioMedCentral Research Notes*, 7 (422), 1- 13. doi: 10.1186/1756-0500-7-422. PMID: 24996963; PMCID: PMC4114435.
- Gibson, C.A., Harvey, S.P., Spaeth, K., Sullivan, D.K., Lambourne, K. & Kunkel, G.H. (2014). Farm to School, School to Home: An Evaluation of a Farm to School Program at an Urban Core Head Start Preschool Program. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*, 9 (3), 334-349, doi: 10.1080/19320248.2014.929540
- Godfrey, J. R. (2012). A Tour of School Lunch: What We Can Learn from the French Approach. *Childhood Obesity*, 8 (5), 491-495. doi.org/10.1089/chi.2012.0085.lunc
- Godfrey, J. R. (2013). National School Lunch Nutrition Standards: Making Kids Hungry or Healthy? *Childhood Obesity*, 9 (1), 71-73. doi.org/10.1089/chi.2013.9103

- Golley, R., Baines, E., Bassett, P., Wood, L., Pearce, J., & Nelson, M. (2010). School lunch and learning behaviour in primary schools: an intervention study. *European Journal of Clinical Nutrition*, 64 (11), 1280-1308. doi: 10.1038/ejcn.2010.150
- Goodchild, G. A., Faulks, J., Swift, J. A., Mhesuria, J., Jethwa, P., & Pearce, J. (2017). Factors associated with universal infant free school meal take up and refusal in a multicultural urban community. *Journal of human nutrition and dietetics: the official journal of the British Dietetic Association*, 30(4), 417-428. <https://doi.org/10.1111/jhn.12442>
- Impact on Urban Health (2022) Investing in Children's Future: A cost benefit analysis of free school meal provision expansion. Beschikbaar op [FSM Report \(Updated Exec Summary\) \(urbanhealth.org.uk\)](https://www.urbanhealth.org.uk)
- Korkalo L, Nissinen K, Skaffari E, Vepsäläinen H, Lehto R, Kaukonen R, Koivusilta L, Sajaniemi N, Roos E, Erkkola M. The Contribution of Preschool Meals to the Diet of Finnish Preschoolers. *Nutrients*. 2019; 11(7):1531. <https://doi.org/10.3390/nu11071531>
- Lucas, P. J., Patterson, E., Sacks, G., Billich, N., & Evans, C. (2017). Preschool and School Meal Policies: An Overview of What We Know about Regulation, Implementation, and Impact on Diet in the UK, Sweden, and Australia. *Nutrients*, 9(7), 736. <https://doi.org/10.3390/nu9070736>
- Lundborg, P., D. Rooth, and J. Alex-Petersen. 2022. 'Long-term effects of childhood nutrition: evidence from a school lunch reform', *The Review of Economic Studies*, 89: 876-908.
- Munday, K., & Wilson, M. (2017). Implementing a Health and Wellbeing Programme for Children in Early Childhood: A Preliminary Study. *Nutrients*, 9(9), 1031. <https://doi.org/10.3390/nu9091031>
- Ohri-Vachaspati P. (2014). Parental perception of the nutritional quality of school meals and its association with students' school lunch participation. *Appetite*, 74, 44-47. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2013.10.024>
- Oosterhoff M., van Schayck O. C. P., Bartelink N. H. M., Bosma H., Willeboordse M., Winkens B. & Joore M. A. (2020). The Short-Term Value of the 'Healthy Primary School of the Future' Initiative: A Social Return on Investment Analysis. *Frontiers in Public Health*, 8 (Art. 401), 1-11. doi:10.3389/fpubh.2020.00401
- Parnham, J. C., Laverty, A. A., Majeed, A., & Vamos, E. P. (2020). Half of children entitled to free school meals did not have access to the scheme during COVID-19 lockdown in the UK. *Public health*, 187, 161-164. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2020.08.019>
- Persson Osowski, C., Göransson, H., & Fjellström, C. (2013). Teachers' interaction with children in the school meal situation: the example of pedagogic meals in Sweden. *Journal of nutrition education and behavior*, 45(5), 420-427. <https://doi.org/10.1016/j.jneb.2013.02.008>
- POD Maatschappelijke Integratie (2022), Belgisch nationaal actieplan voor de Europese Kindgarantie 2022-2030, Brussel: POD Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding, Sociale Economie en Grootstedenbeleid, 100p.
- Sharma, S. V., Vandewater, E., Chuang, R. J., Byrd-Williams, C., Kelder, S., Butte, N., & Hoelscher, D. M. (2019). Impact of the Coordinated Approach to Child Health Early Childhood Program for Obesity Prevention among Preschool Children: The Texas Childhood Obesity Research Demonstration Study. *Childhood obesity (Print)*, 15(1), 1-13. <https://doi.org/10.1089/chi.2018.0010>
- Sørensen, L. B., Damsgaard, C. T., Petersen, R. A., Dalskov, S. M., Hjorth, M. F., Dyssegaard, C. B., Egelund, N., Tetens, I., Astrup, A., Lauritzen, L., & Michaelsen, K. F. (2016). Differences in the effects of school meals on children's cognitive performance according to gender, household education and baseline reading skills. *European journal of clinical nutrition*, 70(10), 1155-1161. <https://doi.org/10.1038/ejcn.2016.99>
- Stevens L, & Nelson M. (2011). The contribution of school meals and packed lunch to food consumption and nutrient intakes in UK primary school children from a low income population. *Journal of Human Nutrition and Dietetics*, 24 (3), 223-232. doi: 10.1111/j.1365-277X.2010.01148.x.
- Rockefeller Foundation (2021), True cost of food: school meals case study, Rockefeller Foundation/Center for Good Food Purchasing, <https://www.rockefellerfoundation.org/wp-content/uploads/2021/11/True-Cost-of-Food-School-Meals-Case-Study-Full-Report-Final.pdf>
- Run, S.V., Schayck, O., Urlings, E., Coppens, K., Winkens, B., & Willeboordse, M. (2020). Pesten op 'De Gezonde Basisschool van de Toekomst': een exploratief onderzoek. *Pedagogiek*, 40 (1), 97-117. <https://doi.org/10.5117/PED2020.1.006.VANR>

van Schayck, C.P.O, Willeboordse, M., Oosterhoff, M., Bartelink, N.H.M, van Assema, P., Kremers, S., Winkens, B., Savelberg, H., Jansen, M., Joore M, & Vreugdenhil A.C.E. (2021). De effecten en kosten van de Gezonde Basisschool van de Toekomst. *Nederlands tijdschrift voor Geneeskunde*, 165, D4979

Vernarelli, J. A., & O'Brien, B. (2017). A Vote for School Lunches: School Lunches Provide Superior Nutrient Quality than Lunches Obtained from Other Sources in a Nationally Representative Sample of US Children. *Nutrients*, 9(9), 924. <https://doi.org/10.3390/nu9090924>

Willeboordse, M., Jansen, M. W., van den Heijkant, S. N., Simons, A., Winkens, B., de Groot, R. H., Bartelink, N., Kremers, S. P., van Assema, P., Savelberg, H. H., de Neubourg, E., Borghans, L., Schils, T., Coppens, K. M., Dietvorst, R., Ten Hoopen, R., Coomans, F., Klosse, S., Conjaerts, M. H., Oosterhoff, M., ... van Schayck, C. P. (2016). The Healthy Primary School of the Future: study protocol of a quasi-experimental study. *BMC public health*, 16, 639. <https://doi.org/10.1186/s12889-016-3301-9>

Zota, D., Dalma, A., Petralias, A., Lykou, A., Kastorini, C. M., Yannakoulia, M., Karnaki, P., Belogianni, K., Veloudaki, A., Riza, E., Malik, R., & Linos, A. (2016). Promotion of healthy nutrition among students participating in a school food aid program: a randomized trial. *International journal of public health*, 61(5), 583–592. <https://doi.org/10.1007/s00038-016-0813-0>

Secundaire bronnen (websites, rapporten, praktijkpublicaties, ...)

Decreet Basisonderwijs (1997).

<https://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1005384.html#H1009828>

De Decker, E., Steenhuyzen, S. & Vansteenkiste, T. (2016). *Verslag van de indicatorenmeting 2015 van het gezondheidsbeleid in Vlaamse scholen*. Brussel: VIGeZ, i.s.m. VAD.

Groen (n.d.). De refferrevolutie. Persdossier. Download via

https://d3n8o8pro7vhmx.cloudfront.net/groen/pages/5601/attachments/original/1547821103/refferrevolutie_persdossier_lang.pdf?1547821103

Havermans, N., De Norre, J., & Groenez, S. (2019). Studiekosten in het basisonderwijs. Gent: Steunpunt Onderwijsonderzoek. Download via http://steunpuntsono.be/wp-content/uploads/2019/11/studiekosten_basis.pdf

Hens, C. (2023). *Kan je schoolmaaltijden bij kleuters benutten als onderwijstijd? De kijk van de onderwijsinspectie*. In: cego (ed.). *Kleuters & ik*. 39 (2), 25-26.

Kinderrechtencommissariaat (2017). *Kinderarmoede bestrijden door 1-euromaaltijden? Advies voor de Commissie voor Wonen, Armoedebeleid en Gelijke Kansen (02 oktober 2017)*. Brussel: Kinderrechtencommissariaat.

Kitchen, S., Tanner, E., Brown, V., Payne, C., Crawford, C., Dearden, L., Greaves, E. & Purdon, S. (2013). *Evaluation of the Free School Meals Pilot. Impact Report*. London: Department for Education. Download via <https://www.gov.uk/government/publications/evaluation-of-the-free-school-meals-pilot-impact-report>

Klasse (2017). *Geen stress meer in de reffer*. Brussel: Klasse. Download via <https://www.klasse.be/101359/geen-stress-rust-reffer-middagpauze/>

Lebacqz T. Antropometrie (BMI, buikomtrek en buikomtrek/lengte verhouding). In: Lebacqz T, Teppers E.(ed.). *Voedselconsumptiepeiling 2014-2015. Rapport 1*. WIV-ISP, Brussel,2015.

Livsmedelsverket (2021). *Nationella riktlinjer för måltider i skolan. Förskoleklass, grundskola, gymnasieskola och fritidshem*. Livsmedelsverket: Uppsala. Download via <https://www.livsmedelsverket.se/globalassets/publikationsdatabas/broschyrrer-foldrar/riktlinjer-for-maltider-i-skolan.pdf>

Moens, O. (2008). *Gezond eten op school. Praktijkgids voor de uitbouw van een evenwichtig voedings- en drankenaanbod op school*. Brussel: Koning Boudewijnstichting. Download via <https://www.vwvj.be/publicatie/gezond-eten-op-school-praktijkgids-voor-de-uitbouw-van-een-evenwichtig-voedings-en>

Onderwijsinspectie (2016). *Brief betreffende het optimaal benutten van de onderwijstijd in het kleuteronderwijs van de stad Antwerpen (kenmerk LuDL_160608/KO A'pen-Ostijid)*. Brussel: Vlaamse Onderwijsinspectie.

Ost C. (2015). *Plaats van de maaltijdconsumptie*. In: Lebacqz T, Teppers E.(ed.). *Voedselconsumptiepeiling 2014-2015. Rapport 1*. Brussel: WIV-ISP.

- Peleman, B., Van Avermaet, P. & Vandenbroeck, M. (2019). *De overgang naar de kleuterschool voor kinderen uit gezinnen in armoede*. Gent: Vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek – Steunpunt Diversiteit en leren, UGent.
- REWARD (2016). *Persttekst naar aanleiding van het eindsymposium in het kader van het REWARD: Rewarding healthy food choices PROJECT*. Gent: UGent. Download via http://www.rewardstudy.be/uploads/publicaties/Reward_perstekst_20161017.pdf
- Rockefeller Foundation (2021). True cost of food: school meals case study, Rockefeller Foundation/Center for Good Food Purchasing, <https://www.rockefellerfoundation.org/wp-content/uploads/2021/11/True-Cost-of-Food-School-Meals-Case-Study-Full-Report-Final.pdf>
- Stad Gent (2020). Bestek: overheidsopdracht van diensten. Onderzoeksproject maaltijden op kleuterscholen. SLS/2020/112-ID5045. Gent: Stad Gent.
- Terlizi, T. (2013) Il pranzo all'asilo nido: tra alimentazione e convivialità. In E. Catarsi & E. Freschi (Eds.). *Le Attività di cura nel nido d'infanzia*. Edizioni Junior: Reggio Emilia, <http://www.edizionijunior.com/schedalibro.asp?ID=4947>
- Vandenbroeck, M., Laevers, F., Hulpia, H., Daems, M., Declercq, B., Janssen, J., & Van Cleynenbreugel, C. (2016). *MeMoQ Deelrapport 14. Samenvatting van de nulmeting*. Brussel – Gent – Leuven: Kind en Gezin – UGent – KU Leuven. Download via <https://www.kindengezin.be/img/resultaten-nulmeting-samenvatting-rapport.pdf>
- Van der Mespel, S., Brazinha, M., Hulpia, H., Jensen, B., Marquard, M., Režek, M., Sousa, J. (2020). *VALUE Roadmap. Routes naar samenwerking tussen kleuteronderwijzers en kinderbegeleiders*. Gent: VBJK. Download via https://vbjk.be/files/attachments/.1249/rapport_Value_Roadmap_Routes_naar_samenwerking_tussen_kleuteronderwijzers_en_kinderbegeleiders.pdf
- Van Laere, K. (2016). Conceptualisations of care and education in early childhood education and care. Doctoral thesis. Gent: Faculty of Psychology and Educational Sciences UGent. Download via <https://biblio.ugent.be/publication/8540806/file/8540810>
- Van Reusel, L. & Dom, L. (2021). PWO Refters en speelplaatsen (middagpauze). Rapport onderzoeksresultaten survey (voorlopige versie van 05/03/2021). Intern rapport. Antwerpen: Karel de Grote Hogeschool.
- VIGeZ - Vlaams Instituut Gezond Leven (2017). *Gids – Richtlijnen voor Vlaamse scholen over schoolmaaltijden*. Brussel: VIGeZ.
- Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, Onderwijsinspectie (2019). *Kwaliteitsvolle kleuterparticipatie: Een onderzoek en een bron van inspiratie*. Brussel: Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, <https://www.onderwijsinspectie.be/sites/default/files/atoms/files/Kwaliteitsvolle%20kleuterparticipatie%20%282019%29%20-%20LR.pdf>
- <https://www.actionforhealthykids.org/activity/smarter-lunchrooms/>
- <https://astriddebruycker.wordpress.com/2018/05/10/wat-kinderen-zelf-vinden-van-gezondere-schoolmaaltijden/#more-1804>
- <https://www.degezondebasisschoolvandetoekomst.nl/>
- <http://diatrofi.prolepsis.gr/el/>
- <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/school-food-policy-country-factsheets>
- <http://www.farmtoschool.org>
- <https://www.gezondleven.be/gezondheidsongelijkheid/hoe-verklein-je-de-gezondheidsongelijkheid>
- <https://www.goodfoodatschool.be/nl>
- <https://www.gov.uk/apply-free-school-meals>
- <https://www.health.belgium.be/nl/advies-9285-voedingsaanbevelingen-voor-belgie2016>.
- <https://www.issa.nl/content/how-can-we-rethink-and-transform-ecec-spaces%C2%A0reflecting-photos-and-observations>
- <https://lunchmetlef.be/>

<https://www.onderwijs.vlaanderen.be/sites/default/files/atoms/files/Engagementsverklaring%20dranken-%20en%20fussendoortjesbeleid.pdf>

<https://www.rikolto.be/nl/project/goodfoodschoon>

<http://www.skolmatsverige.se/in-english>

<https://www.statistiekvlaanderen.be>

<https://www.vlaamsparlement.be/plenaire-vergaderingen/1332151/verslag/1334903>